

Haldur Õim

ISIKU MÕISTEGA SEOTUD SÕNARÜHMADE
SEMANTILINE STRUKTUUR EESTI KEELES

ESSÕNA

Isiku kategooria all mõistetakse käesolevas tões semantilist, mitte grammatilist isikut. Semantilises mõttes väljendavad isiku kategooriat vaid need väljendid, mis tähistavad inimesi. (Selles mõttes väljendavad eesti keeles näiteks isikulistest asesõnadest otseselt isikut vaid esimene ja teise pöörde isikulised asesõnad, kuna kolmanda pöörde isikulist asesõna kasutatakse ka mitte-isikute tähistamiseks.)

Käesolevas tões analüüsitakse kolme sõnarühma, mis seostuvad semantilise isiku kategooriaga. Need on esiteks sõnad, mis tähistavad mitmesuguseid emotsioone (rõõm, nurg, hirm, tusk, meeleheide), teiseks sõnad, mis on seotud eesmärgipärasuse mõistega (eesmärk, taotlus, saavutus, tulemus, edu), kolmandaks rühm sõnu, mis väljendavad inimese psüühika kindlaid aspekte, "parameetreid" (meel, iseloom, meelelaad, tuju, meeleolu).

Analüüsis on lähtunud generatiivse grammatika semantikateooria põhimõtetest. Püütakse analüüsida iga sõna tähendus elementaarseteks komponentideks ning näidata nende elementaarsete komponentide vahelisi seoseid vastava sõna semantilises struktuuris. Huvitab eriti läsimus, missugust osa etendab isiku kategooria analüüsitavate sõnade semantilises struktuuris, mida võib nende sõnade analüüsi põhjal lähemalt öelda isiku kategooria semantilise olemuse kohta.

Tõde jaguneb vileks peatükiks. Esimeses peatükis kirjeldatakse generatiivse grammatika semantikateooria üldisi põhi mõtteid ning esitatakse need konkreetsed printsiibid, mis on järgneva praktilise analüüsi aluseks.

Teises peatükis analüüsitakse emotsioonide tähis-
tavaid sõnu, üksikasjaliselt analüüsitakse sõnu rõõm, mure,
hirm, tusk, meeleheide ja seejärel püütakse nende analüüsi
põhjal äldistavalt vaadelda ka teisi emotsioonisõnade tüü-
pe. Kolmandas peatükis analüüsitakse eesmärgipärasuse mõis-
tega seotud sõnu eesmärk, taotlema, saavutama, tulemus ja
edu ning näidatakse seejärel nende sõnade analüüsis leitud
semantiliste struktuuride olulist rolli rohkete eesmärgi-
pärast tegevust väljendavate sõnade semantika kirjeldami-
sel eesti keeles. Neljandas peatükis on vaatluse all "pa-
rameetersõnad" meel, iseloom, meelelaad, meeleolu, tuju.
Eriti püütakse kirjeldada, milles seisneb semantiline seos
nimetatud sõnade ja isiku kategooria vahel. Viendas pea-
tükis käsitletakse kõigepealt semantikateooria mõningaid
teoreetilisi küsimusi, mille lähema selgitamise vajadus
ilanes praktilise analüüsi käigus. Seejärel vaadeldakse
äldistavalt eelnenud kolmes peatükis teostatud analüüsi
tulemusi.

I PRATÜKK

§ 1. Kõesolevas töös huvitab meid analüüsitava te sõnade semantiline struktuur. Seepärast on alljärgnevas töös teoreetiliste aluste esituses peamine tähelepanu suunatud generatiivse grammatika semantikateooriale. Kuid seda teooriat ei saa mõista lahus generatiivse grammatika süntaksiteooriaast. Pealegi on kaasaegne semantikakontseptsioon seotud üpris spetsiifiliste arusaamadega lause süntaktilise struktuuri kirjeldamisest. Seepärast on enne semantikateooria põhimõtete käsitlemisele asumist vaja anda ülevalde vastavast süntaksikontseptsioonist. Seda saab siin teha aga ainult skemaatiliselst.

Pole ilmselt põhjust tutvustada äldisi metodoloogilisi põhimõtteid, mis on algusest peale olnud aluseks generatiivse grammatika süntaksikontseptsioonile (ja ühes sellega ka kogu generatiivsele grammatikale, kuivõrd generatiivne grammatika algselt oligi eelkõige süntaktiliste struktuuri-de teooria). Seda on eestikeelseski kirjanduses küllalt üksikasjaliselst tehtud.¹ Püüame siin näidata vaid süntaktiliste struktuuride esitamise põhimõtete peamisi arengujooni. Lõpuks kirjeldame üksikasjaliselst üht konkreetset süntaksikontseptsiooni - Ch. J. Fillmore'i nn. käändegrammatikat (case grammar). See ongi aluseks hilisemale semantikakäsit-

¹ H. R a j a n d i, Nihetest lingvistika probleemi-asetuses. - Keel ja Kirjandus, 1965, nr. 11, lk. 659-668 ja nr. 12, lk. 741-750. Samuti on olemas H. Rajandi väitekiri "Eesti impersonaali ja passiivi süntaks" (Tallinn, ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut, 1969), kus neid põhimõtteid mitte ainult tutvustatakse, vaid ka rakendatakse konkreetsete süntaksiprobleemide lahendamisel.

lusele.

Generatiivse grammatika algkontseptsiooni järgi, nii nagu see oli esitatud näiteks Chomsky "Süntaktilistes struktuurides"², on süntaksikomponendi struktuur üldjoontes järgmine. Süntaksikomponent koosneb kahest selgelt eraldatud reeglihulgast: 1) a s e n d u s r e e g l i d (e. fraasistruktuurireeglid) ja 2) t r a n s f o r m a t s i o o n i r e e g l i d. Asendusreeglitega genereeritakse lausete fraasistruktuuri tähised (lühidalt F-tähised). Transformatsioonireeglid, mis rakenduvad sellistele F-tähistele, jagunevad obligatoorseteks ja fakultatiivseteks. Esimeste rakendamine lausete genereerimisel on kohustuslik: kui mõni neist jääb rakendamata, pole tulemus üldse vastava keele lause. Fakultatiivseid transformatsioone võib aga mingis tuletuskäigus rakendada või ka mitte rakendada - tulemuseks on igal juhul lause. Lauseid, mille tuletuskäigus on lisaks asendusreeglitele rakendatud ainult obligatoorseid transformatsioone, nimetame t u u m l a u s e t e k s. Lauseid, mille tuletuskäigus on rakendatud ka fakultatiivseid transformatsioone, nimetatakse t u l e t a t u d l a u s e t e k s. Fakultatiivsed transformatsioonid liigitame omakorda liht- ja liittransformatsioonideks. Esimesed on rakendatavad ainult ühele F-tähisele (nagu näit. passiivtransformatsioon, sõnade järjekorra transformatsioon jms.), teised aga mitmele F-tähisele - kas üht F-tähist teise sissestades (sisestustransformatsioon) või neid omavahel kordineerivalt ühendades (siduv transformatsioon). Just liittransformatsioonide sissetoomise kaudu muudetakse grammatika rekursiivseks, s. t. tänu sellele on grammatika võimeline genereerima kuitahes pikki lauseid ja sellest tulenevalt ka kuitahes palju lauseid.

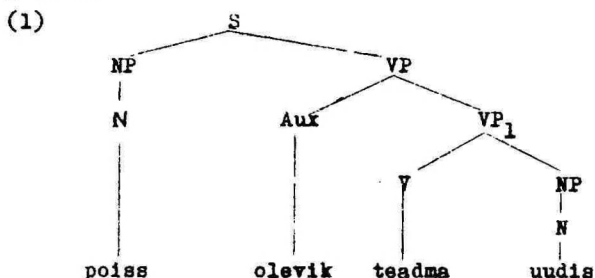
Põhilised süntaktilised kategooriad, mille abil esi-

² N. C h o m s k y, Syntactic Structures. The Hague, 1957.

tatakse lausete F-tähised, s. t. lausete süntaktiline struktuur, on S (lause), NP (nimisõnafrasa), VP (verbifraas), N (nimisõna), V (verb), A (adjektiiv), Adv (adverb), Aux (verbifraasi osa, mille all esinevad modaalverbid, liit-aegade abiverbid, aga samuti kõik muud ajakategooriad, kõneviiside kategooriad jms.).

Kategooriatesse N, V, A, Adv kuuluvad sõnad jagatakse lisaks veel rohkearvulistesse allkategooriatesse vastavalt sõnade individuaalsetele süntaktilistele omadustele. Mida detailsem on kirjeldus, seda suuremaks kasvab loomulikult ka selliste allkategooriate hulk.

Et anda konkreetsemat pilti F-tähistest ja transformatsioonidest, toome siin lause Poiss teab uudist aluseks oleva F-tähise:

Transformatsioonid peavad sellisele struktuurile andma nõutud grammatilise vormi. Et sellest struktuurist saada korrektne lause, tuleb nimisõnad poiss ja uudis panna mingisse käändesse - vastavalt nende positsioonile struktuuris - ning verbile teadma anda nõutud pöördeline vorm. Kõik need transformatsioonid on obligatoorsed, s. t. lause Poiss teab uudist on sellise esituse korral tuumlause. Kuid toodud F-tähisest võime saada ka näiteks lause Uudis on poisile teada. Selleks tuleb esmalt vahetada subjekt- ja objekt-NP (nimisõnade poiss ja uudis) kohad ning ühes sellega muuta vastavalt verti teadma vorm. Seejärel tuleb nimisõnad poiss ja uudis obligatoorselt panna kindlatesse käändetesse, muidugi vastavalt nende uuele positsioonile.

Kirjeldatud NP-de ümbervahetamise transformatsioon pole aga ise obligatoorne - ka ilma selleta võiksime saada korrektse lause - seega pole lause Uudis on poisile teada enam tuumlause.

(Üldiselt tuleb muidugi silmas pidada, et lausete jagunemine tuumlauseteks ja tuletatud lauseteks ei ole lausete endiga antud, seda jaotust ei ole võimalik teha lihtsalt lausele peale vaadates mingil puhtmehaanilisel viisil. See jaotus tuleneb konkreetse grammatika ülesehitusest ja teatud üldisest lihtsuse printsiibist. Keele kirjeldajal tuleb endal otsustada, missuguseid lauseid missuguste teiste lausete kaudu seletades tema grammatika osutub kõige lihtsamaks.)

Transformatsiooni näitena võib tuua NP-de ümbervahetamise transformatsiooni, mida eespool kirjeldasime. Transformatsioonid on operatsioonid, mis ühtesid F-tähiseid muudavad teistsuguse struktuuriga F-tähisteks. Seega iga transformatsioon on määratud esmalt struktuuriga, millele ta on rakendatav - seda nimetatakse antud transformatsiooni struktuuriindeksiks - ja teiseks muudatus(t)ega, mis ta selles struktuuris teeb. Seejuures on transformatsioonide struktuuriindekseid mugav esitada mitte hargmikena, vaid sulgude abil. Iga hargmiku kujul esitatud F-tähise võime esitada sulgude abil selliselt, et hargmiku lõppjärjendi iga komponent, mis on domineeritud mingi kategooria poolt, ümbritsetakse sulgudega ning sulgude juurde kirjutatakse vastav kategooriasümbol. Näiteks struktuur (1) näeks sulgude abil esitatult välja sellisena:

$$S^{(NP(N(POISS)_N)NP VP(Aux(olevik)Aux$$

$$VP_1(V(teadma)_V NP(uudis)_{NP}VP_1)VP)_S$$

Transformatsioonide kirjapanemiseks on selline esitusviis mugav eelkõige seepärast, et konkreetse transformatsiooni rakendamise seisukohalt ei pruugi oluline olla vastav struktuur - F-tähis - tervikuna, kõigis oma detailides, vaid ainult selle teatav "tase" või ka lihtsalt teatavate

elementide sisaldumine selles.

Kui pöördume nüüd tagasi nimetatud NP-de ümbertõstmise transformatsiooni juurde, siis näeme, et see transformatsioon seisneb selles, et vahetult sümboolile S alluva NP ja VP-s sisalduva NP - subjekti ja objekti - positsioonid tuleb ära vahetada (märgime, et vahetatakse just NP-d tervikuna, mitte lihtsalt vastavad nimisõnad; kui nimisõnad on näiteks täiendid, tuleb ka need koos nimisõnadega ümber tõsta). Selle ümbertõstmisega kaasneb automaatselt muudatus verbi vormis; lihtsuse mõttes võime siin öelda, et verb teadma asendub vormiga teada olema. Seega võime transformatsiooni esitada järgmiselt.

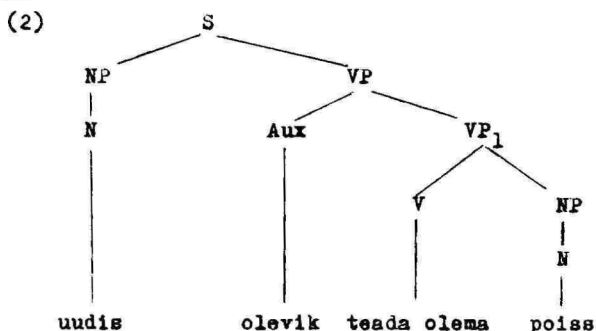
Struktuuriindeks:

$$S(\underset{1}{NP} \underset{2}{VP}(\dots \underset{3}{V}(\underset{4}{teadma})_{\underset{5}{V}} \underset{6}{NP} \dots)_{\underset{7}{VP}})_S$$

(punktid osutavad, et struktuuri vastavad osad on irrelevantid; nummerdatud on komponendid selliselt, et numbrite kaudu oleks mugav esitada transformatsiooni poolt teostatavaid ümberkorraldusi).

Struktuuri muutus:

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 → 1, 6, 3, teada olema, 5, 2, 7
Selliselt kirjeldatud muutuste järel saame struktuurist (1) järgmise struktuuri:

Kirjeldatud kujul püsis süntaksikomponent põhimõtteliselt muutumatuks 1960. aastate keskpaigani. Siis ilmus

1964. a. J. J. Katzi ja P. M. Postal'i raamat "Lingvistiliste kirjelduste ühendatud teooria"³ ja 1965. a. N. Chomsky raamat "Süntaksiteooria aspektid"⁴. Need tööd muutis põhjalikult ettekujutust generatiivse grammatika älenehitusest tervikuna ja selle sees ka süntaksikomponendi ehitusest. Need muutused olid muidugi ette valmistatud kogu vahepealse perioodi jooksul, ahelt poolt katsetega rakendada generatiivset grammatikat konkreetsete keelte kirjeldamisel, teiselt poolt rea teoreetiliste artiklitega.⁵ Nimetatud töedes püüti aga vahepeal muutunud seisukohad vormistada mingiks uueks terviklikuks süsteemiks.

Kõige olulisem moment on seejuures asjaolu, et kõnealused muudatused teoreetilistes põhimõtetes lähtusid mitte niivõrd süntaksikomponendi enda sisemistest vajadustest, vaid neid tingis eeskätt vajadus lülitada generatiivsesse grammatikasse uus komponent - semantikakomponent. Semantika probleemidel peatume hiljem üksikasjaliselt, kuid kõnealuste muutuste mõistmiseks on vaja ka siin üht-teist semantika kohta öelda.

Eespool kirjeldatud põhimõtetele tuginev grammatika genereerib nn. grammatiliselt õiged laused koos nende sünt-

³ J. J. K a t z, P. M. P o s t a l, An Integrated Theory of Linguistic Descriptions. Cambridge, Massachusetts, 1964.

⁴ N. C h o m s k y, Aspects of the Theory of Syntax, Cambridge, Massachusetts, 1965.

⁵ Siin võib märkida näiteks selliseid töid: E. K l i m a, Negation in English. - The Structure of Language. Englewood Cliffs, 1964, lk. 246-323; P. M. P o s t a l, Underlying and Superficial Linguistic Structures. - Harvard Educational Review, 1964, vol. 34, lk. 246-266. N. C h o m s k y, Current Issues in Linguistic Theory. - The Structure of Language, lk. 50-118.

taktilise struktuuri kirjeldustega. Grammatiliselt õigete lausete hulgas on aga rohkesti selliseidki nagu Värvusetud rohelised ideed magavad raevukalt või Kolm tuska tagasi ma nägin teda. Keelt valdav inimene tunnistaks need laused mitte päris normaalseteks. Kuid kaalutlused, millest ta seejuures lähtub, on mitte süntaktilised (vormilised), vaid sisulised (semantilised). Et sellised laused on vormiliselt korrektsed - eesti keele grammatikareegleid pole nende puhul rikutud -, siis on muidugi mõeldav lubada grammatikal genereerida neid kõrvuti teiste lausetega (nagu Väikesed lapsed magavad sügavalt). Kuid sel juhul jääb grammatikas kajastamata üks olulisi aspekte keeletarvitajate keelepädevuses. Keelepädevus ei seisne ju ainult selles, et osatakse sõnu grammatiliselt õigesti kombineerida, vaid ka selles, et teatakse, mida sõnad tähendavad. Ja seega, kui näiteks sõnadel värvusetu ja roheline teatakse eesti keeles olevat üldse mingid kindlad tähendused, siis teatakse ka, et need tähendused on sellised, et mõlemad sõnad ei saa korraga kehtida mingi objekti kohta (miski ei saa olla korraga värvusetu ja roheline); ning edasi veel, et sõna idee tähendus on selline, et sellega on ühendamatud nii sõnade värvusetu ja roheline kui ka sõna magama tähendused, nii nagu seda on tehtud ülaltoodud lauses, jne.

Et keelepädevuse seda aspekti grammatikas esitada, on vaja, et grammatika kirjeldaks mitte ainult iga genereeritava lause süntaktilist, vaid ka semantilist struktuuri. Chomsky "Süntaktilistes struktuurides" semantikakomponenti polnud. Semantika probleeme puudutati seal vaid sedavõrd, kui võrd see oli vajalik süntaksi iseseisva käsitlemise õigustamiseks. Spetsiaalselt generatiivse grammatika tarbeks mõeldud semantikateooria andsid J. J. Katz ja J. A. Fodor. Artiklis "Semantikateooria struktuur" formuleerivad nad semantikateooria peamised ülesanded ning esitavad ka lausete semantilise kirjeldamise küllalt üksikasjalise skee-

mi.⁶ Selle artikli põhjal läilitatigi generatiivse grammatika üldisesse raami semantikakomponent.

Kuid kui semantikakomponent kord oli grammatikasse toodud, osutusid selle nõuded grammatika teistele osadele, eriti aga süntaksikomponendile, hoopis suuremateks, kui see algul oli paistnud. Süntaksi ja semantika täpne vaherkord on generatiivses grammatikas seniajani jäänud üheks põhiliseks probleemiks. Belkõige just püüd täielikumalt rahuldada semantika nõudeid on suunanud generatiivse grammatika teoreetilise kontseptsiooni arengut. See püüd viis esmalt formulatsioonini, mis on esitatud Chomsky "Süntaksiteooria aspektides", seejärel selle rohketele modifikatsioonidele ning lõpuks generatiivse grammatika põhimõtete üpris radikaalsele ümberformuleerimisele, nagu see on toimunud nn. generatiivse semantika kontseptsioonis. Seejuures tuleb kohe öelda, et semantikakomponent ise on arenenud koos generatiivse grammatika üldise arenguga ning generatiivse semantika mudel on juba kaugel Katzi ja Fodori poolt esitatud skeemist.

Käesolevas kontekstis võib esile tõsta kolme põhilist momenti, mille poolest "Süntaksiteooria aspektides" kirjeldatud süntaksikomponent erineb "Süntaktiliste struktuuride" omast.

Esiteks aktsepteeritakse üldise nõudena transformatsioonide suhtes, et need ei tohi muuta transformatsiooni aluseks oleva struktuuri tähendust. Varasemas skeemis olid kasutusel nii transformatsioonid, mis jätsid lausete tähenduse (täpsemini lausete "objektiivse tähenduse" - "cognitive content") muutmata, nagu näiteks passiivitransformatsioon, sõnade järjekorra muutmise transformatsioon, täiendkõrval-

⁶ J. J. K a t z, J. A. F o d o r, The Structure of a Semantic Theory. - Language, vol. 39, 1963, No. 2, lk. 170-210.

lausest atribuudi moodustamise transformatsioon jms., kui ka transformatsioonid, mis muutsid aluseks oleva lause tähendust mingil kindlal viisil, näiteks tuletati eitavad laused vastavatest jaatavatest lausetest, küsilausest vastavatest jutustavatest lausetest. Viimast tüüpi transformatsioonide olemasolu raskendas aga semantikakomponendi tööd tunduvalt. Probleemi käsitlesid põhjalikult J. J. Katz ja P. M. Postal⁷ ja näitasid rea selliste transformatsioonide kohta, et ka puhtsüntaktilistel kaalutlustel on vaja need transformatsioonid formuleerida nii, et vastav tähenduslik element (eitust või küsimust vms. tähistav sümbol) tuuakse sisse mitte transformatsiooniga, vaid genereeritakse juba asendusreeglitega ning funktsioneerib n.-õ. "päästikuna" vastava transformatsiooni suhtes, mis teostab vajalikud - juba puhtalt vormilised, tähendust mittemuutvad - ämberkorraldused. Niisiis antakse valiku võimalus - näiteks kas genereerida jaatav või eitav lause - üle asendusreeglitele, ning k u i asendusreeglitega on genereeritud eitav struktuur, on vastav transformatsioon juba obligatoorne. "Süntaksiteooria aspektides", nagu öeldud, aktsepteerib Chomsky kirjeldatud põhimõtte üldise nõudena kõigi transformatsioonide suhtes.

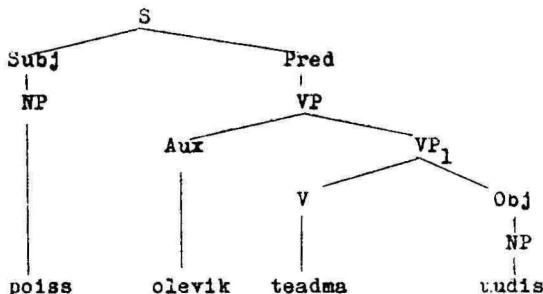
Teiseks oluliseks muudatuseks on see, et asendusreeglitele antakse üle ka grammatika rekursiivsus, s. t. lubatakse asendusreegleid, mis teatud derivatsioonipunktis toovad uuesti sisse lähtesümboli S (näiteks NP → N + S või VP → V + S).⁸ Varem kasutati mitmest lausest koosneva struktuuride konstrueerimiseks transformatsioone, nn. liittransformatsioone. Nüüd aga genereeritakse asendus-

⁷ J. J. K a t z, P. M. P o s t a l, op. cit.

⁸ Näite seda tüüpi asendusreeglite rakendamise kohta esitab R a j a n d i, Nihetest lingvistika probleemiasetuses, lk. 746.

reeglitega ka kõik võimalikud mitme lause kombinatsioonid (täpsemini: kõigi võimalike mitme lause kombinatsioonide aluseks olevad tähenduslikult erinevad struktuurid) ja transformatsioonidele, mis kõik on nüüd lihtransformatsioonid ega muuda tähendust, jääb ka siin vaid vajalike vormiliste ümberkorralduste teostamine.⁹

Kolmandaks oluliseks teemaks, mida Chomsky "Süntaksiteooria aspektides" käsitleb, on selliste grammatiliste vahetõrgete nagu subjekt, predikaat, objekt jms. staatus grammatikas. Lausete formaalse süntaktilise struktuuri kirjeldamisel polnud nende mõistete järele erilist vajadust, siin piisas "kategoriaalsetest" sümbolitest nagu NP, VP, N, V, A jne. Kuid semantika seisukohalt on need vahetõrred olulised, sest just nende põhjal kombineeritakse üksikute sõnade tähendustest lause tähendus. Kuid kuidas need mõisted esitada lausete F-tähistes? Mitmed autorid olid kasutanud nende esitamiseks vastavaid sümboleid kõrvuti kategooriasümbolitega, näiteks selliselt:

⁹ Nii öelda pole päris täpne. Transformatsioonidel on Chomsky süsteemis ka veel nn. filtrifunktsioon - kuna transformatsioonide struktuuriindeksid on formuleeritud korrektsete ("well formed") struktuuride terminis, siis filtreerivad transformatsioonid asendusreeglitega genereeritud struktuuride hulgast välja parajasti need struktuurid, mis on mingite reaalsete lausete aluseks. Kuid siinses kontekstis pole see eriti oluline moment.

Chomsky väidab, et selliste topelt sümboolite järele pole mingit vajadust. Mõisted "subjekt", "predikaat", "objekt" jne. tähistavad süntaktilisi vahekordi ja nad on ka defineeritavad vahekordadena. Näiteks võime subjekti defineerida kui vahekorda vahetult sümboolile S alluva NP ja S vahel; või teisiti võime öelda, et vastava lause subjekt-NP-ks on NP, mida vahetult domineerib sümbool S (formaalselt võime seda tähistada kategooriate paariga /NP, S/). See definitsioon tugineb asjaolule, et grammatikas pole muid sümboolist S lähtuvaid reegleid, mis tooksid sisse sümbooli NP, kui reegel $S \rightarrow NP + VP$. Niisamuti (ja analoogilisel alusel) võime predikaati defineerida vahekorrana vahetult lause sümboolile S alluva VP ja selle S vahel (/VP, S/), ja objekti defineerida vahekorrana vahetult VP-le alluva NP ja selle VP vahel (/VP, NP/). Seega võime eeltoodud struktuuris sümboolid Subj, Pred ja Obj elimineerida ja järelejäänud struktuuris, nagu pole raske näha, määravad äraltoodud definitsioonid subjekti, predikaadi ja objekti täpselt niisamuti, nagu nad on määratud toodud struktuuris.

Tänu kirjeldatud muudatustele põhimõtetes kujuneb näüd olukord, kus i g a lause puhul, mille grammatika genereerib - ka mitmest S-ist lähtuvate lausete puhul - on olemas kindel asendusreeglitega genereeritud F-tähis, mis transformatsioonidega töötatakse ümber reaalseks lauseks. Seejuures, kuna transformatsioonid ei muuda tähendust, peab selles F-tähises sisalduma kõik, mis vastava lause tähenduse seisukohalt on oluline. See annab Chomskyle võimaluse rääkida asendusreeglitega genereeritud F-tähistest kui lausete sävastruktuuridest, mille transformatsioonid töötavad ümber pindstruktuurideks. Lause sävastruktuur on abstraktne struktuur, mis kirjeldab lause semantiliselt olulist sisemist ehitust, mis üdreeglina lause vahetus välises vormis - pindstruktuuris - ei avaldu. Mõistete "sävastruktuur" ja "pindstruktuur" sissetoomisel on Chomskyl eeskujuks olnud, nagu ta seda ka ise selgelt kinnitab, ühelt poolt Humboldtist lähtunud mõisted "innere Form" ja "äußere Form (der Sprache)", teiselt poolt kaasaegses lingvistilises filosoofias

levinud "loogilise grammatika" idee (vrd. näiteks Wittgensteini mõisteid "Tiefengrammatik" ja "Oberflächengrammatik").

Iga lause süvastruktuuris sisaldub selle lause kogu semantiliselt oluline materjal. Süntaktilised vahekorrad - subjekt, predikaat, objekt jne. - defineeritakse lause süvastruktuuris, mitte pindstruktuuris. Seega on semantika-komponendil vaja interpreteerida ainult lausete süvastruktuure. Kõik see, mis toimub pärast süvastruktuuri genereerimist, mida teevad transformatsioonid, ei puutu eram semantikasse. See oligi kirjeldatud muudatuste ja täienduste äheks põhiliseks eesmärgiks.

Grammatikat tervikuna võib kirjeldada nüüd järgmiselt. Grammatika koosneb kolmest komponendist: süntaksikomponendist, semantikakomponendist ja fonoloogiakomponendist. Süntaksikomponent omakorda koosneb nn. baaskomponendist, mille moodustavad asendusreeglid ja leksikon, ja transformatsioonikomponendist. Asendusreeglite ja leksikoni abil genereeritakse lausete süvastruktuurid. Süvastruktuurid sisenevad semantikakomponenti, kus neile antakse semantiline interpretatsioon. Teiselt poolt muudavad transformatsioonid iga süvastruktuuri vastavaks pindstruktuuriks ja fonoloogiakomponent annab lause pindstruktuuri põhjal tema foneetilise representatsiooni. Niisiis genereerib grammatika foneetiliste signaalide ja neile vastavate semantiliste interpretatsioonide ("teadete") paare, kusjuures vastavate signaalide ja semantiliste interpretatsioonide seos on vahendatud generatiivse süntaksikomponendi poolt.

Chomsky "Süntaksiteooria aspektid" püsisid generatiivse grammatika mudelina üpris lühikest aega. Peagi hakkas ilmuma artikleid, mis osutasid vajadusele muuta "Aspektides" toodud skeemi ühes või teises punktis ja juba näiteks 1967. a. oli generatiivse grammatika üldpilt - niivõrd kui üldse sai rääkida mingist küllalt laialt aksepteeritavast üldpildist - hoopis erinev sellest, mis esitati "Aspektides". Kuid sellegipärast ei saa alahinnata

Chomsky teose tähtsust generatiivse grammatika arengus. Enamik muudatusi, mis generatiivse grammatika teoorias järgnevatel aastail ette on võetud, tuginevad nii või teisiti sellele teosele. Chomsky peamine idee - lausete süvastruktuuri ja pindstruktuuri eristamine - on olnud enamiku nende muudatuste lähtepõhimõtteks ning võib öelda, et generatiivse grammatika edasine areng on olnud eeskätt süvastruktuuri mõiste areng.

Arengu üldine tendents oli ja on küllalt selge: süvastruktuuri pidev "sävendamine", semantikale lähemale toomine. Chomsky formulatsioonis oli süvastruktuuril, nagu öeldud, kaks põhilist funktsiooni: esiteks määrata lause semantiline interpretatsioon ja teiseks olla sobivaks aluseks transformatsioonidele, mis genereerivad pindstruktuuri. Transformatsioonid on generatiivses grammatikas aga niivõrd võimas vahend, et vajaliku pindstruktuuri võib saada vägagi erinevatest alusstruktuuridest. Seepärast osutuvadki põhilisteks nõueteks konkreetsete lausete süvastruktuuride määramisel semantika nõuded. Lausete süvastruktuurid tuleb konstrueerida nii, et neis kõige otsesemalt kajastuksid lausete semantilisel olulised omadused. Nii näiteks kujuneb siin üheks praktiliselt kasutatavamaks põhimõtteks heuristiline printsiip, mille sisuliselt formuleerisid juba Katz ja Postal oma eespool mainitud teoses.¹⁰ Kui me soovime leida antud lause süvastruktuuri, siis püüame esmalt leida selle lause parafrase (lauseid, mis omavad sama tähendust), mis pole aga parafraseid ainult sünonüümsete sõnade esinemise tõttu, ja püüame seejärel konstrueerida struktuuri, mis sobiks ühiseks süvastruktuuriks kõigile nendele lausetele, s.t. mille suhtes kõik need laused esineksid alternatiivsete pindstruktuuridena.

On oluline esile tõsta kaht punkti kõnealuses protsessis: (1) loobutakse sõnaliikide - süntaktiliste sõna-

¹⁰ J. J. K a t z, P. M. P o s t a l, An Integrated Theory of Linguistic Descriptions, lk. 241.

klasside - eristamisest svastruktuuris, selle kaudu aga korraldub tumber kogu tlejmnud stntaktiliste kategooriate ststest; (2) stntaktilised vahekorrad nagu subjekt, objekt jms. asendatakse hoopis abstraktsemate (semantilisemate) vahekorradega. Tnu nendele muudatustele omandavad laused svastruktuurid pnhimtteliselt predikaatidest-argumentidest koosnevate struktuuride kuju. See on semantika seisukohalt marmiselt oluline. Vaatleme nimetatud kaht punkti pisut lshemalt.

Ekki Chomsky postuleerib pnhimttelise erinevuse lausete sva- ja pindstruktuuride vahel, jmvad pnhilised stntaktilised kategooriad, mida ta kasutab lausete svastruktuuride esitamisel, samadeks, mis olid kasutusel juba "Stntaktilistest struktuuridest" peale ja mille abil esitatakse ka pindstruktuurid: ikka needsamad N, V, A, Adv, NP, VP, Aux jne. Chomsky lihtsalt ei vaatle kmisust, kas sva- ja pindstruktuuri eristamine puudutab kuidagi ka selliste kategooriate eristamise pnhimttteid. Kuid see kmisus osutub peagi olevat tthelepanu keskpunktis. Kogepealt osutab C. Lakoff, et verbidel ja adjektiividel on svastruktuuri seisukohalt vaadatuna rohkesti thiseid omadus¹ ja et vmdaks mitte ainult semantika, vaid ka stntaks, kui vaatleksime neid thte klassi kuuluvana.¹¹ Thelt poolt on olemas suur hulk lausepaare, mida mdistame thiesti thtmoodi (s.t. mis on parafrasid), ekki thes esineb verb, teises adjektiiv. Teiselt poolt on vmalik thles lugeda rohke: kui kume thdist reeglit, mis rakenduvad thtmoodi nii verbidetele kui adjektiividele. Lakoff soovitabki thhendada svastruktuuris verbid ja adjektiivid thte klassi ning thhistada neid koos kategooriaga v e r b.

Mnneti erinevatelt seisukohtadelt lthtudes, kuid mitte vthem veenvalt kinnitab J. Lyons, et verbid, adjek-

¹¹ G. L a k o f f, On the Nature of Syntactic Irregularity. - Harvard Computation Laboratory, Report No. NSF-16, 1965.

tiivid ja adverbid moodustavad kõik "loogilise" sõnaklassi - predikaatide klassi.¹²

J. R. Ross tõstab küsimuse abiverbide staatusest svastruktuuris.¹³ Ta toob kümme argumenti väite kasuks, et abiverbid ja tavalised verbid on svastruktuuris ühe ja sama kategooria - *v e r b i* kategooria - liikmed, ning lisaks kaks argumenti väite kasuks, et abiverbid peavad svastruktuuris olema mitte lihtsalt verbid, vaid peavad ka funktsioneerima kui "peaverbid" ("main verbs"), s. t. alluma vahetult kategooriale VP; see aga tähendab, et ka igale abiverbile vastab svastruktuuris o m a abstraktne lause, mille peaverbiks ta on. Seega näiteks inglise keele lause

Boris must have been being examined by the captain svastruktuuris peab iga allakriipsutatud sõna olema omaette lause peaverbiks; teisiti öeldes, selle lause svastruktuuris sisaldub vähemalt viis sümbolit S - viis lauset.

J. R. Rossi täiendab hiljem J. D. McCawley, kes väidab, et mitte ainult abiverbe, vaid ka ajakategooriaid (olevik, minevik jne.) tuleb käsitleda vastavate lausete tuletusprotsessi mingis osas omaette predikaatidena.¹⁴

E. Bach leiab rea kallalalki veenvaid argumente, et ka nimisõnade ja verbide eristamisel ei ole svastruktuuris alust.¹⁵ Ta väidab, et kõik nimisõnad tuuakse sva-

¹² J. L y o n s, On the 'notional' Theory of the 'parts of speech'. - Journal of Linguistics, 1966, No 2, lk. 209-236.

¹³ J. R. R o s s, Auxiliaries as Main Verbs. M.I.T., käsikiri, 1967.

¹⁴ J. D. M c C a w l e y, Tense and Time Reference in English, käsikiri, 1969.

¹⁵ E. B a c h, Nouns and Noun Phrases. - Universals in Linguistic Theory. New York, 1968, lk. 90-122.

struktuuris sisse predikatiivselt, s.t. predikaadi (= verbi) positsioonis ja et nimisõnade iseärraks verbidega võrreldes on see, et nimisõnade, kuid mitte verbide jaoks on olemas transformatsioon, mis asendab täiendkõrvallause selle predikaadiks oleva üksusega (näiteks võib öelda, et nimisõna antropoloog saadakse struktuurist, mis on esitatav umbes kui see, kes on antropoloog).

Sellega on aga traditsioonilised sõnaliigid - nimisõnad, verbid, omadussõnad, adverbid - lakanud svastruktuuris eksisteerimast. Nende asemel on kujunenud üks üldine kategooria, mis loogiliselt kujutab endast predikaatide kategooriat. Praegu lälitatakse sellesse juba mitte ainult loetletud nelja traditsioonilise sõnaklassi liikmed, vaid kõik mingit semantilist sisu omavad süntaktilised üksused - ka enamik sidesõnu, isegi prepositsioonid jne.¹⁶ Ühes sellega aga kaob ka vajadus enamiku teiste seni kasutatud süntaktiliste kategooriate järele. Muuhulgas pole enam vaja selliseid kategooriaid nagu Aux ja VP. Kategooriate lõplik inventar kujuneb välja juba otseselt semantika mõjul; peab aga ütleva, et lõplikult pole see küsimus veel praegugi selge. Kõike, mis svastruktuuris on vaja esitada, püütakse esitada kolme põhilise kategooria - lause, predikaadi ja argumendi kategooria abil, kusjuures argumentideks võivad omakorda olla laused; mittelauselise argumendi sümbolina kasutatakse sümbolit NP, (mida üldse mõistetakse mittela-

¹⁶ Vt. E. B a c h, op. cit.; Ch. J. F i l l m o r e, Lexical Entries for Verbs. - Foundations of Language, 1968, No. 4, lk. 373-393; Ch. J. F i l l m o r e, Types of Lexical Information. - Working Papers in Linguistics 2. Columbus, Ohio, 1968, lk. 65-103; R. B e c k e r, Prepositions as Predicates, 1968. Svastruktuuri kategooriate küsimust oleme käsitlenud töösis O лексических категориях в глубинной структуре. - Keele modelleerimise probleemid III, 2. TRÜ Toimetised, vihik 228, 1969, lk. 197-207.

selise argumendina, seda saame käsitleda alles järgnevas semantikaosas), predikaadi sümbolina V (verb) või PRED (predikaat).

Järgnevalt kirjeldame lähemalt üht terviklikumat süvastruktuurikontseptsiooni, mis generatiivses grammatikas praegu on olemas - see on Fillmore'i nn. käändegrammatika.¹⁷ See on ühtlasi meie järgneva praktilise semantilise analüüsi teoreetiliseks baasiks.

Fillmore'i süsteemis on keskseks probleemiks, kuidas süvastruktuuris esitada relatsioonaalset informatsiooni - sisulisi vahakordi, mis seovad predikaate ja nende laiendeid - argumente. Chomsky aktsepteeris oma "Süntaksiteooria aspektides" seisukoha, et selline informatsioon on tuletatav vastava F-tähise kategoriaalsest struktuurist viisil, nagu me seda kirjeldasime. Kuid Chomsky on seda defineerimismoodust kasutanud ainult lihtsamates lausetüüpides esinevate vahakordade (subjekt, predikaat, objekt) puhul. Komplekssemate lausete puhul tekivad aga kohe raskused. Chomsky määratleb objekti kui NP-d, mis vahetult allub VP-le (s.t. mis tuleb sisse reegluga VP → V + NP). Kuid on küllalt lauseid, kus verbil on lisaks objektile veel teisi- gi laiendeid - nimisõnafrase, mis samuti alluvad VP-le, näiteks mitmesugused määrused (viisi-, aja-, koha-, vahendi- jne. määrused). Siin ei aitaks ka nende NP-de järjekorra mingi meelevaldne kindlaksmääramine, sest igal verbil ei esine ju need laiendid korraga. Näiteks lausetes

¹⁷ Ch. J. F i l l m o r e, The Case for Case. - Universals in Linguistic Theory. New York, 1968, lk. 1-99; Ch. J. F i l l m o r e, The Grammar of hitting and breaking. - Working Papers in Linguistics, No. 1. Columbus, Ohio, lk. 9-29; Ch. J. F i l l m o r e, Lexical Entries for Verbs. - Foundations of Language 1968, No. 4, lk. 373-393; Ch. J. F i l l m o r e, Types of Lexical Information. - Working Papers in Linguistics, No. 2. Columbus, Ohio, 1968, lk. 65-103.

Laps mängib põrandal, Järeleksam toimub sügisel, Püdruk
naeratas kummalisel viisil on vastav nimisõnafraas (põran-
dal, sügisel, kummalisel viisil) igas lauses seotud verbi-
ga erineva vahekorra kaudu, kuid verbifraasi vahetu kate-
goriaalne struktuur on kõigis ühesugune: V + NP. Seega ei
ole siin see sisuliste vahakordade erinevus kuidagi tuletat-
tav otsesest kategoriaalsest struktuurist. Neid raskusi on
ilmselt tunnetanud ka Chomsky ise, kes on vastavate määrus-
fraaside tähistamiseks kasutanud kategoriaid Manner, Place,
Direction, Duration, Frequency jne.¹⁸ Need on aga kontsep-
tuaalselt hoopis teist tüüpi kategoriaid kui NP, N, Adv
vms. Nad ei osuta nendele alluvate üksuste kategoriaalset
kuuluvust, vaid nende sisulist funktsiooni lauses.

Kui ilma selliste funktsionaalset sisu omavate sümbo-
liteta ei ole võimalik läbi saada, leiab Fillmore, siis tu-
leb nad grammatikas ka legaliseerida. Tuleb kõik sisulised
vahekorrad tähistada selliste sümboolitega. Tuleb koostada
vajalike vahakordade loend ning tuua sisse sümboolid nende
tähistamiseks.

Kuid siin jääb siiski püsima põhimõtteline raskus -
sama, millega puutus kokku Chomsky. Sävastruktuuri esitami-
se põhimõtetest tuleneb, et iga selline funktsionaalne süm-
bol peab omama kindlat semantilist sisu. Eespool nimetatud
määruste tüüpi kategooriate puhul on see sisu küllalt sel-
ge. Kuid missugust semantilist sisu kannab subjekti (ja ka
objekti) mõiste? On selge, et subjekti mõistet ei saa se-
mantiliselt kuidagi samastada "tegija" või "agendi" mõis-
tega. Näiteks lauses Ants sai Jürilt hoobi vastu nina ei
saa me semantika seisukohalt kuidagi vaadelda sõna Ants
agenti esitavana.

Fillmore näitab, et tegelikult võib rääkida kahest
lausetes väljendatavast vahekorratüübist (või "kihist"),
mis on teineteisest suhteliselt sõltumatud: ühelt poolt
on olemas mingi kindel hulk semantilisi vahakordi, nagu

¹⁸ Vt. näit. N. C h o m s k y, Aspects of the
Theory of Syntax, lk. 107.

"tegija", "vahend", "koht" jne., teiselt poolt sellised vahekorrad, nagu on "subjekt", ka "objekt". Esimestel on kindel semantiline väärtus ja seega on neid vaja esitada svastruktuuris. Teised (nagu subjekt) on olulised küll lause grammatilise ülesehituse seisukohalt, kuid nendega pole võimalik siduda mingit konstantset semantilist väärtust (või kui on, siis igatahes on see väärtus hoopis teist tüüpi kui esimestel vahekorradel). Subjekt on pindstruktuuri mõiste. Svastruktuuris esinevad ainult esimest tüüpi (semantilised) vahekorrad. Ka üksus, mis pindstruktuuri üleminekul subjektiiks "tehakse", on svastruktuuris seotud vastava predikaadiga oma semantilise vahekorra kaudu; üksuse "subjektiks tegemine" tähendab selle üksuse topikaliseerimist, kindlal viisil väljatõstmist teiste seast.

Svastruktuuri semantilisi vahakordi soovitab Fillmore nimetada käändeteks, sest paljudes keeltes kasutatakse selliste vahakordade väljendamiseks morfoloogilisi käändevorme. Termin ise pole võib-olla eriti õnnestunud, kuivõrd käändetest rääkides tuleb nüüd pidevalt täpsustada, kas peetakse silmas pindstruktuuri või svastruktuuri käändeid, mis on eriti tülikas keelte puhul, kus ka pindstruktuuri käanded mängivad olulist rolli (nagu näiteks eesti keel). Kuid teoreetiliselt on ühtede ja teiste mõistete segimine kuidugi välistatud. Svastruktuuri käanded antakse kindla loendiga. Tuleb silmas pidada, et svastruktuuri käändemõisted on mõeldud semantiliselt elementaarsetena. Seega ei saa neid ka mingil kindlal viisil defineerida, vaid ainult sisulisest küljest iseloomustada.

Fillmore püüab anda ka käänete mingisuguse loendi. Teoses "The Case for Case" loetleb ta järgmised käanded.

1. A g e n t i i v (A). Selles käändes olev argument tähistab elusolendit, kes on predikaadiga näidatud tegevuse sooritaja, näiteks poiss lauses Poiss lõhub aknaid.

2. I n s t r u m e n t a a l (I) ehk vahendikäanne. Argument tähistab tegevuse sooritamise vahendit (kõige üldisemas mõttes), näiteks kahvel lauses Mitte keegi ei

sõõ suppi kahvliga või jultumus lauses Kurjategija ällatas uurijat oma jultumusega.

3. D a a t i v (D). Argument tähistab tegevusest mõjutatavat või mingis passiivses seisundis olevat elusolendit, näiteks Jüri lauses Mari andis Jürile kõrvakiilu või kuulaja lauses Loeng huvitas kuulajaid või laps lauses Laps magas sügavalt.

4. F a k t i t i i v (F). Argument tähistab objekti või seisundit, mis on predikaadiga väljendatud tegevuse tulemuseks, näiteks küünlajalg lauses Poiss konstrueeris traadijupist küünlajala.

5. L o k a t i i v (L). Argument tähistab predikaadiga väljendatava tegevuse toimumise kohta või ruumilist orientatsiooni, näiteks väljas lauses Väljas sajab vihma või turule lauses Naised tõttasid turule.

6. O b j e k t i i v (O). Argument tähistab objekti või seisundit, millele predikaadiga väljendatud tegevus on suunatud, näiteks pall lauses Laps loobib palli.

See on muidugi vaid esialgne loend. Käänete kui semantiliste elementaarvahetõrgete lõplikku loendit, mille abil võiks kirjeldada mis tahes keele kõiki võimalikke lauseid, saab anda alles pärast vastavate keelefaktide põhjalikku empiirilist uurimist.

Fillmore'i järgi võib iga lause süvastruktuuri kujutada koosnevana kahest põhiosast - p r o p o s i t s i o o n i s t ja m o d a a l s u s k o m p o n e n d i s t - reegli kujul: S → MOD + PROP. Propositsioon on predikaat ja temaga kindlate käänete abil seotud vastav arv argumente. Modaalosakomponenti asetab Fillmore mitmesugused lause kui tervikuga seostuvad modaalosused - eitus, aeg, kõneviisid, ka modaalosad abiverbid. Seega ei käsitle Fillmore nimetatud kategooriaid esindavaid üksusi süvastruktuuris predikaatidena. Me kaldume aga pigem J. R. Rossi, J. D. McCawley jt. seisukoha poole, mille järgi nimetatud üksused kujutavad endast predikaate, mis lähtuvad teatud "kõrgematest" lausetest; Rossi ja McCawley argumentid selle seisukoha kait-

seks on küllalt veenvad. Kuid otseselt käesoleva töö seisukohalt polegi nii väga oluline, kuidas käsitleda selliseid modaalsusi. Oleme vaid huvitatud struktuuridest, mis moodustuvad analüüsivatatest sõnadest kui predikaatidest ja nende predikaatide argumentidest. Kõsimus, kuidas reaalsete lause- te muud komponendid on seotud nende struktuuridega, on suhteliselt sõltumatu sellest, mis kehtib nende struktuuride sees: missugused nõuded esitab predikaat oma argumentidele, kuidas on predikaat ise semantiliselt analüüsiv jne. Seega võime igal juhul eeldada struktuuri, kus lausesümbol S domineerib otseselt predikaadisümbolit PRED ja kindlat arvu käändesümboleid; see struktuur saadakse reeglitega, mille skeem on

$$S \rightarrow \text{PRED} + C_1 + \dots + C_n,$$

kus sümbolite C asemel on igas reeglis vastavad käändesümbolid, nagu näiteks

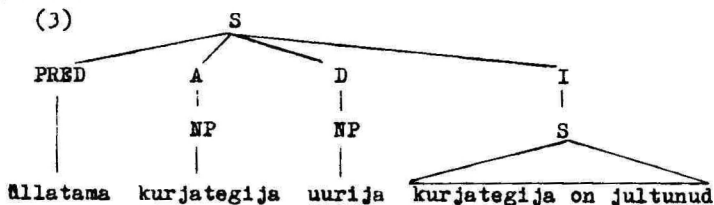
$$S \rightarrow \text{PRED} + A$$

$$S \rightarrow \text{PRED} + A + D$$

$$S \rightarrow \text{PRED} + I + F$$

jne.

Iga käändesümbol domineerib üht argumenti, mis võib olla kategooriast NP või S. Näiteks lause Kurjategija üllatas uurijat oma jultumusega savastruktuuri (vähemalt ühe tähenduse korral) võiks nimetatud lihtsustusi arvesse võttes esitada järgmiselt:

Toodud struktuur on aga ebatäpne veel ühes olulisel punktil: ka sõnad kurjategija ja uurija tuleks esitada predikaatidena, seega peaksid vastavate NP-de all olema hoopis komplitseeritumad struktuurid. Kuid selle küsimuse juurde tuleme hiljem, semantika käsitluses.

Transformatsioonide abil töötatakse selline struktuur ümber pindstruktuuriks. Transformatsioonide abil muudetakse üks argumentidest subjektiks ("tõstetakse välja" muust struktuurist) - selleks on siin agentivargument kurjategija; transformatsioonide abil antakse teistele argumentidele ja predikaadile nõutud vorm. Me ei hakka siin neid transformatsioone kirjeldama, ka järgnevas praktilises analüüsis ei pöörata otsest tähelepanu vastavatest alusstruktuuridest pindstruktuuride tuletamise üksikasjadele, s.t. transformatsioonidele. Märkime siin ainult, et enamasti on sellised transformatsioonid suuremal või vähemal määral determineeritud lauses esinevate konkreetsete leksikaalsete üksuste poolt, eelkõige predikaadiks oleva üksuse poolt. Toodud struktuuris näiteks määrab verb üllatama ilmselt nii subjekti valiku kui ka daativargumendi uuri ja vormi (pindstruktuuri käände), samuti kitsendab instrumentaalargumendiks oleva struktuuri realiseerumise võimalusi. Verbi üllatama enda vormistamine sõltub aga "moodaalsetest" või "kõrgematest" predikaatidest, mida struktuur (3) ei kajasta. Sellise transformatoorse töötlemise näiteid võib rohkesti leida Fillmore'i eespool nimetatud tööst "The Case for Case".

Predikaatidest-argumentidest koosnevate struktuuridena esitatud süvastruktuurid kujutavad teatud mõttes loogilist piiri, millest kaugemale süntaksis enam minna ei saa. Siit saab edasi liikuda ainult lõppüksuste - sõnade - "täkeldamise" kaudu, nende sisemise struktuuri arvessevõtmise kaudu. See aga tähendab juba üleminekut süntaksist semantikkasse.

Süntaktiliste süvastruktuuride lõppüksusteks on konkreetsed leksikaalsed üksused, s.o. sõnad, millest vastavad laused koosnevad. Kui me lubame konkreetsete lause süvastruktuurides osadeks analüüsida ka sõnu, tekib vältimatult küsimus: kui kaugemale me selles analüüsis võime minna? Ei ole võimalik näidata mingit põhimõttelist piiri, enne kui jõuame järgmise taseme lõppüksusteni: need on se-

nantilised elementaarüksused.

Just siin tekibki nn. generatiivse semantika idee, mis toob endaga kaasa generatiivse grammatika põhimõtete üpris radikaalse ümberkorraldamise. Kuid sellega jõuame juuba semantika käsimuste juurde, ja selleks, et generatiivse semantika põhimõtted oleksid täielikult mõistetavad, on enne vaja rääkida ka generatiivse grammatika varasemast semantikateooriast.

§ 2. Nagu öeldud, generatiivse grammatika algkontseptsioonis - "Süntaktiliste struktuuride" kontseptsioonis - semantikakomponenti polnud. Semantikakomponentist võib rääkima hakata alates 1963. aastast, mil J. J. Katz ja J. A. Fodor esitasid programmilisel kujul, aga küllaltki üksikasjaliselt võimaluse, kuidas generatiivse grammatika senise süntaksiteooriaga siduda sobiv semantikateooria.¹⁹ Kazi ja Fodori idee oli lihtne ja mis peaaegu, see sobis hästi generatiivse grammatika olemasolevate põhimõtetega. Kõigepealt, semantikakomponent oli mõeldud interpreteeriva komponendina. See ei mõjutanud mingil määral lausete struktuure, mis genereeriti süntaksikomponentis. Laused (koos struktuurikirjeldustega), mis genereeriti süntaksikomponentis, olid semantikakomponenti sisendiks ning semantika-komponent andis nende lausete semantilise interpretatsiooni.

Semantilisele interpretatsioonile esitati kolm põhinõuet. (1) Semantiline interpretatsioon peab eristama semantiliselt normaalsed laused hälbunudest (ebanormaalsest); näiteks sellised laused nagu Värvusetud rohelised ideed magavad raevukalt või Kolm tuska tagasi ma nägin teda seal, ehkki grammatiliselt (süntaktiliselt) korrekt-

¹⁹ J. J. Katz, J. A. Fodor, op. cit.

J. J. Katz on siin esitatud probleeme hiljem korduvalt käsitletud ja oma seisukohti detailiseerinud, eriti tšõs J. J. Katz, The Philosophy of Language. New York, 1966. Kuid teooria põhiideed on jäänud samaks.

sed, märgistatakse semantikakomponendis kui semantiliselt hálbinud. (2) Semantiliselt mitmestele lausetele antakse vastavalt mitu erinevat interpretatsiooni; nii náiteks lausele Tee oli kuum tuleb anda vähemalt kaks erinevat interpretatsiooni vastavalt sõna tee kahele tähendusele. (3) Parafraasidele (s.t. lausetele, mil on sama tähendus) tuleb anda identne semantiline interpretatsioon, náiteks lausetele Ta pani mind uskuma, et maal on parem elada kui linnas ja Ta veenis mind, et maal on parem elada kui linnas. Võib märkida, et need nõuded kehtivad täiel määral ka praeguses semantikateoorias (ehkki praegu ei räägita niivõrd lause semantilisest interpretatsioonist, kuivõrd lause semantilisest representatsioonist, s.t. lause esitusest semantilisel tasandil). See on ka loomulik, sest semantikateooria, mis põhimõtteliselt ei püüaks rahuldada ükskõik missugust toodud nõuetest, pakub vaevalt huvi loomuliku keele semantika uurimise seisukohalt. Teiseks võib öelda, et eriti kolmas nõue (mida Katzi ja Fodori skeem võis rahuldada ainult kõige lihtsamatel juhtudel), on stimuleerinud mitte ainult semantika-, vaid ka süntaksiteooria arengut.

Selleks et konkreetseid lauseid semantiliselt interpreteerida, on ühelt poolt olemas sõnastik, kus iga sõna on varustatud semantilise kirjega (= tähenduse kirjeldusega) või vastavalt mitme kirjega, kui sõna on mitmetähenduslik, ja teiselt poolt on ette náhtud reeglid, mis vastavalt lause süntaktilisele struktuurile kombineerivad üksikute sõnade semantilised kirjed lause semantiliseks kirjeks. Sõnade semantilised kirjed esitatakse nn. semantiliste tähiste (semantiliste tunnuste) abil. Nii náiteks sõna poissmees tähenduse võime esitada sellisena (Katz'i ja Fodori poolt analüüsitud inglise sõnal bachelor on palju tähendusi, millest ainult üks vastab eesti keele sõna poissmees tähendusele; esitame ainult selle):

poissmees → (N); (Páüisikaline Keha), (Elus),
(Inimene), (Meessoost), (Táiskasvanud),
(Abiellumata); <SK>

kus N osutab süntaktilist kategooriat, millesse sõna kuulub (nimisõna), ja sulgudes olevad üksused on semantilised tähised. Nagu näeme, esitavad semantilised tähised sõna tähenduse elementaarseid komponente; need on aatomid, milleks sõnade tähendused on lagundatavad. Antud semantika-teooria raames on nad elementaarsed mõisted, s.t. neid endid ei saa enam mingite elementaarsemate mõistete kaudu defineerida. Eriti tuleb silmas pidada, et neid ei tohi ära segada keeles leiduvate vastavate sõnade endiga, nagu näiteks elus või inimene. Semantilised tähised on teoreetilised terminid, metakeele üksused.

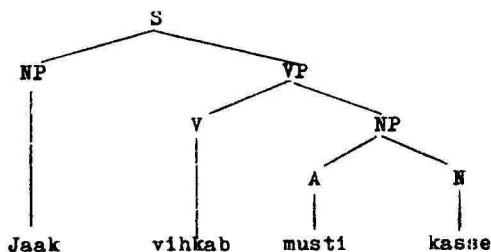
Fonoloogiliste distinktiivtunnuste eeskujul on ka semantilisi tähiseid kasutatud plusside või miinustega varustatult: + märgib tähise poolt tähistatud omaduse esinemist, - selle mitteesinemist vastava sõnaga tähistatud objektil. Näiteks toodud kirjes oleksid kõik teised tähised varustatud märgiga +, ainult tähise (Abiellumata) asemel oleks (- Abielus).

Kõige lõpus olev SK osutab kohta, kus tuuakse nn. selektsioonikitsendused. Need näitavad, missuguste teiste leksikaalsete üksustega antud üksus saab (vastavas süntaktilises konstruktsioonis) koos esineda. Antud sõna puhul näiteks on vaja osutada, missugune saab olla subjekt, kui sõna poissmees on kasutatud predikatiivina. Seleksioonikitsendus esitatakse samuti semantiliste tähistete abil. Seleksioonikitsendus näitab, missugused tähised peavad leiduma vastava teise sõna (näiteks antud juhul subjekti) kirjes, et konstruktsioon oleks semantiliselt normaalne.

See, missuguseid semantilisi tähiseid on tarvis ühe või teise sõna kirjes, on määratud eelkõige kolme ülaltoodud üldise nõudega: semantilised tähised peavad olema valitud parajasti nii, et nende abil oleks võimalik välistada semantiliselt hõlbinud laused; oleks võimalik näidata sama lause (resp. sõna) erinevate tähenduste vahelist seost; oleks võimalik anda sõnonüümsetele väljenditele sama (samadest tähistest koosnev) semantiline interpretat-

sioon. Briti ilmne on esimese nõude osa tähiste valimisel. Kui tahame näiteks välistada väljendit ideed magavad, kuid teiselt poolt tahame, et semantiline interpretatsioon näitaks normaalsetena selliseid väljendeid nagu mees magab, koer magab jne., siis saame seda teha ainult nii, et leisime esmalt semantilise tähise, mis oleks ühine sõnadele mees, koer, kuid puuduks sõnal idee. Olgu see näiteks (Elus). Selle tähise lülitame sõnade mees, koer kirjesse, kuid mitte idee kirjesse, ja teiselt poolt paigutame verbi magama kirjesse selektsioonikitsenduse, mis osutab, et magama subjektiks oleva sõna kirjes peab sisalduma tähis (Elus). Nii- samuti pole raske leida näiteid, mis tõendavad, et iga tähis ülaltoodud sõna poissmees kirjas on vajalik, s.t. ilma selleta me ei saaks näidata hõlbivana selle sõna kasutamist sellistes kontekstides nagu tema õe abikaasa on poissmees, tema kolmeaastane poeg on poissmees, tema õde on poissmees jne.

Selleks et üksikute sõnade kirjetest moodustada lause semantiline kirje, on Katzi ja Fodori semantikateoorias ette nähtud nn. projektsioonireeglid. Need opereerivad vastavalt lause süntaktilisele struktuurile ning nende rakendamistingimused on sõnastatud süntaktiliste konstruktsioonide terminis. Lausele semantilise interpretatsiooni andmisel liigutakse seejuures mõõda süntaktilist hargmikku alt üles üha laiemate süntaktiliste kategooriate juurde, kuni jõutakse sümbolini S, mis haarab tervet lauset. Kui meil on näiteks lause Jaak vihkab musti kasse struktuuriga

siis selleks, et seda semantiliselt interpreteerida, on tarvis kõigepealt projektsioonireeglit, mis ühendaks nimisõna ja seda täiendava omadussõna kirjed: musti + kasse; seejärel projektsioonireeglit, mis ühendaks verbi ja selle objektiks oleva nimisõna fraasi kirjed: vihkab + musti kasse; ja lõpuks projektsioonireeglit, mis ühendaks nimisõna fraasi (subjekti) ja verbifraasi kirjed: Jaak + vihkab musti kasse. (Kuidas generatiivses grammatikas on defineeritud vahekorrad subjekt, objekt jne., sellest oli juttu eelmises paragrahvis.) On selge, et äldjuhul on vaja oma projektsioonireeglit iga süntaktilises hargnikus esineda võiva kategooria vahetute moodustajate kirjete ühendamiseks selle kategooria semantiliseks kirjeks.

Sõnade semantilised kirjed kujutavad endast semantiliste tähiste hulki. Vastavalt on iga projektsioonireegli ülesandeks kombineerida kindlal viisil need semantiliste tähiste hulgad uueks semantiliste tähiste hulgaks. Katzi-Podori käsitluses seisneb see kombineerimine faktiliselt alati selles, et moodustatakse lähteüksuste tähisehulkade hulgateoreetiline summa, s.t. tulemuseks on semantiliste tähiste hulk, mis sisaldab mõlema lähteüksuse tähised, kusjuures juhul, kui mõni tähis esineb algselt mõlema üksuse kirjes, võetakse see tulemusse ühekordselt. Projektsioonireeglid erinevad üksteisest eelkõige selle poolest, missugune süntaktiline kategooriasümbol omistatakse operatsiooni tulemusele ja missugused selektsioonikitsendused selles säilivad. Need kaks asja on olulised seepärast, et projektsioonireegli rakendamise tulemusena saadud semantiline kirje võib olla aluseks järgmisele projektsioonireeglile ja sel juhul on muidugi tähtis, missuguse süntaktilise kategooria alla saadud kirje kuulub ning missugused selektsioonikitsendused see esitab teistele kirjetele, millega järgmine projektsioonireegel teda kombineerima hakkab. Näiteks projektsioonireegel, mis üllaloodud näites ühendab verbi ja selle objektifraasi kirjed, omistab tulemusele kategooriasümboli VP ja selles säilib verbi vihkama selektsiooni-

kitsendus subjekti suhtes, kuna selektsioonikitsendus objekti suhtes, mis enne on toodud verbi vihkama kirjes, kus-tutatakse.

Näitena sellest, kuidas Katzil ja Fodoril on sõnastatud projektsioonireeglid, võibki tuua reegli, mis ühendab verbi ja selle objektiks oleva NP kirjed. See on esitatud järgmiselt (sulgudes lisame oma seletused).

Kui on antud kahe üksuse semantilised kirjed kujul

(1) süntaktiline kategooria V, leksikaalne üksus l_1 (s. o. konkreetne verb), semantiliste tähiste hulk w_1 (s. o. selle verbi semantilised tähised), \langle semantiliste tähiste hulga $\alpha, \beta \rangle$ (α ja β esitavad verbi selektsioonikitsendusi: α subjekti suhtes, β objekti suhtes);

(2) süntaktiline kategooria NP (objekt), leksikaalne üksus (või üksuste rida) l_2 , semantiliste tähiste hulk w_2 (s. o. objektiks oleva nimisõna või nimisõnafraasi semantilised tähised), nii et $\beta \subset w_2$ (s. t. semantilised tähised, mida verb nõuab objektilt, tõesti sisalduvad objekti semantilisest kirjest), siis nende kirjete ühendiks on järgmine kirje:

Süntaktiline kategooria VP, leksikaalne üksus $l_1 +$ leksikaalne üksus l_2 , semantiliste tähiste hulk $w_1 \cup w_2$ (sümbol \cup tähistab hulgateoreetilist summat), \langle semantiliste tähiste hulk $\alpha \rangle$.

Kirjeldatud tüüpi reeglid on Katzil ja Fodoril aga ette nähtud vaid kindlat tüüpi lausete interpreteerimiseks: need on tuumlaused (s.o. struktuurid, mis on genereeritud vaid asendusreeglite ja obligatoorsete transformatsioonide abil). Selleks et interpreteerida struktuure, mis on genereeritud fakultatiivseid transformatsioone kasutades, on vaja teist tüüpi reegleid: reegleid, mis lähtuksid vastava fakultatiivse transformatsiooni aluseks oleva struktuuri semantilisest kirjest ja transformatsioonist enesest ning nende põhjal produtseeriks tuletatud struktuuri semantilise interpretatsiooni. Kuid Katz

ja Fodor ei kirjelda, kuidas selline reegel võiks konkreet-
selt välja näha. Nad märgivad, et paljud transformatsioonid
ei muudagi tegelikult transformeeritava struktuuri tähendust
ja nende puhul pole seega enam vaja ka tuletatud
struktuuri täiendavalt interpreteerida. Teised transformat-
sioonid muudavad tähendust, kuid võivad seda teha väga eri-
nevatel viisidel. Kuni pole selge, missugused transformat-
sioonid ei muuda tähendust ja missugused muudavad (ning
milles need muudatused seisnevad), ei ole võimalik anda
kõnealuste reeglite üldist definitsiooni.

Nagu eelnevast juba teada, lahenes probleem hoopis
selliselt, et leiti vajaliku olevat kõik transformatsioonid
vormistada nii, et nad ei muuda vastava struktuuri tähendust,
seega langes ära ka uut tüüpi projektsioonireeglite
vajadus semantikas.

Kirjeldatud semantikateooriat on palju kritiseeritud.
Sellest hoolimata hakati semantikakomponenti/kiiresti kä-
sitlenu generatiivse grammatika enesestmõistetava osana.
Kirjeldatud teooria näol esitati strukturaallingvistikas
tegelikult esimene semantikakontseptsioon. Ehkki Chomsky
oma "Süntaktilistes struktuurides" kritiseeris paljus va-
rasemat taksonoomilist keeleteadust ja kaitses mentalismi
lingvistikas, oli ta keele tähendusliku külje uurimise suhtes
skeptiline.²⁰ See, kui kiiresti aktsepteeriti Katzi ja

²⁰ Chomsky pole päris viimase ajani lahti öelnud
skeptilisest hoiakust kaasaegse semantika saavutuste suhtes.
Näiteks tema ettekanne, mille ta saatis 1966. a. Poolas toi-
munud semiootika-alasele konverentsile, algas lausega: "Loo-
mulike keelte semantilise analüüsi probleemid, mis praegu-
sel ajal on muutunud nii aktuaalseks, ei ole uued ja vae-
valt on ka viimased aastakümned lisanud midagi põhimõtteli-
selt uut nende lahendamisele või sügavamale mõistmisele."
(Vt. Е.В. П а д у ч е в а, Международная конференция по
семиотике в Польше. - Научно-техническая информация,
1967, No. 2, lk. 35-44.)

Fodori poolt esitatud teooria, näitab, et see teooria pidi oluliselt vastama intuiitivsele ettekujutusele sellest, mida kujutavad endast keeleväljendite tähendused. Pole raske osutada ka neid momente, mis muutsid ülalkirjeldatud teooria intuiitivselt loomulikuks. Belkõige oli selleks idee, et sõnade tähendused on analüüsitavad elementaarseteks komponentideks, mille kaudu võib kirjeldada sõnade funktsioneerimist lausetes ja üksikute sõnade tähenduste vahelisi seoseid. Samuti näis lihtne ja loomulik esitada need komponendid "tunnustena", s. t. fonoloogiliste distinktiivtunnuste eeskujul; alles hiljem hakati nägema sellise tunnusteformalismi ebasobivust mitmete praktiliste eesmärkide seisukohalt. Kõige tugevamini mõjus aga kindlasti see, et Katz ja Fodor esitasid ka protseduuri, kuidas üksiksõnade tähendustest konstrueerida lause tähendus; seejuures pole nii väga tähtis, kui adekvaatne oli see algselt esitatud protseduur, vaid tähtis on see, et protseduur oli esitatud küllalt selgelt ja formaalselt, nii et võis reaalsete lausete juures järele proovida, mil määral ta sobib ning milles on ta puudused.

Kuid nagu öeldud, oli üldine reageering lingvistide seas küllaltki kriitiline. Katzi-Fodori kontseptsioonil leiti rohkesti puudusi, mis ei võimaldanuks saavutada ka autorite endi poolt püstitatud eesmäärke, rääkimata sellest, kas need eesmärgid on üldise keeleteooria seisukohalt piisavad.

Kriitilistest tõekest on mitmes mõttes tähelepanuväärsem U. Weinreichi töö "Explorations in Semantic Theory".²¹ U. Weinreich ei esine üksnes põhjaliku kriitikaga, vaid esitab ka oma kontseptsiooni, kusjuures aluseks on võetud Chomsky "Aspektides" esitatud süntaksikontseptsioon. Sellisena oli Weinreichi kontseptsioon ka õieti ainuke, sest hilisemad semantika-alased tööd, niiivõrd, kui neis käsitletak-

²¹ U. W e i n r e i c h, Explorations in Semantic Theory. - Current Trends in Linguistics III. Theoretical Foundations. The Hague, 1966, lk. 395-477.

se süntaksi ja semantika vahekorda, on reeglina suunatud sellele, et näidata vajadust muuta "Aspektide" kontseptsiooni ühes või teises osas. Peab ka ütleva, et pärast Weinreichi polegi semantikas ilmunud ühtegi sama ulatusega tööd, kus püütaks algusest lõpuni kirjeldada lausete semantiliste representatsioonide esitamist kõigis selle detailides.

Põhiline, mida Weinreich kritiseerib Katzi ja Podori poolt esitatud semantiliste kirjete juures, on nende struktuuritus. Katzi ja Podori käsitluses kujutavad endast nii sõnade kui lausete semantilised kirjed lihtsalt semantiliste tähiste hulki. Ehkki lause semantilise interpreteerimise käik (projektsioonireeglite rakendamise kord) on otseses sõltuvuses süntaktilisest struktuurist, ei kajastu süntaktiline struktuur lõpptulemuses faktiliselt enam kuidagi. Selleks lõpptulemuseks on lausesse kuuluvate sõnade semantiliste tähiste summa. Seega osutub aga, et sellised laused nagu Jaak vihkab musti kasse ja Mustad kassid vihkavad Jaaku on oma semantiliste kirjete poolest eristamatud. Täpselt sama puudus esineb üksiksõnade semantiliste kirjete esitamisel. Näiteks sõna tool tähenduse üheseks määratlemiseks ei piisa, kui lülitame tema kirjesse tähised (Vahend) ja (Istumine), on vaja näidata ka, missuguse vahekorra kaudu need tähised on seotud. Weinreich juhib tähelepanu sellele, et üksiksõnal võib olla sama tähendus kui kuitahes kompleksse süntaktilise struktuuriga väljendil. See ilmneb alatasa, kui püüame mingi sõna tähendust seletada teiste sõnade abil (kas või näiteks: hambaarst = inimene, kes parandab hambaid ja kellel see on elukutseks). Veelgi enam, Weinreich väidab otseselt: "Iga vahekord, mis võib kehtida lause osade vahel, võib kehtida ka sõna tähenduse komponentide seas. See on sama, mis tähendab, et sõna semantiline kirje on tegelikult lause - täpsemini, süvastruktuuri lause."²² Neis märkustes sisaldub algsel kujul juba idee, mida praegu võib lugeda keskseks generatiivse grammatika semantika-

22 U. W e i n r e i c h, op. cit., lk. 446.

teoorias, nimelt et sõnade semantilised kirjed tuleb esitada põhimõtteliselt samade formaalsete vahenditega nagu lausete süntaktilised struktuurid. Erinevust lausete semantiliste ja süntaktiliste struktuuride vahel ei tule otsida nende vormis, vaid vastavate üksuste elementaarsuse tases.

Weinreichi enda positiivses kontseptsioonis on siiski vähe tähelepanuväärset. Ülaltoodud ideid ei suuda ta mingil olulisel määral realiseerida. Selle peamiseks põhjuseks on formaalsete vahendite puudulikkus, mida ta püüab kasutada. Weinreich võtab faktiliselt üle Katzi ja Fodori formalismi, eelkõige opereerib niisamuti plusside-miinustega varustatud semantiliste tähistega. Ta toob ainult juurde mõned kõige lihtsamad vahendid tähiste järjekorra fikseerimiseks, kus see on vajalik (nii et võib tagada näiteks lausete Jaak vihkab musti kasse ja Mustad kassid vihkavad Jaaku semantiliste kirjete erinevuse, kuivõrd sõna Jaak ja fraasi musti kasse tähiste paigutus üksteise suhtes on fikseeritud).

Weinreichi töö seisab kusagil pöördpunktis generatiivse grammatika vana ja uue semantikakontseptsiooni vahel. Tinglikuks piiriks, kust alates hakati intensiivselt välja töötama uue semantika põhimõtteid, võib lugeda aastaid 1966-1967. Enne seda - eriti enne Chomsky "Aspektide" ilmumist ning süvastruktuurikontseptsiooni omaksvõtmist süntaksis - oli erinevus lausete süntaktiliste ja semantiliste representatsioonide vahel liiga suur, et näha mingit võimalust kasutada semantikas samasugust formaalset esitusviisi nagu süntaksis. Kuid nimetatud perioodist alates on areng toimunud väga kiiresti ja seejuures kahest küljest korraga: nii süntaksis semantika poole kui ka semantikas süntaksi poole.

Belmises paragrahvis kirjeldasime süntaksikomponendi arengut. Nagu öeldud, jõuti süntaksis lõpuks selleni, et lausete süvastruktuurid esitatakse formaalselt predikaatidest ja nende argumentidest koosnevate struktuuridena. Seejuures määratakse konkreetsete lausete süvastruktuurid suu-

relt osalt semantika põhjal. Eriti selgelt avalduvad need jooned Fillmore'i käändegrammatikas.

Kuivõrd süvastruktuuri määrab semantika, on süvastruktuuri "sävendamist" võimalik veelgi jätkata. Ja siin tekib loomulik küsimus: kas poleks siis juba mõttekas grammatikat esitada nii, et lausete süvastruktuuride asemel genereeritaks otsekohe semantilised representatsioonid, s.t. lausete aluseks olevad struktuurid, kus lõppüksusteks pole sõnad, vaid semantilised elementaärüksused? Kui süvastruktuurid konstrueeritakse nagunii semantiliste faktide baasil, kas poleks siis mõeldav semantilised representatsioonid ise esitada sellises vormis, et transformatsioonide abil võiksime otse neist tuletada lausete pindstruktuurid? Sel juhul tõimaks lausete genereerimine grammatikas järgmise sirgjoonelise skeemi järgi: esmalt genereeritakse lause semantiline representatsioon, see töötatakse ümber süntaktiliseks struktuuriks ja sellele antakse lõpuks foneetiline representatsioon.

Kuidas aga esitada lausete semantilised representatsioonid nii, et neist oleksid tuletatavad vastavad süntaktilised struktuurid? Et Katzi ja Fodori formalismis esitatud semantilised kirjed - tähiste hulgad - ei sobi selleks, on enam kui selge. Kirjeldatud grammatikamudeli tarvis on kõigepealt vaja hoopis uut semantikateooriat.

Sellise semantikateooria - generatiivse semantika - üldised piirjooned on praeguseks juba üpris selgelt välja kujunenud, ehkki konkreetsetes küsimustes on veel küllalt segast. Selle teooria üksikuid seisukohti oleks raske siduda mingite kindlate nimedega; tavaliselt seotakse selle teooria väljatöötamine kolme nimega: J. D. McCawley, G. Lakoff ja J. R. Ross.²³ Kuid lisaks neile on generatiiv-

²³ J. D. M c C a w l e y, The Respective Downfalls of Deep Structure and Autonomous Syntax, 1967 (käsikiri); J. D. M c C a w l e y, The Role of Semantics in Grammar. - Universals in Linguistic Theory. New York, 1968, lk. 124-

se semantika võidulepääsule kaasa aidanud paljud teised autorid.²⁴ Samuti tuleb telda, et põhiideelt täiesti samalaadse, kuigi hoopis teistsugusest kontekstist võrsunud ning ka tunduvalt erinevaid formaalseid vahendeid kasutava teooria kallal on juba pikemat aega töötanud nõukogude lingvistid I. A. Meltšuk, A. K. Žolkovski ja J. D. Apresjan.²⁵

Järgnevas anname esmalt ülevaate generatiivse semantika põhilistest ideedest ning formaalsetest vahenditest, nii nagu neid praegu mõistetakse. Seejärel peatume üksikasjalisemalt teatud konkreetsetel põhimõtetel, mis on järgneva praktilise analüüsi aluseks.

169; J. D. M c C a w l e y, Lexical Insertion in Transformational Grammar without Deep Structure. - Papers of the 1968 Regional Meeting, Chicago Linguistic Society, Chicago, 1968, lk. 71-80; J. D. M c C a w l e y, Where do Noun Phrases Come from, 1969 (käsikiri).

J. R. Rossi ja Lakoffi töödega, mis on otseselt seotud generatiivse semantika teooriaga, ei ole autcrii olnud võimalust tutvuda.

²⁴ "Ülevaate generatiivse semantika alasest ulatuslikust kirjandusest saab näiteks tööst I. B i n n i c k, An Application of an Extended Generative Semantic Model of Language to Man-Machine Interaction. - International Conference on Computational Linguistics, Sānga-Sāby, sept. 1969, Preprint No. 18.

²⁵ А. К. Ж о л к о в с к и й, И. А. М е л ь ч у к, О возможном методе и инструментах семантического синтеза. - Научно-техническая информация, 1965, № 6, lk. 23-28; А.К. Ж о л к о в с к и й, И. А. М е л ь ч у к, О системе семантического синтеза, I. - Научно-техническая информация, 1966, № II, lk. 17-27; А. К. Ж о л к о в с к и й, И. А. М е л ь ч у к, О системе семантического синтеза, II. - Научно-техническая информация, 1967, № 2, lk. 43-55; А. К. Ж о л к о в с к и й, И. А. М е л ь ч у к, О семантическом синтезе. - Проблемы кибернетики, вып. 19, 1967, lk. 177-

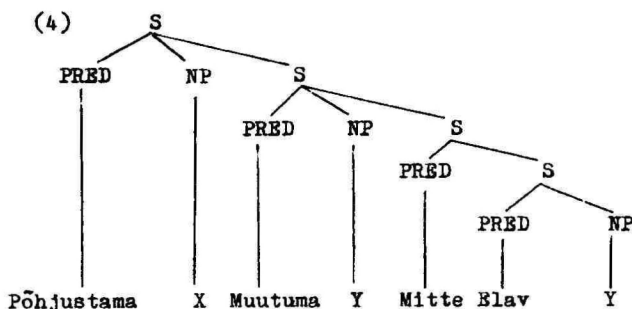
Katzi ja Fodori kontseptsioonis oli keskseks semantilise tähise (e. semantilise tunnuse) mõiste. Neid käsitleti semantiliste "aatomitena" ja nad pidid esitama vastava sõna relevantseid semantilisi komponente. Kuid mida abstraktsemaks muutusid lausete süntaktilised representatsioonid, mida lähemale need sisuliselt tulid semantikale, seda selgemaks sai, kui võrd ebasobiv on selline "atomistlik" formalism semantikas. Sellise formalismi abil pole võimalik mingil mõistlikul viisil väljendada seda ilmset seost, mis peaks kehtima lausete süvastruktuuride ja semantiliste representatsioonide vahel. Elkõige aga on lootusetu sellistest semantilistest representatsioonidest püüda tuletada vastavate lausete süntaktilisi struktuure.

Kui analüüsida semantilisi tähiseid natuke lähemalt, siis pole raske näha, et nad kontseptuaalselt ei kujuta endast midagi muud kui predikaate - täiesti samas mõttes, nagu süntaksi süvastruktuuri seisukohalt on seda sõnad. Sõnad mäletatavasti on predikaadid selles mõttes, et me võime leida neil igaühel kindla arvu laiendeid - argumente -, mis on seotud sõnaga kindla sisulise vahekorra kaudu ja millele sõna esitab kindlad semantilised ja süntaktilised nõuded (selektsioon). Kui võtame mis tahes semantilise tähise, võime seda analüüsida täpselt samuti. Igal semantilisel tähisel on leitavad kindlad argumendid, on määratletav argumentide sisuline seos tähise kui predikaadiga jne. Nii võime leida tähiste hulgas ühe-, kahe-, kolmekohalisi predikaate. Kui vaatleme näiteks semantilist tähist (+ Põhjustamine), mis sisaldub selliste sõnade kirjetes, nagu tapma, veenma, õpetama, purustama jne. ja on mõeldud väljendada kausatsiooni, siis kontseptuaalselt kujutab see endast predikaati, millel on vähemalt kaks argumenti: kes

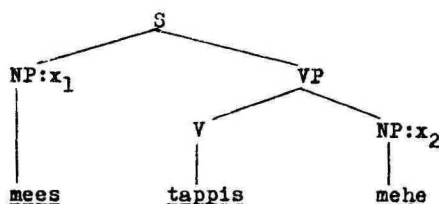
-238; Ю. Д. Апресян, Толкование лексических значений как проблема теоретической семантики. - Известия АН СССР, Серия литературы и языка, т. XXVШ, 1968, вып. I, lk. II-23.

põhjustab midagi ja mida põhjustatakse. Semantilise tähise (+ Põhjustamine) kui "tunnuse" põhiline iseärasus ongi selles, et need argumentid ei ole eksplitsiitselt esitatud. Kuid pole raske näha, et just see ongi peapõhjuseks, miks sellistest tunnustest koosnevat semantilist kirjet ei õnnestu esitada mingi seotud struktuurina: predikaate on võimalik siduda just argumentide kaudu. Võtame näiteks sõna tapma ja oletame, et selle kirjesse kuuluvad lisaks tähisele (+ Põhjustamine) ka tähised (+ Muutumine) ja (-Elamine) (on vist ka seletamata küllalt ilmselge, et mingid sellise sisuga komponendid on antud sõna puhul vajalikud). Niisiis võiksime selle sõna kirje esitada siin kui

tapma: V, (+Põhjustamine), (+Muutumine), (-Elamine). Selles, nagu näeme, ei ole mingil viisil mäidatud, kuidas tähised on omavahel seotud, ehkki me intuitiivselt mõistame vastavaid seoseid küllalt selgesti. Kui me aga vormistame need tähised eksplitsiitsete predikaatidena, tuleb esitada ka nende argumentid. Saame predikaadid: Põhjustama $NP(X)_S(Y)$; Muutama $S(X)_S(Y)$; Mitte $S(X)$; Elav $NP(X)$. Ja sellisel juhul saaksime sõna tapma (õieti juba lause X tapab Y) semantiliseks representatsiooniks umbes järgmise struktuuri (kasutame Fillmore'i grammatikamudeli formalismi, mida tutvustasime eelnevas, kuid jäätame siin välja käändesümbolid, sest need ei puuduta käsitletava probleemi põhimõttelist külge):

Nagu näeme, on predikaadid selles struktuuris seotud üksteisega just argumentide kaudu. Kuid oluline moment, mida siin tuleb selgitada, on see, et erinevad predikaadid ei pruugi olla seotud ainult selles mõttes, et üht predikaati sisaldav struktuur tervikuna on teise predikaadi argumentiks (nagu antud juhul näiteks struktuur predikaadiga Muutuma on tervikuna predikaadi Põhjustama üks argumente), vaid ka selles mõttes, et kahel erineval predikaadil on kindlad argumentid referentsiaalselt identsed, s.t. tähistavad üht ja sama reaalselt objekti; vastavad predikaadid on sel juhul seotud selles mõttes, et mõlemad kehtivad ühe ja sama objekti kohta. Antud juhul on see nõudeks predikaadi Elav argumenti ja predikaadi Muutuma esimese argumenti suhtes. Seetõttu on need argumentid esitatud ühe ja sama sümboliga (Y). Asjaolu, et mingis struktuuris esineva kahe predikaadi mõned argumentid (või ka ühe predikaadi kaks argumenti) on referentsiaalselt identsed, võime väljendada nii, et varustame need argumentid identsete referentsiindeksitega. Referentsiindeksid võttis kasutusele (süntaksis) N. Chomsky "Süntaksiteooria aspektides". Ta tegi ettepaneku varustada süvastruktuuris iga NP oma indeksiga - nii, et nende indeksite samasus või erinevus kajastaks vastavate NP-de poolt tähistatud objektide samasust või erinevust. Nii näiteks struktuurist

võime saada laused Mees tappis mehe või See mees tappis tolle mehe, kuid mitte enam Mees tappis iseenda, sest pronominalisatsioonitransformatsioon on võimalik vaid siis, kui vastavate NP-de referentsiindeksid on samad.

Chomsky ei vaadelnudki referentsiindekseid millegi

muuna kui ainult abivahendina mõnede segaste süntaksiprobleemide lahendamisel, eelkõige pronominalisatsiooniga seotud faktide kirjeldamisel. Kuid referentsiindeksid osutusid äärmiselt oluliseks lausete semantilise struktuuri esitamisel. Nagu me osutasime, käsitletakse semantika seisukohalt kõiki sisulisi üksusi predikaatidena. Seega ei saa ka lausete semantilistes representatsioonides argumentide positsioonis esineda mingid konkreetset üksused (ka mitte sellised nagu laud, tool, kiivi). Nii leitigi, et argumentidena on otstarbekas vaadelda referentsiindekseid, mis omamata ise mingit konkreetset sisu, osutavad vastavate argumentide referentsiaalsele erinevusele või samasusele. Lausete semantilistes representatsioonides esinevad lõppüksustena seega ainult semantilised elementaarpredikaadid ja referentsiindeksid.

Referentsiindekseid võime semantilises mõttes vaadelda esindavatena vastavaid indiviide (individuaalseid objekte, isikuid jms.), mida üks või teine NP on mõeldud tähistama. Teoreetilised probleemid, mis on seotud referentsiindeksite põhimõttelise staatusega semantikas, on veel vähe läbi töötatud, ehkki nende kohta on juba olemas ulatuslik kirjandus.²⁶ Nagu öeldud, seisneb nende formaalne roll aga põhiliselt selles, et eristada või identifitseerida erinevate predikaatide kindlaid argumente - nii ühe lause piires kui ka laiemalt, diskursuse ulatuses. Üks kindel referentsiindeks "seob" niimoodi omavahel kõik predikaadid, mille mingi argumentina ta tekstis esineb, s. t. predikaadid, mida vastava indiviidiga seoses on kasutatud ja mis seega moodus-

²⁶ J. D. M c C a w l e y, The Role of Semantics in Grammar; L. K a r t t u n e n, The Identity of Noun Phrases. - RAND-Corporation Report No. P-3756, 1967; L. K a r t t u n e n, What do Reference Indices Refer to? - RAND-Corporation Report No. P-3854, 1968; L. K a r t t u n e n, Discourse Referents. - International Conference on Computational Linguistics, Sãnga-Sãby, sept. 1969, Preprint No. 70.

tavad selle indiviidi kirjelduse antud tekstis.

Eltoodud struktuur (4) on semantiline struktuur. Lõppüksused selles on semantilised üksused. Kuid nagu näeme, on see vormiliselt analoogiline lausete süntaktiliste süvastruktuuridega. Seega on küsimus, kuidas oleks võimalik lause semantilisest representatsioonist saada vastava lause süntaktiline representatsioon, vormiliselt vaid ühe hargmiku teiseks hargmikuks muutmise küsimus. Nagu teame, teevad seda generatiivses grammatikas transformatsioonid. Võime niisiis öelda, et kui on antud lause semantiline representatsioon (üldtoodud mõttes), siis põhimõtteliselt peaks olema võimalik üht ja sama tüüpi reeglite - transformatsioonide - abil jõuda sellelt otse süntaktilise pindstruktuuri ni välja.

Kõige olulisemaks momendiks selles tuletusprotsessis on kahtlemata see, kus semantiliselt funktsioneerivate üksuste - semantiliste predikaatide - asemele tulevad süntaktiliselt funktsioneerivad üksused - sõnad (leksikaalsed üksused). Selles vahetuses seisnebki ju tegelikult semantiliste struktuuride muutumine süntaktilisteks struktuurideks. On selge, et üldjuhul peab üks sõna asendama oma semantilise representatsiooni. See asendus tuleb formuleerida kindla transformatsioonina (või transformatsioonide blokina); sellelt seisukohalt võibki iga leksikaalset üksust vaadelda kehastavana vastavat transformatsiooni - transformatsiooni, mis asendab sobiva struktuuriosa selle leksikaalse üksusega. McCawley on käsitletud küsimust, kas on võimalik lähemalt kindlaks määrata, missuguses tuletusprotsessi lõigus peaks selline asendus toimuma.²⁷ Grammatika üldise ehituse seisukohalt, leiab McCawley, oleks mõtet kaaluda eelkõige järgmisi võimalusi.

²⁷ J. D. M c C a w l e y, Lexical Insertion in a Transformational Grammar without Deep Structure. - Papers of the 1968 Regional Meeting, Chicago Linguistic Society. Chicago, 1968.

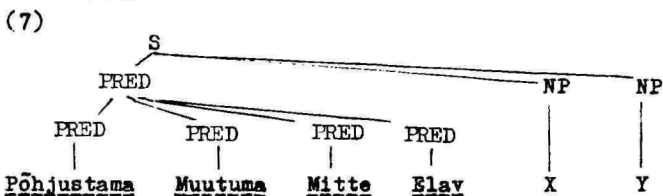
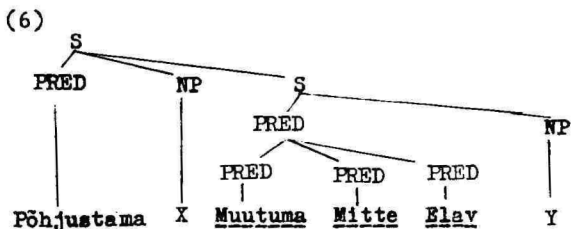
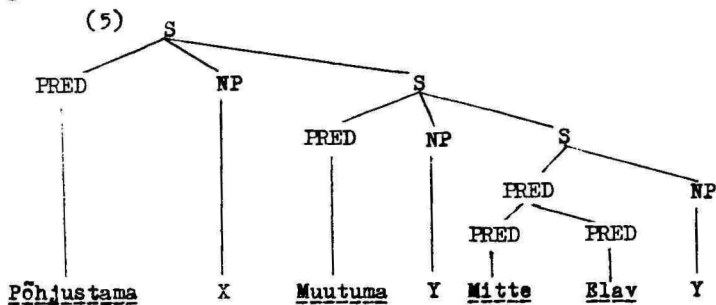
Esimene võimalus: sõnad tuuakse sisse alles lause arenduse viimases lõpus. Kuid pole raske näidata, et seda võimalust ei saa aktsepteerida, sest mitmete transformatsioonide rakendamine sõltub juba konkreetsete leksikaalsete üksuste (sõnade) olemasolust vastavas struktuuris, nagu see on näiteks paljude transformatsioonide puhul, mis kujundavad ühe või teise sõna rektsiooniliste laiendite täpse morfoloogilise vormi (kardab kedagi/midagi, kuid kartus kellegi/millegi ees). Tähendab, on terve rida transformatsioone, mida tuleb rakendada veel pärast seda, kui sõnad on juba sisse toodud.

Teine võimalus: kõik leksikaalsed üksused tuuakse sisse kohe transformatoorse arenduse alguses. Kuid seegi võimalus tuleb analoogilistel kaalutlustel kõrvale jätta: on võimalik näidata, et semantilistes representatsioonides on vaja rakendada mitut tüüpi transformatsioonid juba enne sõnade sissetoomist, s. t. need transformatsioonid tuleb vormistada nii, et nad rakenduvad struktuuridele, kus lõppüksusteks on semantilised, mitte süntaktilised üksused.

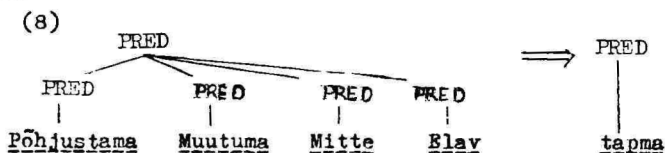
Vaatleme seda küsimust pisut lähemalt. Kõigepealt, selleks et mingit üksust transformatsiooni abil tuua semantilisse representatsiooni, on vaja, et semantilise representatsiooni see osa, mille antud sõna asendab, cleks koondatud hargmiku ühe kindla sõlme (kategooria) alla, mille alla vastav sõna pärast sissetoomist saaks kuuluda. Kuid algne semantiline struktuur ei pruugi sugugi nii organiseeritud olla.

Bespooltoodud struktuuris (4) peab sõna tapma näiteks asendama predikaadid Põhjustama, Muutama, Mitte, Elav, kuid need pole selles struktuuris ühe sõlme all. Seega on vaja enne vastava sõna sissetoomist semantiline representatsioon kindlate transformatsioonide abil nii ümber korraldada, et nimetatud nõue oleks täidetud. Antud juhul on ilmselt vaja transformatsiooni, mis tõstaks alumise(d) predikaadi(d) järk-järgult ülemiste juurde, kuni kõik predikaadid on koondatud kõige ülemise predikaadi juurde, vastava kategooria

alla; see transformatsioon muudab struktuuri (4) järk-järgult struktuuriks (7):

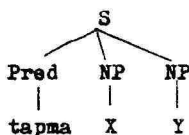

Nääd pole raske vormistada transformatsiooni, mis teostab asenduse

Selle tulemusena saame struktuuri, mida võime juba lugeda lause X tapab Y süntaktiliseks süvastruktuuriks:

(9)

Esitatud transformatsiooni (8) võimegi McCawley järgi lugeda sõna tapma leksikaalseks kirjeks; reegli vasak pool esitab tingimuse, mille kehtimise korral võime sisse tuua sõna tapma. Märgime ka, et üldjuhul ei pruugi kirjeldatud transformatsioon lõpuni välja jõuda. Alati, kui vahepeal mingis punktis kujuneb sobiv konfiguratsioon, võime sisse tuua vastava sõna. Näiteks struktuuris (6) olevat predikaatide konfiguratsiooni (Muutuma + Mitte + Elav) võiksime lugeda sõna surema sissetoomise tingimuseks ja struktuur (6) võiks olla selliste lausete aluseks nagu X põhjustas selle, et Y suri.

Lisaks kirjeldatule on mitmeid teisigi transformatsioone, mille kohta on võimalik näidata, et neid on tarvis formuleerida nii, et nad rakenduksid enne konkreetsete sõnade sissetoomist. Nagu väidab McCawley mainitud artiklis, on küllalt põhjust arvata, et kõik nominalisatsioonid (s.t. faktiliselt kõik pindstruktuuri nimisõnafraasid) on saanud selliste preleksikaalsete transformatsioonide abil.

Ülalesitatu põhjal on selge, et konkreetsete leksikaalsete üksuste sissetoomine semantilisse struktuuri ei saa toimuda ei selle struktuuri transformatoorse töötlemise alguses ega ka päris selle lõpus; osa transformatsioone peab rakenduma semantilistele struktuuridele enne sõnade sissetoomist, peab neid struktuure vormiliselt ette valmistama ühtede või teiste leksikaalsete üksuste kasutamiseks; osa transformatsioone peab aga rakenduma struktuuridele, kus konkreetset leksikaalset üksust on juba olemas. Niisiis peavad vastavad transformatsioonid, mis sisestavad leksikaalseid üksusi semantilisse representatsiooni, aset leidma kusagil muude transformatsioonide vahel. On aga üpris raske põhimõtteliselt määrata seda punkti (kui selline

punkt äldse on olemas), kus need transformatsioonid peaksid toimuma. On mõeldav, et mingit sellist kindlat järjekorda toodud piiride sees ei saagi määrata, vaid et sõnade sisestamise transformatsioonid on reeglid, mis võivad rakenduda alati, kui on kujunenud nende rakendamiseks vajalik struktuur (nn. "anywhere rules").

McCawley pakub kaalumiseks välja veel ühe võimaluse, kus kõnealuste transformatsioonide paiknemine teiste suhtes oleks täpselt määratud. See võimalus on seotud küsimusega, kas kõik transformatsioonid grammatikas jagunevad kaheks allsüsteemiks: nn. tsüklireeglid ja tsüklijärgsed reeglid. Esimest tüüpi reeglid toimivad tsükliiliselt selles mõttes, et rakenduvad esmalt lause struktuuris "sügavamal" asetsevale komponentlausele, seejärel järgmisele "ülemisele" komponentlausele jne., nii nagu seda on kirjeldatud Chomsky "Aspektides"; et osa transformatsioone on sellised, mis peavad rakenduma pärast niisuguse tsükliilise protsessi lõppu, seda on osutanud eelkõige G. Lakoff.²⁸ Kui selline jaotus kehtib, siis on mõeldav nõuda, et kõik leksikaalsed üksused sisestatakse pärast tsüklireegleid, kuid enne tsüklijärgseid reegleid. Selline nõue kitsendaks mõistet "võimalik leksikaalne üksus" tunduvalt rohkem kui eelmine võimalus (näiteks ei oleks võimalik, et kaks sõna erinevad mingite selliste iseärasuste poolest, mis tuuakse sisse tsüklijärgsete transformatsioonidega) ja sel oleks seega hoopis tugevam ennustav jõud. Kuid selleks, et sellist nõuet või mõnd teist nõuet, mis määrab leksikaalsete üksuste sisestamise transformatsioonide põhimõttelise asukoha teiste transformatsioonide seas, aktsepteerida või tagasi lükata, läheb vaja hoopis rohkem faktilisi teadmisi konkreetsete keelte kohta.

²⁸ Näit. G. L a k o f f, Precyclical and Postcyclical Transformation Rules. - Linguistic Society of America. 42 Annual Meeting. Meeting Handbook. Chicago, 1967, lk. 42.

Otseselt käesoleva töö seisukohalt polegi tähtis nii väga täpselt määrata kõnealuste transformatsioonide paiknemist grammatikas. Põhise eelnevas vaid kirjeldada, kuidas oleks vormiliselt võimalik tuletada lausete semantilisest representatsioonidest nende süntaktilised struktuurid, ning näidata eriti seda, et selline tuletamine on formaalselt võimalik. Selle tuletuskäigu konkreetsed detailid on aga suurelt osalt veel tundmatud. Selkõige just seetõttu ei püta ka järgnevas praktilises analüüsis üksikasjaliselt kirjeldada transformatoorsest üleminekuprotsessi semantiliste representatsioonide juurest vastavate süntaktiliste struktuuride juurde. Selle üleminekuprotsessi detailsel kirjeldamisel on seni vähe sisulist mõtet, kuni seda juhtivad põhimõtted pole küllalt selged. Semantiliste probleemide käsitlemine, mis on seotud otseselt semantiliste representatsioonidega, on aga kõnealusest formaalsest üleminekuprotsessist suhteliselt sõltumatu.

Keltoodut kokku võttes võime generatiivse semantika-mudeli ja eriti semantiliste representatsioonide kohta öelda seega järgmist.

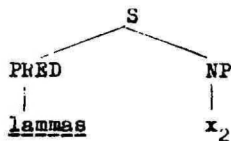
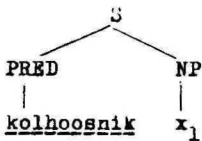
- (1) Süntaktilised ja semantilised representatsioonid on vormilt ühesuguse ülesehitusega, nimelt hargmikud.
- (2) Semantilistes representatsioonides on lõppüksusteks semantilised elementaarpredikaadid ja referentsiindeksid.
- (3) Semantilised representatsioonid ja süntaktilised pindstruktuurid on seotud üht kindlat tüüpi reeglite kaudu, mis ühe struktuuriga hargmikke töötavad ümber teistsuguse struktuuriga hargmikeks ja mida seega võime nimetada transformatsioonideks.
- (4) Keskselt momentiks lause süntaktilise struktuuri tuletamisel semantilisest representatsioonist on konkreetsete leksikaalsete üksuste - sõnade - sissetooline. Sisestavad transformatsioonid ei saa toimuda otse transformatoorse tuletusprotsessi alguses ega ka selle lõpus, kuid nende täpsemat asukohta pole praegu võimalik määrata.

Pöördume nüüd üksikute konkreetsete küsimuste juurde. Järgnevas praktilises osas huvitab meid eeskätt konkreetsete sõnade semantiline analüüs, s.t. me läheneame semantilistele representatsioonidele konkreetsete sõnade poolelt. Vastavalt huvitavad meid eelkõige küsimused nagu: mida kujutab endast üksiku sõna semantiline struktuur, kuidas see lähtub vastavate lausete semantilisse alusstruktuuri, ja lõpuks eriti, kuidas analüüsida üksikuid sõnu, mille põhjal koostada nende semantilised representatsioonid.

Belnenust teame, et kõiki sõnu vaadeldakse kõnealuses mudelis predikaatidena. Tähendab, iga üksik sõna peab vastavasse lausesse tulema sümboli PRED all, seega tegelikult struktuuri kaudu

Teisiti öeldes, igale üksikule sõnale peab lause tuletusprotsessi mingis punktis vastama oma abstraktne "lause", mille predikaadiks see sõna on. Ka näiteks kolhoosnik ja lammas lauses Kolhoosnik tappis lamba peavad seega lähtuma struktuuridest

kus x_1 ja x_2 on vastavad referentsiindeksid. Just sellelt seisukohalt - predikaatidena - tulebki analüüsida konkreetseid sõnu.

Teame samuti, et iga predikaati võib iseloomustada tema argumentide seisukohalt: esiteks argumentide arvu seisukohalt, teiseks iga üksiku argumentikategooria seisukohalt (kas NP või S), lõpuks vastavaid argumente ja predikaati siduvate semantiliste vahetõrgete - kaanete - seisukohalt. Vastavalt võime öelda, et sõna semantiline analüüs peab tooma esile selle sõna kui predikaadi nimeta-

tud omadused.

Lõpuks (semantika seisukohalt muidugi põhilise faktina) on teada, et predikaadi semantiline representatsioon, s.t. semantiline struktuur, mis esitab vastava sõna sisu ja mille see sõna välja vahetab, peab olema esitatud hargmikuna, mille lõppüksusteks on semantilised elementaarpredikaadid ja referentsiindeksid.

Kui me hakkame ülaltoodud skeemi järgi analüüsima konkreetseid sõnu, tekib aga rohkesti küsimusi, millele see skeem otseselt vastust ei anna. Järgnevas puudutane põhiliselt kaht aspekti, millele generatiivse semantika alases kirjanduses seni pole eriti palju tähelepanu pööratud, kuid mis konkreetse materjali analüüsimisel on äärmiselt olulised.

Esimene ja peamine on sõnade (vastavalt ka lausete) semantiliste representatsioonide sisu ja seesmise struktuuri küsimus: missuguseid sisulisi ning struktuurilisi nõudeid esitada semantilistele representatsioonidele? Sellest kahtlemata ei piisa, kui näitame ära ainult semantilise representatsiooni võimaliku vormi. Eeltoodu määrab kindlaks vormi, mis peab olema mis tahes väljendi (mis tahes sõna, mis tahes lause) semantilisel representatsioonil. Kuid selle põhjal pole võimalik mingit konkreetselt väljendit analüüsides öelda, missugused elementaarpredikaadid selle semantilises representatsioonis peavad sisalduma, kuidas need peavad olema üksteise suhtes korrastatud jne. Selliste faktide otsustamiseks on vaja hoopis teiselaadilisi printsiipe.

Teine küsimus puudutab semantiliste ja süntaktiliste faktide vahet; me peame silmas eelkõige seost ühelt poolt vastava sõna süntaktiliste ja semantiliste omaduste ja teiselt poolt selle sõna semantilise representatsiooni vahel. Semantikateooria üks üldeesmärke peaks olema formuleerida see seos selliselt, et antud sõna konkreetsete süntaktilised ja semantilised omadused (sõna semantiline ja süntaktiline "käitumine") tuleneksid tema semantilisest representatsioonist. Selleks aga, et jõuda sellise seletava

seoseni, on jällegi vaja kindlaid printsiipe, mis oleksid igal konkreetsel juhul mainitud loogilise järeldamise aluseks.

Kui piirdume konkreetsete sõnade "kõitumise" vaatlemisel süvastruktuuriga - nagu me seda teeme oma töös -, siis kitseneb kirjeldatud seose küsimus suures osas küsimuseks vastava sõna kui predikaadi argumentidest. Kui palju on antud sõnal argumente, missugused need on ning eriti - kas on võimalik seletada, miks just sellised?

On osutatud, et pole mingit üksühest vastavust ühelt poolt predikaadi argumentide ja teiselt poolt süntaktiliste laiendite vahel, mis antud sõnaga seostuvad pindstruktuuris.²⁹ Pealegi varieeruvad antud sõnaga seostuda võivad süntaktilised laiendid sõltuvalt sellest, missuguses äldisemas konstruktsioonis sõna esineb, ja seega pole ainuüksi pindstruktuuri faktide põhjal võimalik öelda, missugused argumentid on antud sõnal. Fillmore räägib sageli argumentidest kui laiendest, mida antud predikaat kontseptuaalselt nõuab. Ent sõna "kontseptuaalselt" ei seleta just palju, kuni täpselt pole selgitatud, mida sellega siinses kontekstis on mõeldud, ja nii jõuame jällegi küsimuse juurde printsiipidest, mille najal sellist "kontseptuaalset" analüüsi teha. Vaatleme neid küsimusi lähemalt.

Kõigepealt meenutame, et juba Katz ja Fodor formuleerisid kolm nõuet, mida mingi keeleväljendi semantiline kirjeldus peab rahuldama. Need nõuded kehtivad kahtlemata ka praeguse semantikateooria puhul. Siinset konteksti arvestades võiksime need ümber sõnastada järgmiselt.

(a) Iga predikaadi semantiline representatsioon peab olema koostatud selliselt, et see tagaks (semantiliselt) normaalsete lausete moodustamise selle predikaadiga. Seega sõna semantilise analüüsi põhiliseks mooduseks on selle sõna kasutamise jälgimine. Kui me näiteks täheldame, et sõna-

²⁹ Nõit. Ch. F i l l m o r e, Types of Lexical Information, eriti lk. 80 jj.

ühend sõstis aeglaselt on vasturääkiv, võime järeldada, et sõna sõstma tähendusse kuulub komponent "mitte-aeglaselt", ja me peame formuleerima selle sobivate elementaarpredikaatide abil.

(b) Mitmetähenduslike sõnade korral tuleb anda iga tähenduse jaoks eraldi semantiline representatsioon. On osutatud, et semantika seisukohalt on alust vaadelda mitmetähendusliku sõna erinevaid tähendusi faktiliselt erinevate leksikaalsete üksustena, s.t. erinevate predikaatidena.³⁰ Seetõttu ei pööra ka meie järgnevas analüüsis tähelepanu analüüsitavate sõnade erinevatele tähendustele ja tähendusvarjunditele, vaid vaatleme vastavaid sõnu ühes kindlas tähenduses ning anname sellele tähendusele vastava semantilise representatsiooni.

(c) Sünonüümsetel väljenditel peab olema ühesugune semantiline representatsioon. Praktiliselt on see põhimõtte kasulik eriti sel juhul, kui leiame analüüsitava sõnaga olevat sünonüümse mingi süntaktiliselt kompleksse väljendi. Sel juhul võime selle sõna analüüsi taandada vastavas väljendis sisalduvate sõnade analüüsile, pidades aga silmas ka väljendi süntaktilist struktuuri. Kui näiteks nõustume, et sõna veenma tähendab sedasama mis uskuma panema, siis võime järeldada, et veenma tähendus on liigendatav komponendiks, mis vastavad sõnade uskuma ja panema tähendustele, mida need sõnad omavad toodud konstruktsioonis, ja edasi analüüsida juba neid.

On loomulik, et need kolm nõuet, eriti aga (a) ja (c) on igasuguse semantilise analüüsi aluseks. Kuid need on ühtekokku siiski ebapiisavad. Elukõige: nende najal võime kirjeldada keeleüksuste tähendusi, kuid nad ei anna semantikale mingit seletavat jõudu. Aga ka praktiliselt seisukohalt määravad nad liiga vähe analüüsi käiku ja tulemusi. Semantiliste representatsioonide seestmist organisatsiooni ei

³⁰ Vt. eriti J. D. M c C a w l e y, The Role of Semantics in a Grammar, lk. 125 jj.

determineeri nad aga mingil määral.

Kui me mingit sõna asume analüüsima, püüdes jälgida selle kasutamist keeles, tekib kohe küsimus: missuguseid kasutusi arvestada ja mida nendes kasutustes arvestada. Sõna võib pindstruktuuris esineda vägagi erilaadsetes konstruktsioonides ning erinevates konstruktsioonides võivad tema kasutamistingimused olla vastuolulised. Kui meid huvitavad sõna kui predikaadi kindlad omadused, siis peame teadma, missuguseid pindstruktuuri fakte lugeda oluliseks, missuguseid mitte. Näiteks predikaatide argumentide tuvastamisest rääkides me juba märkisime, et sõna pindstruktuurikasutuste põhjal üksi pole võimalik öelda, missugused süntaktilised laiendid esindavad sõna "kontseptuaalseid" argumente. Näiteks kui meid huvitab sõna edu, siis võime teiste hulgas leida selle sõna järgmist laadi kasutusi:

- (a) Tal oli märkimisväärne edu vanade daamide juures.
- (b) See, et vanad daamid teda üldse märkasid, oli juba märkimisväärne edu.
- (c) Tema edu vanade daamide juures ei üllatanud kedagi.

Lauses (b) on sõnaga edu seotud laiend, mis eksplitsiitselt osutab, milles seisneb kõnealuse isiku edu; lausetes (a) ja (c) seda komponenti pole. (a)-tüüpi lause puhul saaksime nimetatud informatsiooni mingil viisil lisada (näiteks koolonit kasutades). Kuid lause (c) on sellist tüüpi, kuhu enam üldse ei sobiks laiend, mis osutab, milles nimetatud edu seisnes:

* Tema edu vanade daamide juures, et teda üldse mär-gati, ei üllatanud kedagi.

Teiselt poolt esineb lausetes (a) ja (c) sõnal edu laiend vanade daamide juures, mida lauses (b) ei ole ja mille liisamine teiste lausete eeskujul muudaks selle lause veidraks:

? See, et vanad daamid teda üldse märkasid, oli juba märkimisväärne edu vanade daamide juures.

Respool kirjeldatud üldise kontseptsiooni raames võime nime-

tatud analüüsipõhimõtteid täpsustada. Generatiivses semantikas käsitletakse iga sõna predikaadina ning vastavalt tuleb ka iga konkreetset sõna analüüsida kui predikaati; s.t. eksplitsiitses predikatsiooni kontekstis. Sellest järeldub aga, et kasutusteks, mille põhjal me analüüsitavaid sõnu peame hindama, on parajasti laused, kus analüüsitav sõna on predikaadi positsioonis. Kõik sõna teised kasutused on semantilises mõttes tuletatud tema predikatiivsest kasutusest. Me peame valima laused, kus analüüsitav sõna on predikaadi positsioonis, ja leidma, mis sellises lauses peab selle sõnaga seoses kehtima ning mis ei saa kehtida. Seda nõuet on eriti oluline ja kasulik silmas pidada näiteks nimisõnade analüüsimisel.

Peab muidugi märkima, et predikatsiooni mõistega seotud küsimused pole kaugeltki selged. Alati pole sugugi lihtne määratleda, mida tähendab mingi sõna jaoks "olla predikaadi positsioonis" mingis reaalses lauses. On küllalt sõnu, mille puhul pole olemas mingit reaalselt lauset, kus just see sõna oleks preditseeritud üksuseks - näiteks sidesõnad, kaassõnad, prepositsioonid jms., ehkki semantika seisukohalt on ka need predikaadid ning me peame neid analüüsima k u i p r e d i k a a t e. Meie poolt analüüsitava te sõnade puhul võime aga eeldada, et nendega seotult on predikatsiooni mõiste intuiitiivselt küllalt selge. Mõningaid selle mõistega seotud teoreetilisi probleeme puudutame töö lõpp-peatükis.

Pöördume nüüd semantiliste representatsioonide sisu juurde. Nagu öeldud, semantikateooria peaks andma üldise aluse predikaadi ja selle semantilise representatsiooni vahelise seose formuleerimiseks, et semantiline representatsioon mitte ainult kirjeldaks, vaid ka seletaks predikaadi kui konkreetse sõna semantilisi ja süntaktilisi iseärasusi. Selleks aga on vaja vastavaid üldisi printsiipe, mis oleksid konkreetsetel juhtudel sellise seletuse aluseks. Järgnevas vaatleme üht sellist printsiipi, mida meie arvates võib käsitleda ühe põhilisema printsiibina keele funktsio-

neerimises. Nimetame seda siin identifitseerimisprintsibiiks (seda võiks nimetada ka individualiseerimis- või konkretiseerimisprintsibiiks). See printsiiptuleneb otseselt keele kommunikatiivsest funktsioonist.

Iga kommunikatsiooniakti üks peamisi jooni on, et kõneleja eesmärgiks on mitte lihtsalt "õelda midagi", vaid teatada kuulajale mingist täiesti kindlast, individuaalsest faktist, sündmusest vms. Kommunikatsioon on edukas, kui kuulaja mõistab, missugusest individuaalsest faktist kõneleja talle teatas. Näiteks selliste tavaliste lausete nagu

Tüdruk nuuskas nina.

Ants magas.

Antsul oli edu vanade daamide juures.

kasutamisel ehtsas kommunikatsioonisituatsioonis on nad mõeldud teatama kuulajale kellegi täiesti konkreetse tüdruku kindlast ninanuuskamisest kui üksikfaktist, kellegi konkreetse Antsu kindlast magamisest jne. Kommunikatsioon ei saa olla edukas, kui kuulaja ei suudaks mõista vastavat individuaalset fakti (kes on kõnealune tüdruk jne.). Kui kuulaja mõistab vastavat fakti, suudab n.-õ. paigutada selle fakti kindlasse kohta oma varasemate teadmiste juurde, siis ütleme, et kuulaja suudab selle fakti identifitseerida (individualiseerida, konkreetseks muuta).

Selle printsibi kaudu on võimalik üpris palju seletada, kui seda tähelepanelikult järgida. Eriti võime selle alusel ilmselt õelda, et kõik, mis mingis konkreetsetes lauses on olemas lisaks uut informatsiooni teatava(te)le üksus-(t)ele, s.t. lisaks predikaadile, on seal selleks, et võimaldada kuulajal identifitseerida uus informatsioon, siduda see olemasolevate teadmistega. Predikaadid (nagu nuuskama, magama, edu) ei saa eraldi võetult tähistada mingit individuaalset fakti. Predikaadid on "ebatäielikud" ("ergänzungsbedürftig", nagu Frege ütles), nad tähistavad üldmõisteid. Me peame neid täiendama konkreetse materjaliga, et muuta konkreetseks see, mis nende abil öeldakse. Järelikult võime öelda, et just identifitseerimisvajaduses on predikaadi argumentide

olemasolu mõte (ja seega just identifitseerimisprintsibi najal peaksime püüdma määrata predikaatide argumendid).

Kui pöördume nüüd konkreetsete predikaatide juurde, siis on ilmselt, et iga predikaadi puhul peavad leiduma omad kindlad faktid, mille terminis (mille kaudu) ühenõtteliselt identifitseeritakse see, mis antud predikaadi abil teatatakse, ja mis seega identifitseerivad antud predikaadi. Kui oleme huvitatud konkreetsete predikaatide semantilistest representatsioonidest, siis võime nüüd öelda, et predikaadi semantiline representatsioon peab esitama eksplitsiitses vormis informatsiooni, mis on alati vajalik identifitseerimaks seda predikaati mis tahes konkreetsetel juhtudel. Teisiti öeldes, semantiline representatsioon peab esitama vastava predikaadi identifitseerimistingimused.

Need tingimused esitatakse semantiliste elementaarpredikaatide abil. Seega omandavad nad teatud "elementaarpropositsioonide" või "elementaarlausete"³¹ kuju, mis esitavad elementaarseid fakte, mida kuulaja peab mõistma, selleks et aru saada antud predikaadiga teatatavatest konkreetsetest faktidest.

Vaatleme ühe konkreetse näite varal, mida need identifitseerimistingimused endast kujutavad. Võtame sellesama sõna edu, mida puudutasime juba eespool. Mis on need elementaarsed faktid, mida kuulaja peab mõistma, selleks et identifitseerida mingi konkreetne "edu omamise juhtum"? Missuguseid seoseid kuulaja peab teadma? Me ei hakka siin seda kõike muidugi üksikasjaliselt kirjeldama. Sõna edu täpsem analüüs järgneb töös. Kuid siin võime öelda, et vähemalt järgmised faktid on ilmsed.

(1) Selkõige peab kuulaja suutma identifitseerida konkreetse isiku, kellel öeldakse olevat edu (kes omab edu).

³¹ Loogiliselt pole eriti täpne nimetada neid lauseteks (propositsioonideks). Pigem on nad lausefunktsioonid (propositional function), kuivõrd nad üldiste tingimustena alati sisaldavad vabu muutujaid.

Siin, üldistes tingimustes peame vastava isiku muidugi tähistama muutujaga. Olgu selleks x .

(2) Mõistmaks, mida on tahtud teatada, öeldes, et x omas edu, peab kuulaja ilmselt taipama, et x tahtis midagi. Näiteks lause puhul Antsul oli märkimisväärne edu vanade daamide lõbustamisel peab kuulaja mõistma, et x tahtis lõbustada kõnealuseid vanu daame. Konkreetsete asjaolud, mida x võib tahta esile kutsuda, varieeruvad muidugi konkreetsetel juhtudel, ja me peame selle komponendi jällegi esitama muutujaga. Olgu selleks y . Kui me toome nüüd sisse vajalikud elementaarpredikaadid, nagu Tahtma ja Põhjustama, võime siinse tingimuse esitada kui

x Tahab Põhjustada y .

(Formaalses esituses tuleks see kirja panna muidugi vastava hargmikuna või muus eksplitsiitses vormis, nagu:

$S_{(NP(x) \text{ Tahab } S_{(NP(x) \text{ Põhjustab } S(y))})}$;

siinse illustratiivses näites pole selline täpsus aga vajalik.) Rõhutame, et konkreetsetel juhtudel peab kuulaja identifitseerima y konkreetsa sisu, s.t. konkreetset individuaalsed asjaolud, mida x (kui konkreetne isik) tahab esile kutsuda. Elementaarpredikaadid Tahtma ja Põhjustama esitavad vaid üldist - kuid vältimatult vajalikku - seost mingi konkreetse isiku x ja mingite konkreetsete asjaolude (fakti, sündmuse) y vahel, mis peab kehtima iga "edu oamise juhtumil" korral.

(3) On samuti ilmne, et mõistmaks midagi kui edu, peab kuulaja lisaks eeltoodule teadma, et x tegi/teeb midagi, selleks et põhjustada y , s.t. x peab olema mingis kindlas suhtes aktiivne; tähistame selle aktiivsuse z -ga. Näiteks eeltoodud lause korral on selge, et Ants pidi mitte ainult tahtma lõbustada vanu daame, vaid pidi ka tegema midagi, selleks et saavutada nimetatud eesmärki. Võime formuleerida vastava tingimuse kui:

x Teeb z Selleks et Põhjustada y

(4) Lõpuks on kuulajal kahtlemata vaja mõista veel üht "elementaarset fakti", selleks et mõista predikaati edu.

See on, et x tegelikult ka kutsuks esile y . Näiteks eeltoodud lausest järeldub igal juhul, et Ants lõbustas vanu daame. Kui see fakt ei kehtiks, ei saaks me kasutada ka sõna edu. Võime nimetatud fakti formuleerida kui

x Põhjustab y

Oleme leidnud seega järgmised kolm "elementaarlauset", mis esitavad predikaadi edu identifitseerimistingimusi:

(1) x Tahab Põhjustada y

(2) x Teeb z Selleks et Põhjustada y .

(3) x Põhjustab y

Teiselt poolt, kui teame, et faktid, mida esitavad toodud "elementaarlauseid", tõepoolest kehtivad, võime öelda, et x -il oli edu. Seega on tingimused (1)-(3) piisavad predikaadi edu identifitseerimiseks ja võime öelda, et need "elementaarlauseid" moodustavadki sellelt seisukohalt vaadatuna selle predikaadi semantilise representatsiooni. Kuid vahetada predikaadi edu ja lausete (1)-(3) vahel võime kirjeldada ka teisest küljest. Paneme tähele, et kui see, mida väidetakse predikaadi edu abil, kehtib, siis paratamatult kehtivad ka laused (1)-(3). Võime öelda, et "elementaarlauseid", mis esitavad mingi predikaadi identifitseerimistingimusi, järelduvad loogiliselt sellest predikaadist - näiteks selles mõttes, et kui keegi teab kehtivat seda, mida väidab antud predikaat, teab ta paratamatult ka kõiki "elementaarfakte", mis on selle predikaadi identifitseerimistingimusteks. Teiselt poolt on selge, et peab kehtima ka vastupidine: kui mingi "elementaarlause" järeldub loogiliselt antud predikaadist, on vastava fakti teadmine tarvilik selle predikaadi mõistmiseks, ja seega esitab see lause antud predikaadi kindlat identifitseerimistingimust.

Niisiis võime öelda, et predikaadi semantilises representatsioonis sisalduvad parajasti need "elementaarlauseid", mis loogiliselt järelduvad sellest predikaadist. See fakt on eriti oluline predikaatide praktilise semantilise analüüsi seisukohalt. Loogilise järelduvuse mõiste on intuitiivselt kahtlemata palju selgem kui identifitseerimistin-

gimuste mõiste. Identifitseerimisprintsiiip on vajalik teatud üldise printsiiibina, mille abil seletada keele funktsioneerimist. Kirjeldatud järelduvusvahekord osutub aga selle printsiiibi üheks konkreetseks avalduseks ning selkirjeldatau annab meile vajaliku teoreetilise aluse kasutamaks seda järelduvusvahekorda sõnade praktilisel analüüsimisel.³²

Oleme kirjeldanud, kuidas leida "elementaarlauset" (resp. elementaarpredikaate), mis kuuluvad analüüsitava predikaadi semantilisse representatsiooni. Järgmiseks sammuks peaks olema leida printsiibid, mis määraksid mingil viisil "elementaarlausete" hulga seesmise organisatsiooni. Kuid juba enne seda võime esile tuua ühe äärmiselt olulise fakti predikaatide ja nende semantiliste representatsioonide seoses. Nagu juba eespool öeldud, funktsioneerivad predikaadi argumendid nende "punktidenä", mille konkreetne sisu muudab konkreetseks predikaadi abil teatatava informatsiooni. Predikaadi edu puhul, nagu võime näha tema identifitseerimistingimustest (1)-(3), on "punktid", millele igal individuaalsel juhul tuleb anda oma individuaalne sisu, esitatud muutujatega x, y, z. Sõna edu predikatiivsel kasutamisel on vaja nii või teisiti teatada kuulajale x, y ja z konkreetne sisu, ilma selleta poleks tal võimalik identifitseerida predikaadiga teatatud konkreetset fakti. Selle põhjal võiksimegi vaadelda neid kolme muutujat esi-

³² Põhimõte, et sõna (predikaadi) tähendus on kirjeldatav parajasti selliste "elementaarlausete" hulgana, mis antud sõnast loogiliselt järelduvad, on loogilises semantikas ammu tuntud. Vt. näit. C. I. Lewis, *The Modes of Meaning*. - *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 4, 1943-44, lk. 236-250. Selle põhimõtte kaasaegsest kasutusest lingvistilises semantikas võib nimetada näit. I. Belleert, *On the Use of Linguistic Quantifying Operators in the Logico-Semantic Structure Representation of Utterances*. - *International Conference on Computational Linguistics, Sönga-Söby, sept. 1969, Preprint No. 28.*

tavatena parajasti predikaadi edu enda argumente. See tähendab, me võime defineerida üldjuhul predikaadi argumendid tema semantilise representatsiooni kaudu (mis on leitud eespool kirjeldatud põhimõttel), ja nimelt kui parajasti neid elementaarpredikaatide argumente tema semantilises representatsioonis, mis on esitatud (erinevate) muutusjätana. Võime seega öelda ka, et selles mõttes semantiline representatsioon seletab, miks vastaval predikaadil on parajasti need argumendid, mis tal on: predikaadi argumendid on muudetud loogiliselt vajalikuks tema identifitseerimistingimuste poolt.

Põrdume nüüd lõpuks küsimuse juurde, mida võib öelda mingi predikaadi semantilise representatsiooni seismise struktuuri kohta. Siin on tarvis esile tuua üks üldine nõue. See on eseldatud informatsiooni (nn. presupositsioonide) ja väidetava või teatatava uue informatsiooni (väite) eristamine lausete - ja vastavalt predikaatide - semantilistes representatsioonides. Selle eristuse on toonud lingvistilisse semantikasse Ch. J. Fillmore.³³ Loogikas ja filosoofias on presupositsioonide mõiste võrdlemisi ammu tuntud, kuid on ka seal seni jäänud elavalt diskuteeritavaks teemaks.³⁴

³³ Vt. eriti Ch. J. F i l l m o r e, Types of Lexical Information, lk. 83-87.

³⁴ Vt. näit. P. F. S t r a w s o n, On Referring.- Mind, vol. 59, 1950, lk. 320-344; P. F. S t r a w s o n, Introduction to Logical Theory, London 1952; W. S e l l a r s, Presupposing. - Philosophical Review, vol. 63, 1954, No. 2, lk. 194-215; A. J. B a k e r, Presupposition and Types of Clause. - Mind, vol. 65, 1956, lk. 368-378; G. N e h r l i c h, Presupposition and Entailment. - American Philosophical Quarterly, vol. 2, No. 1, lk. 33-42; G. N e h r l i c h, Presupposition and Classical Logical Relations. - Analysis, vol. 27, 1967, No. 3, lk. 104-106; B. C. v a n F r a a s s e n, Presupposition, Implication, and Self-Reference. - Journal of Philosophy, vol. 65, 1968, No. 5, lk. 136-152.

Ka lingvistikas on see mõiste kiiresti muutunud populaarseks ning sellele on antud mitmeid erinevaid interpretatsioone.³⁵

Kirjeldame järgnevas, kuidas me presupositsioonide ja väite mõisteid kasutama käesolevas töös.

Loomulikus keeles võime lauseid kasutada selleks, et esitada küsimusi, anda käsku, väita midagi, väljendada min-geid tundeid jne. Me võime määratleda mingi lausega seotud presupositsioon kui tingimusi, mis peavad olema täidetud, enne kui lauset saab mõttekalt kasutada mis tahes nimetatud funktsioonis. Lause kasutamine ühes või teises funktsioonis eldab, et vastavad tingimused oleksid täidetud. Näiteks lau-se Avage see uks! on käsunäine mõttekas kahtlemata vaid siis, kui kehtib - muude tingimuste hulgas -, et uks, mida selles lauses mõeldakse, on suletud. Üheks küllalt ilmekaks kriteeriumiks, mis võimaldab leida, missugused lause sisusse kuuluvad faktid kujutavad selle presupositsiooni ja missugused kuuluvad lause tähendusse kitsamas mõttes (mida lause otse-selt teatab, väidab), on see, et lause eitamise korral pre-supositsioonid jäävad puudutamata, s.t. eituse käib ainult tähenduse (väite) kohta. Lause Ära avage seda ust! eldab täpselt samuti nagu eelmine, et kõnealune uks oleks suletud.

Kui vaatleme ainult nn. jutustavat (väitvat, teatavat) lausetüüpi, siis võime seletada erinevust lause tähenduse (väite) ja presupositsioonide vahel niimoodi, et esimese kehtimisest või mittekehtimisest sõltub, kas lause on tõe-ne või väär, kuna teiste kehtimisest või mittekehtimisest sõltub, kas lausel saab üldse olla mingi tõeväärtus (kas lause on mõttekas kui väide). Kui ei kehti mõni presupositi-sioonidest, siis pole lause väär, vaid lihtsalt mõttetu (inappropriate). Seda võime illustreerida näiteks verbi

³⁵ Lisaks eespool viidatud Fillmore'i tööle vt. näit. J. D. M c C a w l e y, Where do Noun Phrases Come from?; G. L a k o f f, Presuppositions and Relative Grammaticality. - Linguistic Society of America. 43. Annual Meeting. Meeting Handbook, Chicago, 1968, lk. 13-14.

tõendama abil. Võtame lause

See, et ta pole veel abielus, tõendab, et ta ei hooli konventsionaalsustest.

Kui me kasutaksime seda lauset kellegi kohta, kes tegelikult on abielus, siis ei saaks öelda, et see lause on väär, vaid pigem, et see on (antud juhul, antud isiku puhul) mõtetu. Verb tõendama eeldab, et esimene et-kõrvallause oleks tõene; see on näha ka faktist, et kui ülaltoodud lauses tõendab asemel oleks ei tõenda, jääks nimetatud nõue jõusse.

Me võime rääkida presupositsioonidest, nii nagu me seda tegime, kindlate lausetega seoses. Kuid tegelikult võime leida, et semantika seisukohalt on presupositsioonid alati seotud kindla(te) üksus(t)ega selles lauses. Ka ülaltoodud lausete puhul pole raske näha, et mainitud presupositsioonid on tegelikult vastavalt verbide avama ja tõendama presupositsioonid: selliste presupositsioonidega on tegemist alati, kui kasutame verbe avama ja tõendama. Käesolevas töös huvitabki presupositsioonide ja väite eristus meid just konkreetsete predikaatide seisukohalt. Vastavalt eelnevale käsitlusele võime siin predikaadi semantilisse representatsiooni kuuluvad "elementaarlausel" jagada väiteks ja presupositsioonideks järgmise põhimõtte alusel. Nagu leidsime, võib predikaadi semantilist representatsiooni kujutada koosnevana "elementaarlausetest", mis loogiliselt järelduvad antud predikaadist. Kuid predikaadi eitamise korral ei järeldu sugugi kõigi nende elementaarlausete eitus. Kui mingi "elementaarlause" puhul predikaadi eitusest ei järeldu vältimatult selle eitus, võime lugeda selle "elementaarlause" antud predikaadi presupositsioonide hulka kuuluvaks; "elementaarlauset", mis predikaadi eitamise korral on eitatud, loeme selle predikaadi väiteks. Näiteks ülal esitatud predikaatsõna edu eituse korral

Antsul ei olnud edu vanade daamide lõbustamisel. ei järeldu sugugi vältimatult, et Ants ei tahtnud vanu daame lõbustada või et Ants ei teinud midagi, selleks et vanu daame lõbustada; küll aga järeldub, et Ants tegelikult ei

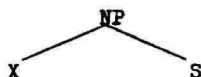
lõbustanud vanu daame (ei põhjustanud seda, mida tahtis põhjustada). Seega võime öelda, et "elementaarlausetest" (1)-(3), mis kuuluvad predikaadi edu semantilisse representatsiooni, kujutavad (1) ja (2) endast presupositsioone ning ainult (3) esitab predikaadi edu väidet.

Kuidas formaalselt esitada predikaadi semantilises representatsioonis kõnealust eristust? Sellele probleemile ei ole praegusel generatiivsel semantikal mingit kindlat lahendust pakkuda. Järgnevalt kirjeldame esitamismoodust, mille aktsepteerime ja mida kasutame käesolevas töös. Siin pole võimalik seda lahendust mingil olulisel viisil argumenteerida. Ilma konkreetse materjali analüüsita olekski seda võimatu teha. Kuid püüame presupositsioonide ja väite eristust ning eriti nende kahe mõiste seost semantika teiste kategooriatega käsitleda veel töö lõppeatükis.

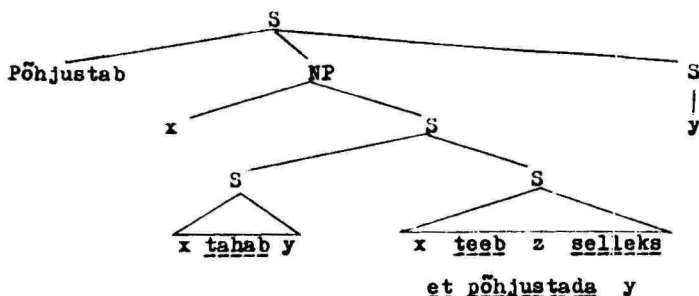
Siinne lahendus tugineb asjaolule, et kaasaegses semantikateoorias püütakse käsitleda analüüsitavaid sõnu eksplitsiitses predikatsiooni kontekstis, s.t. kontekstis, kus vastavate keeleüksuste abil teatatakse mingit uut informatsiooni millegi varem teada oleva kohta. Sellest kontekstist tulenebki tegelikult presupositsiooni ja väite kategooriate olulisus. Selle konteksti seisukohalt on loomulik tõlgitada neid kategooriaid järgmiselt. See "elementaarlauset", mis on predikaatsõna väiteks, esitab informatsiooni, mida antud sõna abil teatatakse kui uut informatsiooni; väites sisalduvad argumendid (muutujad semantilises representatsioonis) esitavad objekte, mille või kelle kohta või millega seoses seda informatsiooni teatatakse. Presupositsioonid osutavad aga, mis peab nende objektide kohta varem kehtima resp. teada olema (kuulajal), kui me kasutame antud sõna vastava uue informatsiooni teatamiseks. Vastavate objektide kohta võib kuulajal teada olla muidugi palju informatsiooni. Kuid presupositsioonide iseärasus on selles - ja just selles näeme ka selle mõiste olulisust semantikateooriale - et presupositsioonid osutavad, missuguse eelneva informatsiooni teadaolemine on nõutav, on loogiliselt vajalik, kui kasuta-

takse antud predikaati. Seega võimaldab presupositsiooni mõiste siduda konkreetsete sõnade kasutamise diskursuse loogilise struktuuriga, võimaldab uurida diskursuse loogilist struktuuri. Presupositsioonid esitavad informatsiooni, mille teadaolemine (resp. esinemine varasemas kontekstis) on avastatav antud sõna predikatliivse kasutamise põhjal.

Kelneva põhjal võime öelda, et presupositsioonid on seotud kindlate argumentidega - väidet esitava "elementaarlause" argumentidega. Võib öelda, et nad kuuluvad vastavate argumentide "sisse", moodustades argumenti poolt tähistatava objekti loogilise kirjelduse. Seega peaksime presupositsioone esitavad "elementaarlause" ka vormiliselt siduma vastavate argumentidega. Me teeme seda nii, et lülitame presupositsioone esitavad "elementaarlause" vastava NP-argumenti alla (muutuja juurde) "kõrvallausena", nii et argumenti struktuur omandab äldkuju

kus S all on vastav "elementaarlause" või "elementaarlause" konjunktsioon; seda struktuuri võime lugeda kui "x, kes/mis S" või "x, kelle/mille kohta kehtib S". Kespool viisandatud sõna edu semantiline representatsioon omandaks nüüd järgmise kuju:

"x, kes tahab y ja kes teeb z, selleks et põhjustada y, põhjustab y."

Semantilise analüüsi põhimõtted, mis on aluseks järgnevale analüüsile, võime seega kokku võtta järgmiselt.

(1) Iga sõna analüüsime predikaatiivses positsioonis, s.t. situatsioonis, kus parajasti see sõna on uue, väidetava informatsiooni kandja. Vastavalt räägimegi analüüsitava test sõnadest kui predikaatidest või predikaatsõnadest.

(2) Püüame välja selgitada, mis selles situatsioonis peab kehtima, et kuulajal oleks võimalik antud sõnaga identifitseerida teatav fakt. Seda püüame leida, selgitades välja, missugused "elementaarlausend" (resp. elementaarpredikaadid) järelduvad loogiliselt antud predikaatsõnast analüüsitava situatsioonis.

(3) Järelduvad "elementaarlausend" vormistame struktuuridena, milles kasutame kategooriaid PRED, S, NP ja käändekategooriaid ning lõppüksustena elementaarpredikaate ja muutujaid. Järelduvad "elementaarlausend" üheskoos moodustavad predikaadi semantilise representatsiooni.

(4) Semantilisse representatsiooni kuuluvate elementaarlausete seas eristame väidet, predikaadi tähendust kitsamas mõttes, mis esitab informatsiooni, mis antud sõna kasutamises otseselt teatatakse kui uus informatsioon, ja pre-supositsioone, mis esitavad tingimusi, mis peavad kehtima, selleks et vastavat uut informatsiooni saaks antud sõna abil teatada.

(5) Predikaatsõna argumentid semantilises mõttes defineerime kui need tema semantilisse representatsiooni kuuluvate elementaarpredikaatide argumentid, mis on esitatud muutujatena.

Lõpuks teeme seoses järgneva analüüsiga mõned tehnilist laadi märkused.

Kõigepealt tuleb mõni sõna üelda seoses elementaarpredikaatide kasutamisega. Elementaarpredikaadid esitame siin tavaliste eesti keele sõnadega (nagu tahtma, uskuma, tegema jne.). Kuid elementaarpredikaate ei tohi samastada vastavate sõnadega. Elementaarpredikaadid on metakeele üksused, mille abil me loomulikku keelt kirjeldame, nad on

vaid moodustatud vastavate sõnade baasil. Loomuliku keele sõnu võib sageli mõista ja kasutada mitmel erineval viisil, kuid elementaarpredikaadid peavad olema täiesti ühemõttelised. Rangelt võttes peaksime iga elementaarpredikaadi puhul täpselt fikseerima tema omadused (nagu seda aksiomaatilistes süsteemides tehakse aksiomide abil), nii et need täielikult määraksid tema kasutamisevõimalused. Meie semantikaalaste teadmiste praeguse ulatuse juures on see aga praktiliselt mõeldamatu, seetõttu kasutame tavalisi sõnu ning juhime nende kindlastest omadustest, vajaduse korral ainult täpsustades, missuguses tähenduses me vastavat sõna kasutame. Tavaliste sõnade kasutamisel on siiski ka teine õigustus peale praktilise mugavuse. Nimelt tähistavad elementaarpredikaadid, ehkki nad on metakeele terminid, siiski mõisteid, mis on loomuliku keele mõisted, loomuliku keele semantilise süsteemi kindlad elementaarsed osad (ainult seetõttu ongi ju võimalik vastavate järelduvsvahekindade uurimine). Ja kui me leiame vajaliku mõiste ka loomulikus keeles endas olevat tähistatud kindla sõnaga, võimegi metakeeles kasutada sama sõna - sellest ei teki mingeid sisulisi segadusi; tuleb ainult tagada võimalus, et alati oleks arusaadav, kas vastavat sõna on kasutatud loomuliku keele enda sõnana või elementaarpredikaadina. Seni kasutasime elementaarpredikaatide korral näiteks suurt algustähte. Järgnevas, selleks et erinevus oleks selgesti nähtav, kirjutame elementaarpredikaadid üleni suurtähtedega (TAHTMA, USKUMA, TEGEMA jne.). Elementaarpredikaatidena kasutatud sõnad esitame alati ühes kindlas vormis (tegusõnad ma-tegevusnimes, nimisõnad ja omadussõnad nimetavas käandes). Metakeele väljendite ja struktuuride mõistetavaks tegemiseks toome nende interpretatsiooni sobiva eesti keele väljendina. Formaalsete struktuuride esitamiseks kasutame kaht moodust - hargmiku kujul ja sulgude abil esitamist. Hargmikud peaksid eelnenust hästi tuntud olema. Ka sulgude kasutamise põhimõtteid seletasime eespool, transformatsioonide vormistamisest kõneldes. Illustratsioonina võiks siin

õelda, et näiteks väljend

TEGEMA A(NP(x)) D(S(y))

vastab hargmiku osale

	A	D
	NP	S
TEGEMA	x	y

Sulgude kasutamise üheks eeliseks ongi, et struktuuri osi, mis vastaval konkreetsel juhul pole olulised - siin sümbolid PRED ja S - ei ole vaja esitada.

Kelõeldu põhjal peaks olema arusaadavam ka teine küsimus, nimelt analüüsitavate sõnade tähendusi esitavate semantiliste representatsioonide (resp. neid tõlgitsevate väljendite) "intuitiivse loomulikkuse" küsimus. Näiteks võib tunduda paljudele, et väljend, millega me eespool tõlgitsemise predikaadi edu semantilist representatsiooni, ei ole selle sõna tähendust esitavana intuitiivselt kuigi loomulik. Kuid märgime, et intuitiivne loomulikkus selles mõttes ei olegi siinses semantilises analüüsis omaette nõudeks. Meil on omad kindlad nõuded, mille põhjal me predikaatide semantilisi representatsioone konstrueerime (vt. (1)-(5)), ning nagu näeme, nende hulka ei kuulu nõue, et tulemust esitav väljend oleks lähtesõna intuitiivselt loomulik parafras. Sõnade "sisse" mineva analüüsi puhul ei olekski see nõue põhimõtteliselt kasutatav, ehkki sageli, nagu oleme osutanud, parafraaserimisvõimalused võivad olla praktiliseks abiks õige analüüsi leidmisel. Võib ka öelda, et esitatavate struktuuride intuitiivse loomulikkuse nõue on generatiivses grammatikas tervikuna, näiteks ka süntaksis, muutnud tublisti oma esialgset sisu. Kuivõrd lause süvastruktuur ei ole vahetule vaatlusele põhimõtteliselt kättesaadav, siis on mõtetu siin ühe või teise struktuuri puhul opereerida intuitiivse loomulikkuse mõistega (nii nagu näiteks varem, jagades lause NP-ks ja VP-ks - alusrühmaks ja õeldisrühmaks -, opereeriti sellega, et see jaotus on intuitiivselt loomulik). Intuitsioon kontrollib vastavaid struktuure hoo-

pis teisi kanaleid pidi; meie analüüsi puhul näitaks eel-
kõige seal, kus me otsustame, missugused "elementaarsed
faktid" järelduvad situatsioonist, kus kehtib vastav pre-
dikaat.

II PEATÜKK

EMOTSIOONISÕNAD

Ksimesteks analüüsitavateks oleme valinud rühma sõnu, mis tähistavad kindlaid emotsioone ja mida seetõttu võiks lähidalt nimetada emotsioonisõnadeks. Konkreetselt on nendeks siin sõnad mure, hirm, tusk, rõõm, meeleheide.³⁶

Semantiline materjal, mida haaravad emotsioonisõnad, on seotud väga paljude teiste keeleväljendite semantikaga - selles mõttes, et semantilised komponendid (elementaarpredikaadid ja nende kindlad kombinatsioonid), milleks on analüüsitavad nende sõnade tähendused, kuuluvad paljude teiste väljendite tähendusse. On väga hästi teada, et emotsioonid on inimesel nii või teisiti reaalsuse tunnetamise ja interpreteerimise lahutamatuks koostisosaks; emotsioonid

³⁶ Kuivõrd sõna kuulumine ühte või teise grammatilise sõnaliiki ei oma semantikas põhimõttelist tähtsust, siis pole ka põhimõtteliselt oluline, missuguses vormis me analüüsiks valitud sõnad esitame. Mugavuse huvides kasutame neid tavaliselt nimisõnadena. Sellega pole tahatud muidugi öelda, et verbidel, omadussõnadel või määr sõnadel, mis on võimalikud samadest tävedest, nagu muretsema, tusatsema, hirmunult jms., ei ole analüüsitavate sõnadega võrreldes mingeid tähenduslikke erinevusi. Tähendusliku erinevuse olemasolu tähendab aga, et vastavat sõna on semantikas vaja käsitleda omaette üksusena, omaette predikaadina, mille semantiline representatsioon erineb mingis kindlas suhtes vastava siin analüüsitava sõna semantilisest representatsioonist.

kujutavad endast inimese kõige primitiivsemaid reaktsioone tajutavatele nähtustele, faktidele, protsessidele. Seetõttu on põhjust arvata, et emotsioonisõnade analüüsimisel leitud elementaarpredikaadid kuuluvad inimesega - isikuga - seostatavatest predikaatidest kõige elementaarsemate, kuid ühtlasi ka kõige loomulikumate hulka.

Teatud mõttes on kahtlemata raske leida midagi ebamäärasemat, segasemat ja vähem loogilisele analüüsile alluvat kui inimese emotsioonid. On mõeldamatu eristada kõiki võimalikke meeleolusid, kirgi, sümpaati- ja antipaatiatundeid jne., millega inimesed võivad reageerida tajutavatele nähtustele, esemetele või teistele inimestele. Nende reageeringute mitmekesisus on tegelikkuses tõenäoliselt lõpmatu, üleminekud ühelt emotsioonilt teisele võivad olla pidevad. Kuid meie eesmärgiks siin pole (ja lingvistika raames loomulikult ei saakski olla) inimese tegelike emotsioonide analüüs. Me ei püüa kirjeldada, mis toimub inimese "hinges", kui ta on rõõmus, mures, hirmul, tusane, meeleheitel. Meie ainsaks võimaluseks on läheneda sellele teemale vastupidisest küljest: võtta vaatluse alla sõnad, mis keeles on juba olemas emotsioonide tähistamiseks, ja analüüsida neid, nagu analüüsime mistahes teisi sõnu keeles, kõigi semantilise analüüsi reeglite kohaselt. Alljärgnev loodetavasti näitab, et selline analüüs on kõnealuste sõnade puhul samavõrd efektiivne, nagu ta seda on muudegi sõnade puhul.³⁷ Lähtudes nende sõnade faktilisest kasutamisest keeles, võime niisamuti välja selgitada tingimused - "elementaarlauseid" -, mis peavad kehtima situatsioonis (s.t. järelduvad loogiliselt situatsioonist), kus kehtib üks või teine emot-

³⁷ Märgime, et väljaspool lingvistikat, eelkõige keelefilosoofias, on selline, vastavatel sõnadel põhinev (muidugi teistsugustest põhimõtetest lähtuv) inimese emotsioonide analüüs küllaltki populaarne. Vt. näit. G. D. Marshall, On Being Affected. - Mind, 1963, vol. 77, No. 306, lk. 243-259.

sioonisõna kui predikaat; võime leida, mida eeldab see emotsioonisõna ja mis on see, mida tegelikult väidetakse, kui öeldakse kellelgi olevat üks või teine emotsioon.

Siin on võimalik põhjalikumalt analüüsida vaid üksikuid sõnu emotsioonisõnade suurest ja mitmekesisest hulgast. Võib muidugi ka kohe öelda, et kõigi emotsioonisõnade võrdsest põhjalik läbianaalüüsimine poleks teoreetilisest seisukohast sugugi vajalik. Sõnad keeles koonduvad kindlatesse sisulistesse rühmadesse ja eelkõige sellised rühmad on need, mis semantikas huvi pakuvad. Üksikute sõnade omavahelised erinevused neis rühmades võivad olla äärmiselt individuaalsed ja inimeseti ka individuaalselt, subjektiivselt mõistetatavad. Muidugi on sõna täpsel kirjeldamisel seda vähem teoreetilist ja praktilist tähtsust, mida kõikumam on vastava sõna individuaalne tähendus. Rühmad tervikuna omavad aga hoopis kindlamat ja objektiivselt piiritletumat "alustähen-dust". Käesolevas töös analüüsimiseks valitud sõnad esinda-vad emotsioonisõnade üht põhilisemat rühma. Teistest emot-sioonisõnade rühmadest (nagu viha, vimm, vaen, õelus, lohn, kius, ülbus, õhin, ind jm.), aga ka antud rühma teistest sõnadest pühame teostatud analüüsi najal anda mingi ülevaa-te peatüki lõpus.

Kuid enne, kui me asume otseselt semantilise analüüsi juurde, on vaja lähemalt piiritleda analüüsitavate sõnade süntaktilisi kasutusi, mida me analüüsis arvestame. Meenu-tame kõigepealt, et analüüsisime iga valitud sõna k u i p r e d i k a a t i, s.o. parajasti positsioonis, kus se-da väidetakse. Selle põhjal võib öelda, missuguseid nime-tatud sõnade kasutusi me ei analüüsi. Meil ei ole vaja kä-sitleda inhoatiivseid ega kausatiivseid kasutusi, ehkki need käesolevate sõnade puhul on tavalised:

- (1) Ta muutus rõõmsaks/tusaseks jne.
Teda haaras hirm/meeleheide jne.
See ajas talle hirvu peale.

Sellised laused ei saa olla meie vahetu analüüsi objektiks, kuivõrd neis on väidetava predikaadi positsioonis mitte vas-

tav emotsioonisõna, vaid vastavalt kas inhoatiivne või kausatiivne "abstraktpredikaat". Kui me hakkaksime sellist tüüpi lausete juures välja selgitama, mis nende puhul peab kehtima ja mis ei saa kehtida, saaksime hoopis nende predikaatide analüüsi. Samuti ei kuulu meie seisukohalt oluliste lausete hulka näiteks sellised laused:

(2) Tema rõõm (hirm jne.) tuli sellest, et... sest siin on vastav emotsioonisõna juba definiitne, see tähendab, on juba teada, et kõnealune subjekt on rõõmus, hirmul vms., see aga tähendab, et vastav predikaatsõna (emotsioonisõna) on juba varem loogilises mõttes väidetud.

Nagu öeldud, me valime laused, kus analüüsitava sõna on parajasti väidetav, ja meie analüüs peab välja selgitama tingimused, mis selliste lausete puhul peavad loogiliselt kehtima, et oleks võimalik identifitseerida vastava lausega teatatud individuaalne fakt.

Laused, millele me koondame oma tähelepanu, on eelkõige järgmist tüüpi:

- (3) (a) Ta oli rõõmus, et Ants koju jõudis.
(b) Ta oli tusane, et Ants koju jõudis.
(c) Ta oli mures, et Ants ei oska koju tulla
/kas Ants oskab koju tulla/.
(d) Tal oli hirm, et ta ei näe enam kunagi oma lemmikhobust.
(e) Ta oli meeleheitel, et ei näe enam kunagi oma lemmikhobust.

Kahtlemata on kõik analüüsitavad sõnad süntaktiliselt kasutatavad ka lausetes, kus neil on vaid üks laiend:

- (4) Ta oli rõõmus.
Ta oli tusane.
Ta oli mures / Ta oli murelik.
Tal oli hirm / Ta oli hirmul.
Ta oli meeleheitel.

Kuid pole eriti raske otsustada, kumba tüüpi lauseid - (3) või (4) - pidada primaarseks ja kumba seega semantika seisukohalt on vaja kõigepealt analüüsida. Lausetega tüübist (4)

iseenesest võetult ei ole võimalik teatada mingist indivi-
duaalsest faktist (individuaalsest röömu-, tusa- jne. si-
tuatsioonist). Laused (4) on loomulikud situatsioonid, kus
on eeldatud, et kuulajal on teada, mis on see, mille üle
kõnealune subjekt on röömus, tusane jne. Missugusel määral
kõnealuste predikaatsõnade kaudu teatatava fakti indivi-
duaalsus sõltub mingi sellise laiendi olemasolust, nagu esi-
neb lausetes (3), on eriti ilmne, kui võrdleme järgmisi lau-
seid:

- (5) Teda vaevas mingi hirm (mure jne.).
- (6) Teda vaevas hirm, et kõhe algab sõda, mis purus-
tab ta õnne.
- (7) Talle meenus see hirm, mida ta oli tundnud mõtte
ees, et algab sõda, mis purustab ta õnne.

Lauses (5) esinev sõna mingi osutab, et kõneleja (või emot-
siooni subjekt) ei suuda individualiseerida - identifitseerida -
antud emotsiooni konkreetset sisu. Selle lause võrd-
lemisel lausega (6) ja eriti lausega (7) on näha, kuidas
see indefiniitsus likvideeritakse just emotsiooni objekti
eksplitsiitse esitamisega.

Meie eesmärgiks on siin semantiline analüüs, seetõttu
ei saa me kirjeldada analüüsitavate predikaatsõnade sün-
taktiliste laienditega seotud üksikasju. Kuid ühel asjaolul
võiks siiski peatuda. Ülaltoodud näidetes on emotsioonisõna
kõnealuseks laiendiks - mida võiksime nimetada emotsiooni-
sõna objektiks - kõrvallause. Kuid reaalses kasutuses võib
kõrvallause asemel esineda selle kuitahes lühenenud vorm,
näit.:

- (8) Ta oli päris mures, kuidas Ants koju jõuab.
- (9) Ta oli päris mures Antsu kojujõudmise pärast.
- (10) Ta oli päris mures Antsu pärast.

(Ja lõpuks võib selle lähenemise loogilise jätkuna kahtle-
mata vaadelda lauset, kus objekti esitav väljend üldse puu-
dub:

- (11) Ta oli päris mures.)

Meid huvitavad need laused eelkõige seetõttu, et nad näita-

vad semantika prioriteeti süntaksi ees vähemalt kahest seisukohast. Esiteks näitab sellise vormilise lähendamise võimalikkus ilmselt seda, et objekti esitav väljend on kõnelejal vaja valida süntaktiliselt parajasti nii üksikasjaline, nagu on tema arvates vaja, et kuulaja suudaks identifitseerida, mida selle objektina täpselt on silmas peetud. Samal ajal aga semantilised nõuded, mis on esitatud predikaadi mure objektile ja mis ütlevad, mis loogiliselt peab kehtima selle objektiga seoses, ükskõik, mis see objekt konkreetset, faktiliselt on, säilivad kahtlemata ühesugustena kõigi ülaltoodud tüüpi lausete puhul.

Teiseks, kui vaadata iga lause puhul (8)-(11) eraldi, kuidas vastavat süntaktilist struktuuri genereerida, siis kahtlemata on mõttetu formuleerida seda genereerimist nii, et "redutseeritud" struktuurid nagu (10) oleksid tuletatud mingist konkreetsete sõnade abil esitatud täielikust süntaktilisest struktuurist, kus objekt on esitatud lausega (nagu näiteks (8)), vastavate sõnade kustutamise kaudu. Selline tuletamine oleks semantiliselt niisama mõttetu ja väär nagu näiteks tuletada küsilause Kes sööb õuna? mingist konkreetse leksikaalse subjektiga jutustavast lausest (Ants sööb õuna). Sellise struktuuri põhjal nagu (10) ei ole enam taastatav mingi konkreetne leksikaalne struktuur, mis võiks olla selle aluseks. Jällegi on struktuurid (8)-(11) seostatavad vaid semantiliste nõuete kaudu, mis loogiliselt kehtivad nende alusstruktuurides ning mis on esitatud predikaadi mure poolt. Selliste nõuete väljaselgitamine ongi meie analüüsi peamine eesmärk.

Asumegi nüüd otseselt selle analüüsi juurde.

On selge, et kuivõrd tegemist on sõnadega, mis tähistavad emotsioone, siis on tarvis osutada (peab olema võimalik identifitseerida) nende emotsioonide subjekti, "kandjat", kelle emotsioonidest on jutt. Me küll võime kasutada neid sõnu ka nii, et me eksplitsiitselt ei osuta mingit kindlat, individuaalset subjekti, näiteks sellise üldistava tähendusega lausetes nagu

(12) Rõõm ja mure on emotsioonid, mis...

Kuid see ei tähenda loomulikult, et need sõnad siirgi oleksid mõistetavad kõnealust faktorit - subjekti - arvesse võtmata. Selliste lausete semantilises kirjelduses on seda enam vaja eksplitsiitselt esitada vastav argument (ja informatsioon selle kohta), et seletada, kuidas me mõistame selliseid lauseid.

Meie poolt analüüsitud kasutustes on kõigil siinsetel sõnadel kõnealune subjekt tähistanud inimest - isikut semantilises mõttes. Pole kahtlust, et vastavad emotsioonid on üldiselt omistatavad ka loomadele: on täiesti tavaline rääkida (vähemalt teatud) loomadest, et nad tunnevad hirmu, rõõmu, on mures, meeleheitel, tusased. Kuid selle kasutusega on seotud mitmed probleemid. Bekõige: sel juhul ei osutata reeglina emotsiooni objekti, "sisu". On tavaline öelda

(13) Loom oli mures / hirmul / rõõmus / meeleheitel.

Kuid

(14)? Loom oli mures, kas / et / kuidas....

rõõmus, et....

meeleheitel, et....

hirmul, et....

tusane, et....

tundub juba personifitseerituna. On muidugi huvitav kaaluda, miks me looma puhul ei pea loomulikuks esitada selliselt nende emotsioonide sisu. (Meie arvates näiteks ei ole alust tõlgendada seda tõendina selle kohta, et "common sense" ei omista loomadele vastavaid intellektuaalseid võimeid, mida implitsiitselt sellistes konstruktsioonides on väljendatud. Pigem võib olla asi selles, et inimene oma intuitiivses maailmakäsitluses ei riski otsustada, mis toimub teiste bioloogiliste liikide "sisemaailmas". Ta ei tunne neid sisemaailmu, nii nagu ta tunneb inimeste oma.) Kuid nii või teisiti, selline kasutus näitab, et vastavad emotsionaalsed seisundid omistatakse loomadele ainult välise käitumise põhjal ja vastavad emotsioonisõnad väljendavad nende puhul tegelikult ainult seda. Seega on neil

sõnadel siin hoopis teine sisu, mistõttu me jätame selle kasutuse kõrvale ning käsitleme ainult juhtumeid, kus kõnealused emotsioonid omistatakse isikule.

Niisiis, esimeseks elementaarpredikaadiks, mille me sisse toome, on predikaat, mille abil esitame nõude, et vastavate emotsioonide subjekti näol on meil alati tegemist isikuga. Tähistamegi selle predikaadi sõnaga ISIK. Sel predikaadil on üks argument, mille käändeks valime o b j e k t i i v i :

(15) ISIK $o_{NP}(x)$

Selle predikaadi kaudu tuleb sisse ka esimene muutuja (x), mis esindab analüüsitava sõnade üht argumenti ja mis konkreetsete lausete puhul peab olema täidetud konkreetsete (konkreetseid isikuid tähistavate) väljenditega.

Kõigil juhtudel, kus emotsioonina omab kindlat objekti (nagu siin), mis identifitseerib fakti, millele emotsioon on suunatud, sisaldab vastav emotsiooniseisund kahtlemata ka kindla intellektuaalse vahekorra x ja selle objekti vahel. Kuivõrd kehtib, et x on mures / rõõmus / hirmul jne. millegi pärast, sedavõrd peab kehtima ka selline vahekord: x "tegeleb mõttes" sellega, x "tähelepanu on suunatud" sellele. Ei ole mõeldav, et x oleks rõõmus / mures / hirmul jne. millegi pärast, kuid samal ajal mitte mingis mõttes ei "tegeleks" sellega, mille pärast ta on mures / hirmul / rõõmus. Lause

(16)* Ants on mures, kuidas ta koju pääseb, kuid ta ei mõtle üldse kojupääsemisele.

on vasturääkiv, ja teiselt poolt tunneme, et näiteks lauses

(17) Ants on mures, kuidas ta koju pääseb, ja ta mõtleb sellele, kuidas koju pääseda.

on ja abil lisatud komponentlause üleliigne, sest informatsioon, mida see annab, sisaldub juba esimeses pooles. Intuitiivselt tunneme seejuures, et just selles "mõtlemises" seisnebki vastava emotsiooniseisundi suunatus: kõnealused seisundid on suunatud sedavõrd, kuivõrd võib öelda, et emotsiooni subjekt mõtleb millelegi, tegeleb mõttes millegagi.

See tähendab, just selle vahekorra kaudu tuleb sisse "objekt" vastavasse emotsioonisituatsiooni. Sõnade süntaktiline kasutus kinnitab seda täielikult. Näiteks võime leida, et siinsete sõnade iga objektväljendi puhul on võimalik leida vastav konstruktsioon sõnaga mõtleva:

- (18) Ants on mures, { et ta ei jõua õigeks ajaks kooli.
 kas ta jõuab õigeks ajaks kooli.
 kuidas õigeks ajaks kooli jõuda.
- Ants mõtleb, { et ta ei jõua õigeks ajaks kooli.
 kas ta jõuab õigeks ajaks kooli.
 kuidas õigeks ajaks kooli jõuda.
- Ants on { tusane, et ta ei jõua õigeks ajaks kooli.
 rõõmus, et...
 meeleheitel, et...
 hirmul, et...

Ants mõtleb, et ta ei jõua õigeks ajaks kooli.

Ning kahtlemata pole intuitsioonivastane parafraaseerida näiteks on mures, et (kas, kuidas) väljendiga mõtleb murelikult, et (kas, kuidas) jne. Seejuures pole asi lihtsalt vastavate objektifraaside vormis, vaid selles, et semantilised nõuded, mis objektile esitatakse väljendite mures, et, rõõmus, et, hirmul, et jne. poolt, on samad, mis verbi mõtleva puhul (täpsemini küll esimesed kuuluvad viimaste alla): kõigele, mille suhtes võib tunda muret, hirmu, rõõmu jne., peab olema võimalik mõelda.

Kirjeldatud faktide esitamiseks on tarvis elementaarpredikaati, mis oleks interpreteeritav sõna mõtleva abil. Auid sõnal mõtleva on mitu semantiliselt erinevat kasutust. Ja lähemal vaatlemisel leiame, et ka antud juhul katab ta vähemalt kaht erinevat tähendust, mis mõlemad on analüsitavate sõnade seisukohalt relevantssed; seega sõnaga mõtleva esitatud nõue tuleb lahutada vähemalt kaheks, millest kumbki on vaja esitada oma elementaarpredikaadi abil.

Esiteks kasutame sõna mõtleva väljendamaks lihtsalt asjaolu, et kellegi tähelepanu on suunatud (vahetult, antud momendil) millelegi - väljendis keegi mõtleb millelegi

(x mõtleb y-le). Selline vahekord kehtib kahtlemata kõigi siin analüüsitavate sõnade puhul, nagu me eespool näitasime.

Teiseks võime sõna mõtlemä - konstruktsiooni x mõtleb, et y - tõlgitseda kui x arvab, et y, x usub, et y, nagu näiteks lauses:

(19) Ants mõtleb, et tema on ainuke, kes teab, kuhu raha on peidetud.

Ka nõue x usub, et y kehtib kahtlemata kõigi analüüsitavate sõnade puhul. Kui x on rõõmus, et y, on tusane, et y, on meeleheitel, et y jne., siis sellest järeldub loogiliselt, et x usub, et y, s.t. esimesed faktid saavad kehtida vaid siis, kui kehtib ka viimane. Seejuures peaks olema ka üsna selge, miks lisaks sellele vahekorrale ("x usub, et y") on tarvis esitada veel eelmist ("x-i tähelepanu on suunatud y-le"): nagu me eespool juba osutasime, on kõigi siin analüüsitavate emotsioonisõnade puhul nõudeks, et emotsiooni subjekt (x) otseselt "tegeleks mõttes" vastava objektiga. Sõnas uskuma selline nõue aga iseenesest ei sisaldu (kui keegi usub näiteks, et maakera on lapergune, siis see ei tähenda sugugi, et ta peaks, seni kui ta seda usub, vahetpidamatult "mõttes tegelema" selle väitega). Niisiis on meil vaja see nõue eraldi esitada. Vastavad elementaarpredikaadid esitame sellistena:

(20) TÄHELEPANU $D_{(NP(x))} O_{(S(y))}$

"x-i tähelepanu on suunatud y-le"

(21) USKUMA $D_{(NP(x))} O_{(S(y))}$

"x usub, et y"

Konkreetsete lausete alusstruktuurides peavad nende predikaatide vastavad argumentid x ja y olema referentsiaalselt identsed ja argument x peab muidugi olema lisaks veel referentsiaalselt identne varem sissetoodud predikaadi ISIK argumentiga. Predikaadi USKUMA argumentile y esitatakse siinsete emotsioonisõnade poolt seejuures veel kindlad täiendavad nõuded. Sellelt seisukohalt on üsna selge erinevus ühelt poolt sõnade rõõm, tusk, meeleheide ja teiselt

poolt sõnade hirm, mure vahel. See erinevus puudutab positsiooni, milles vastava emotsiooni subjekt x on y poolt väljendatava fakti suhtes. Jämedalt öeldes: esimesed sõnad tähistavad emotsioone, mille subjekt on kindel y poolt esitatavas faktis, kuna hirm (et...), mure (et...), vastupidi, on võimalikud vaid sedavõrd, kui võrd subjekt ei ole selles kindel. See ilmneb, kui võrdleme näiteks lauseid:

(22) Ants on meeleheitel, et teda ei kavatsetagi peole kutsuda.

(23) Ants on mures / hirmul, et teda ei kavatsetagi peole kutsuda.

Kuidas täpselt seda erinevust formuleerida (arvestades seejuures, et meil on juba olemas predikaat USKUMA ja sinne formulatsioon puudutab üht selle argumenti)? Kõigepealt võib küsida, kas ülalkirjeldatud nõue on mõlemal juhul loogiliselt kehtiv? Meie arvates ei ole kahtlust, et sõnade hirm ja mure puhul kirjeldatud nõue on loogiliselt kehtiv. Näiteks lauses (23) oleks sõnade mure ja hirm kasutamine ebasobiv, kui Ants kindlalt teab, et teda ei kavatsetagi peole kutsuda. Esimese rühma sõnade puhul (rõõm, tusk, meeleheide) ei ole vastupidise nõude vältimatus nii selge. Võib tunduda näiteks, et on täiesti mõeldav, et keegi on rõõmus millegi üle juba enne, kui ta vastavas faktis täiesti kindel on. Me usume küll, et see on vaid ebamäärane väljendusviis ja et on võimalik näidata, et loogiliselt (semantiliselt) kehtib x on rõõmus, et y parajasti sedavõrd (selles ulatuses, "nendel momentidel"), kui ollakse kindel selles, mille üle rõõmus ollakse. Kuid et sellise analüüsi-ga mitte liialdada, piirdume nõrgema väitega ja esitame erinevuse siinsete sõnade ja sõnade hirm, mure vahel selliselt, et viimaste puhul on nõutud, et kehtiks "x ei ole kindel et y", kuna esimeste puhul seda ei ole nõutud (see võib kehtida ja võib ka mitte kehtida).

Ühisguse predikaadi abil aga seda nõuet formuleerida, eriti kui arvestada, et tahame eksplitsiitselt esitada selle seost predikaadiga USKUMA? Väljend "x on kindel et y" on

liiga kompleksne. Selles kahtlemata juba sisaldub predikaat **USKUMA**. Kuid mida tegelikult usutakse (meid huvitavas mõttes), kui ollakse mures või hirmul millegi pärast? Mis selles uskumises väljendab meid huvitavat "ebakindlust"? Meie arvates seisneb see eelkõige selles, et usutakse mitte vastava fakti reaalsel kehtimist, vaid usutakse selle võimalikkust, s.t. usutakse, et on võimalik, et see kehtib või hakkab kehtima. Võrdleme näiteks lauseid:

(24) Ants on mures/hirmul, { et lapsed eksivad metsas ära.
et teda ei kutsuta peole.

(25) Ants usub, et on võimalik, { et lapsed eksivad metsas ära.
et teda ei kutsuta peole.

Esitame niisiis vastava predikaadi kui

(26) **VÕIMALIK** $O(S(x))$

"on võimalik, et x"

Sõnade hirm, mure (x on hirmul, et y, x on mures, et y) puhul omandab analüüsitav nõue seega kuju:

(27) **USKUMA** $D_{NP}(x) O(S(VÕIMALIK O(S(y))))$

"x usub, et on võimalik, et y"

Vahekord x ja y vahel, mida väljendavad siin analüüsitavad sõnad, ei piirdu lihtsalt sellega, mida esitavad nõuded "x-i tähelepanu on suunatud y-le" ja "x usub, et y". Lisaks väljendavad kõik siinsed sõnad x-i kindlat suhtumist, hoiakut y suhtes. Võime näiteks juba ette öelda, et sõnade hirm, mure, tusk, meeleheide puhul on see suhtumine negatiivne, sõna rõõm puhul positiivne. On selge, et see hoiak iseloomustab just x-i ja y vahekorda ja pole lihtsalt x-i psüühilise seisundi mingi varjund. Kui me teame näiteks, et x on hirmul, et y, või teiselt poolt, et x on rõõmus, et y, siis me teame ühes sellega automaatselt ka - teatud kindlas ulatuses -, kuidas x suhtub y-sse. Milles seisneb see suhtumine? Näib, et sisuliselt on kõnealuse suhtumise iseloom kõi-

ge täpsemini edasiantav sõna tahtma kaudu. Võime näiteks järelleda esimesel juhul (x on hirmul, et y), et x ei taha, et y, ja teisel juhul (x on rõõmus, et y) et x tahab, et y. Ja need järeldused kehtivad loogiliselt, sõltumatult sellest, kes on x ja/või mis fakti või sündmust esitab y. See on vastavate sõnade (hirm, rõõm, tahtma) mõistmist puudutav fakt. Võrdleme näiteks lauseid

(28) Antsul on hirm, et lapsed eksivad metsas ära, ja ta tahab, et nad eksiksid metsas ära.

(29) Antsul on hirm, et lapsed eksivad metsas ära, ja ta ei taha, et nad eksiksid metsas ära.

Mõlema lause puhul - ehkki erinevail põhjustel - tunneme, et kas on neis sõnu hirm ja/või tahtma kasutatud mittetavalises tähenduses või siis on esimene lause vasturääkiv ja teine liiane.³⁸

Esitame kirjeldatud predikaadi kui

(30) TAHTMA $D_{(NP(x))} O_{(S(y))}$

"x tahab, et y"

Vaatleme lähemalt, kuidas toodud predikaat sisaldub analüüsitavate sõnade tähendustes. Nagu juba osutasime, võib öelda, et sõna rõõm puhul kehtib otseselt "x tahab, et y", kusjuures argumentid x ja y on referentsiaalselt identsed sõna rõõm vastavate laienditega; sõna hirm puhul aga kehtib "x ei taha, et y", sama kehtib ilmselt ka sõnade mure, meeleheide, tusk puhul. Siin on seega vaja ka vastavat elementaarpredikaati eituse väljendamiseks. Selle võime esitada kui

³⁸ Võidakse öelda, et psühholoogiliselt on küllalt tuntud situatsioon, kus keegi tahab midagi ja "samal ajal" kardab seda. kuid meie arvates on see jällegi lihtsalt väljendusviis, mida - niisamuti nagu väljendit "tahab ja ei taha ka" - ei saa loogiliselt võtta otseses tähenduses: kas ei kehti mõlemad hoiakud "samal ajal" või pole see, mida tahetakse ja see, mida kardetakse (resp. ei taheta), täpselt, igas suhtes üks ja seesama.

(31) EI $o_S(y)$

"mitte-y" või "ei kehti, et y", "ei ole õige, et y"

Ent nääd tekib küsimus, mida on eitatud nimetatud sõnade puhul. Kuidas on predikaadid TAHTMA ja EI teineteise suhtes paigutatud: kas eitatud on predikaati TAHTMA (s.t. predikaat TAHTMA on predikaadi EI argumendiks) või on eitatud hoopis predikaadi TAHTMA argumenti y (s.t. kehtib "x tahab mitte-y")? Väljendit "x ei taha, et y" kasutame tavaliselt mõlema struktuuri väljendamiseks. Näiteks lauset

(32) Ants ei taha, et ta poeg läheks ülikooli.

me ei erista tavaliselt lausest

(33) Ants tahab, et ta poeg ei läheks ülikooli.

Ent siiski pole need kaks väljendusviisi semantiliselt ekvivalentsed. See saab selgeks, kui täheldame, et lauset (32), kuid mitte (33) võime parafraseerida

(34) Ei ole õige (ei kehti), et Ants tahab, et ta poeg läheks ülikooli.

Sellise formulatsiooni puhul on selge, et toodud lausest ei järeldu loogiliselt, et Ants tahab, et ta poeg ei läheks ülikooli. Lause (34) on tõene näiteks ka siis, kui Antsul on äkskõik, kas ta poeg läheb või ei lähe ülikooli.

Kumma juhuga on tegemist analüüsitava sõnade (hirm, tusk, mure, meeleheide) puhul? Eeltoodud selgitusest peaks olema ilmne, et siin ei piisa väitest "ei kehti, et x tahab, et y", vaid on vaja eksplitsiitselt eitada argumenti y (sest näiteks, kui kehtib "x-il on hirm, et y", siis kahtlemata ei saa kehtida, et "x-il on äkskõik, kas y või mitte-y"). Nii siis tuleb kõnealune nõue järgmine:

(35) TAHTMA $D_{(NP(x))} o_S(EI o_S(y)_S)_S)_0$

(kus x ja y peavad jällegi olema referentsiaalselt identsed vastava sõna juures esinevate argumentide-laienditega:

(36) Antsul on hirm, et lapsed eksivad metsas ära.

ja

(37) Ants tahab, et lapsed ei eksiks metsas ära.)

Sõna mure puhul on olukord komplitseeritum kui teiste sõnade puhul. Selle põhjuseks on asjaolu, et kõrvallause, mis esitab argumenti y, võib alata mitte ainult sõnaga et, vaid ka sellistega, nagu kas, kuidas, s.t. käsivate siduvate sõnadega. Kui kõrvallause algab sidesõnaga et, ei ole erilisi probleeme. Olukord on ilmselt samasugune kui näiteks sõna hirm puhul:

(38) Ants on mures, et lapsed eksivad metsas ära.

Ants usub, et on võimalik, et lapsed eksivad metsas ära.

Ants tahab, et lapsed ei eksiks metsas ära.

Kuid kuidas käsitleda juhtumeid, kus mure objekt on esitatud käsiva kõrvallausega? Kui et ei näi lisavat midagi olulist semantilisele seosele, mis kehtib vastava predikaadi ja selle objektiks oleva kõrvallause vahel, siis kas, kuidas jms. kahtlemata modifitseerivad seda seost mingil kindlal viisil. Probleem on tegelikult selles, kuidas semantikas üldse käsitleda käsimusid.

Me ei hakka siin seda probleemi siiski nii üldisest aspektist analüüsima, vaid püüame ainult välja selgitada, mis käsivate kõrvallausete puhul meie analüüsi seisukohalt on oluline. Seejuures vaatleme ainult sidesõnaga kas algavaid kõrvallauseid.

Kui on teada, et kehtib lause x on mures, kas y, siis mida selle põhjal võib järeldada selle kohta, mida x usub ja mida ta tahab? Vaatleme näiteks lauset

(39) Ants on mures, kas lapsed oskavad ise koju minna.

Meie arvates on selge, et sõltumatult sellest, kuidas me käsitavat struktuuri tervikuna tõlgitseme, kehtib siin igal juhul

Ants usub, et on võimalik, et lapsed ei oska ise koju minna.

Ning selle kaudu võib näidata, et kehtib samuti

Ants tahab, et lapsed oskaksid (täpsemini: ei oleks nii, et lapsed ei oska) ise koju minna.

Niisiis on predikaatide USKUMA ja TAHTMA argumendi y osas erinevus vastavatest et-kõrvallausega struktuuridest selles, et siin lisandub argumenti y eitust väljendav predikaat EI; ning et predikaat TAHTMA argumendis enne juba sisaldub EI, siis kahekordne eitus annab reeglina jaatuse. Vastavad nõuded võime siin esitada sellistena:

(40) USKUMA $D_{NP}(x)$ $O_S(VÖIMALIK O_S(EI O_S(y))))$

"x usub, et on võimalik, et mitte-y"

(41) TAHTMA $D_{NP}(x)$ $O_S(EI O_S(EI O_S(y))))$

"x tahab, et ei kehtiks mitte-y"

ehk:

(41') TAHTMA $D_{NP}(x)$ $O_S(y)$

"x tahab, et y"

Näiteks:

(42) Ants on mures, { kas lapsed oskavad ise koju minna.
kas Jüri Jaanile liiga ei tee.

Ants usub, et on võimalik, { et lapsed ei oska
ise koju minna.
et Jüri teeb Jaanile
liiga.

Ants tahab, { et lapsed oskaksid ise koju minna.
et Jüri ei teeks Jaanile liiga.

Toodu ei ammenda ilmselt struktuuri mures, kas semantilisi omadusi. Ning igal juhul ei lahenda esitatud nõuded küsilausete semantilise olemuse probleemi. Kuid me eelistame siin mitte laskuda nende segaste probleemide arutamisse ning piirdume ülalöelduga.

Võib aga tekkida küsimus, kas käsitletud erinevust "ebakindluse" ja "kindluse" vahel, mis eristab sõnu hirm, mure ühelt poolt ja meeleheide, rõõm, tusk teiselt poolt, ei oleks täpsem väljendada kuidagi teisiti. Võib tunduda väga loomulik esitada seda erinevust nii, et väljendite x on meeleheitel, et y, x on tusane, et y, x on rõõmus, et y puhul kehtib "x teab, et y", kuna x on mures, et y, x on hirmul, et y puhul see ei kehti, vaid kehtib selle

asemel näiteks lihtsalt "x usub, et y".

Tõepoolest, ehkki pole päris selge, kas verb uskuma väljendab seda "ebakindlust", mida me tema abil soovime väljendada, on kahtlemata selge, et kui võib öelda "x teab, et y", siis võib ka öelda, et x on kindel (meid huvitavas mõttes) selles, et tõesti kehtib y. Ent hoolimata sellise seletuse loomulikkusest, on võimalik näidata, et verb teadma pole siin niimoodi kasutatav. Asjaolu, mis seda segab, puudutab y poolt väljendatava fakti (sündmuse, ka võimaluse) objektiivset staatust. Kui kehtib x teab, et y, siis sellest järeldub loogiliselt, et fakt, sündmus vms., mida esitab y, tegelikult, objektiivselt kehtib (on reaalselt toimunud või toimub). See tähendab, igast lausest x teab, et y järeldub loogiliselt lause y. Lausetest

(43) Ants teab, et Tallinn on suurem linn kui Tartu.

Ants teab, et väljas sajab vihma.

me võime järeldada vastavalt, et Tallinn ka tegelikult on suurem kui Tartu ja et väljas tegelikult sajab vihma.

Lause puhul

(44) Ants teab, et väljas sajab vihma, kuid tegelikult väljas ei saja vihma.

tunneme, et see on loogiliselt vasturääkiv või on sõna teadma kasutatud mingis mitteehtsas tähenduses; ja kui me hakkame otsima sõnu, mille abil võiksime parafraseerida seda mitteehtsat tähendust, sõnu, mis on mõeldud kasutamiseks selles kontekstis, siis leiame, et nendeks on just arvama, uskuma jms.:

(45) Ants arvab/usub, et väljas sajab vihma, kuid tegelikult väljas ei saja vihma.

Mida võime sellelt seisukohalt aga öelda kõnealuste emotsioonisõnade meeleheide, et, tusk, et, rõõm, et kohta? Pole raske näha, et nende puhul on vastavale argumendi y poolt esitatavale faktile esitatavad nõuded sarnased sõnade arvama, uskuma nõuetega ja mitte teadma nõuetega. Pole mingit loogilist vasturääkivust selles, kui me ütleme, et keegi on meeleheitel, tusane või rõõmus millegi üle, mida te-

gelikult pole olemas või mis pole toimunud ja millest ta ainult usub/arvab, et see on toimunud. Niisiis, kui kehtib x on rõõmus/meeleheitel/tusane, et y, siis sellest loogiliselt ei järeldu, et kehtib y. Sellest aga piisab, et sõltumatult sõna teadma muudest omadustest (sõltumatult sellest, kui võrd teadma väljendab "kindlust" või "ebakindlust") me ei saa siin meid huvitavat nõuet esitada kui "x teab, et y".³⁹

Oleme leidnud rea nõudeid (ja vastavaid elementaarpredikaate), mille seisukohalt võib iseloomustada - positiivselt või negatiivselt - kõiki analüüsitavaid sõnu või nende kindlaid rühmi. Mida võiksime edasi nende sõnade kohta öelda? Kas võime leida veel individuaalseid nõudeid, s. t. nõudeid, mille poolest analüüsitavad emotsioonisõnad äksteisest erinevad? Oleme leidnud erinevuse ühelt poolt sõnade mure, hirm ning teiselt poolt tusk, meeleheide, rõõm vahel, mis on esitatav predikaatide USKUMA ja VÕIMALIK abil; ja on kindel erinevus ühelt poolt sõnade tusk, meeleheide ja teiselt poolt sõna rõõm vahel, mis on esitatav predikaatide TAHTMA ja EI abil.

Mis puutub edasisse analüüsi, siis me ei püüa väita, et ülaltooduga on ammendatud nõuded, mis nende emotsioonisõnade ehtsa kasutuse korral peavad kehtima. Kuid me osutame veel paarile faktile, mis esimesel pilgul näivad esitavaid täiendavaid nõudeid ühe või teise sõna seisukohalt, aga tegelikult pole seda, sest nende seos vastava emotsioonisõnaga pole mitte loogiline (paratamatu) vaid faktiline (juhuslik). Kõigepealt, sõnadega mure ja hirm seoses võib tunduda kehtivat nõue, et nende argumendi y poolt esitatav

³⁹ Sõnade (resp. mõistete) teadma ja uskuma semantilised omadused, eriti nende omavaheline vahekord on rohkesti huvitanud loogikuid ning nende mõistete ümber on kujunenud isegi omaette loogikaharu ("epistemic logic"). Vt. näit. J. H i n t i k k a, Knowledge and Belief: An Inquiry into Epistemic Logic. Ithaca, 1962.

fakt - see, millest mõeldakse hirmu või murega, s.t. hirmu, mure objekt - ei saa kehtida selle emotsiooni endaga samaaegselt. Et kui tuntakse hirmu, et y, või muret, et y, siis siit järeldub, et y veel ei kehti, vaid seda oodatakse (hirmuga, murega). Lühidalt, et hirm ja mure on emotsioonid, mida tuntakse millegi tuleva suhtes. Kuid pole raske näidata, et see pole paratamatu nõue. See ilmneb kasvõi lausest nagu

(46) Ants on mures/hirmul, et ta tegi eilse kihutamisega hobusele liiga.

Siin on selge, et sündmus, mille suhtes muret/hirmu tuntakse, on toimunud (resp. usutakse, et on toimunud) enne seda momenti, kui subjekti väidetakse tundvat vastavat emotsiooni. Täpselt samuti võib kergesti leida lauseid, kus vastav sündmus ja emotsioon on samaaegsed.

Kahtlemata on kasutus, kus sündmus, mille suhtes hirmu või muret tuntakse, on alles "tulemas", nende sõnade seisukohalt üks tavalisemaid. Kuid see ei esita mingit loogiliselt paratamatut tingimust. Tegelikult on selline situatsioon lihtsalt eespool toodud üldise tingimuse erijuhutum. Selleks tingimuseks on, et emotsiooni subjekt (x) ei tea kindlalt, kas/et kehtib y, ja et ta usub, et on võimalik, et y. See, et y on veel toimumata (ehkki x usub, et y tulevikus võib toimuda), on vaid üks konkreetseid situatsioone, kus x ei saa omada kindlat teadmist y kohta. Kuid see, missugused asjaolud segavad x-i omamast sellist kindlat teadmist y kohta, ei ole hirmu ja mure tähenduse seisukohalt enam oluline. Selles suhtes ei ole võimalik nende sõnade tähendusest endast tuletada mingeid loogiliselt järelduvaid nõudeid.

Teiseks võime peatuda sõnade tusk ja meeleheide erinevusel. Senitoodu põhjal on nende sõnade komponent-propositsioonide poolt esitatavad nõuded identsed. Kas see tähendab, et situatsioonid, mida nõuavad (eeldavad) need sõnad, võivad põhimõtteliselt olla identsed? On näiteks võimalik, et kahest inimesest A ja B, kes on sattunud täp-

selt ühesugusesse situatsiooni (kus situatsiooni sisse kuulub eriti ka see, mida A ja B usuvad kehtivat ja mida nad tahavad), üks reageerib sellele situatsioonile tusatundega, teine aga meeleheitel? Või võime leida alati mingid täiendavad asjaolud, mille poolt erineb "meeleheitesituatsioon" "tusasituatsioonist"?

Tusk ja meeleheide on kahtlemata vägagi erinevad psühhilised seisundid. Kuid silmas pidades meie käesolevat eesmärki - nende situatsioonide semantilist analüüsi sellelt seisukohalt, mida ühe või teise sõna kasutamine eeldab selle situatsiooni puhul ja mida väidab selle kohta - ei ole sugugi lihtne määratleda, milles see erinevus seisneb.

Intuitiivselt võib tunduda, et sõna meeleheide haarab tunduvalt komplitseeritumat situatsiooni kui sõna tusk. Kas näiteks ei kehti meeleheite puhul, et sellega, millele x-i meeleheide on suunatud (y), on x seotud mitte lihtsalt "tahtmise" kaudu, vaid mingite väga tugevate kohustuste kaudu (s.t. kas ei ole sõna meeleheide taga umbes selline situatsioon: "x peab midagi tegema, aga ta ei suuda seda; ta ei tea, mis nüüd teha")? Meie arvates on siiski ilmselge, et selline "kohustus" esindab siin jällegi mitte semantiliselt obligatoorset, vaid ainult faktilist, võimalikku juhtu. Kõigepealt on ilmselge, et olukorras, kus x ei saa täita teatud kindlat kohustust, võib meeleheide kõne alla tulla siiski ainult sedavõrd, kui võrd x ise tahab/tahtis täita seda kohustust. Teiseks on täiesti kujutletav (ja loomulik kõnelda), et ollakse meeleheitel millegi sellise tõttu, millega ei olda seotud mingite kohustuste kaudu:

(47) Ants oli täiesti meeleheitel, kui ta mõtles, et ei näe võib-olla enam kunagi oma lemmiklooma.
Niisiis on ka siin kõnealune nõue meie arvates vaid nõude "x tahab, et mitte-y" üks võimalikke realisatsioone, on viimasega tegelikult juba haaratud.

Kui mitte muu poolt, siis kahtlemata erinevad tusk ja meeleheide nende poolt väljendatavate emotsioonide intensiivsuse poolt. Kuid kas see intensiivsus on ka vaid

analüüsitava situatsiooni iseära, või on see ainult psüühilise seisundi, väidetava emotsiooni enda iseära? Ilmselt on küllalt alust väita, et kui näiteks kehtib ülaltoodud lause (47), siis sellest võib loogiliselt järeldada:

(48) Ants tahab väga, et ta näeks veel oma lemmik-hobust.

Juhul aga, kui lauses (47) sõna meeleheide asemel oleks tusk, selline järeldus loogiliselt ei kehtiks. Me ei püüa siin siiski vormistada seda asjaolu omaette kindla tingimusena, mis peaks kehtima sõna meeleheide poolt eeldatud situatsioonis. Nagu faktid näitavad, on sellistel gradatsiooni väljendavatel sõnadel nagu väga endil komplitseeritud semantiline struktuur ning siin pole võimalik selliseid fakte analüüsida.⁴⁰

Seni oleme analüüsinud, mida võib öelda (mis peab kehtima) x-i kohta struktuurides x on rõõmus, et y, x on mures, et y, x on meeleheitel, et y, x on hirmul, et y, x on tusane, et y. Ent mida analoogilist võime öelda teise argumendi kohta neis struktuurides?

Nagu juba osutatud, on y kõigil käesolevail juhtudel lause. Selle täpsem roll ühe või teise sõna semantilises struktuuris ilmneb aga juba eespool toodud elementaarpredikaatide (TÄHELEPANU, TAHTMA, USKUMA) kaudu. Mingeid spetsiaalseid nõudeid lisaks nendele, mis tulenevad vastavatest elementaarpredikaatidest, ei olegi y-le esitada. Mille suhtes saab tunda rõõmu, meeleheidet, muret, hirmu, tuska? Meie arvates ei ole siin võimalik anda mingeid kitsendusi: kõik, mis võib olla esitatud lausega ja mis võib olla ülaltoodud elementaarpredikaatide objektiks, võib olla ka nende emotsioonide objektiks.

Põhiline semantiliselt oluline fakt seoses argumendiga (lausega) y analüüsitavates struktuurides on fakt, mida

⁴⁰ Gradatsiooniga seotud semantilisi probleeme käsitletakse M. Ereli valminud väitekirjas "Komparatiivse adjektiiviga laused eesti keeles (semantilineanalüüs).

oleme juba maininud, nimelt et lausete x on rõõmus, et y, x on mures, et y, x on hirmul, et y, x on meeleheitel, et y ja x on tusane, et y kehtimisest ei järeldu loogiliselt lause y kehtimine. See on aga fakt, mis otseselt tuleneb asjaolust, et argument y tuleb analüüsitavalesse struktuuridesse predikaatide TAHTMA ja USKUMA objektina (või nende objektide koosseisus).

Kõik eespool toodud "elementaarlaused" esitavad tingimusi, mis peavad kehtima, selleks et saaksid kehtida laused, kus vastavat emotsioonisõna väidetakse või eitatakse (ehk: esitavad situatsiooni, kus vastavat emotsioonisõna saab mõttekalt väita või eitada). Ja ühtlasi on need seega "elementaarlaused", mis peavad loogiliselt kehtima, kui kehtib vastava emotsioonisõna kui predikaadi abil moodustatud lause. Kuid teiselt poolt, kui selline lause ei kehti, siis sellest ei järeldu mingi loogilise paratamatusega, et vastavad "elementaarlaused" samuti ei kehti. Kui on teada näiteks, et ei kehti x on rõõmus, et y (s.t. x-i kohta ei saa öelda, et ta oleks vastavas emotsiooniseisundis), siis sellest ei järeldu, et samal ajal ei saaks kehtida x usub, et y, x tahab, et y, x-i tähelepanu on suunatud sellele, et y. Näiteks kui kehtib lause

(48) Ants on rõõmus, et lapsed metsast koju jõudsid.
siis järelduvad sellest loogiliselt laused

(49) Ants usub, et lapsed jõudsid metsast koju.

Ants tahtis, et lapsed jõuaksid metsast koju.

Ants mõtleb sellele, et lapsed jõudsid metsast koju.

Kuid vastupidi, kui kehtivad laused (49), siis ei järeldu mingi loogilise paratamatusega, et Ants peaks ühtlasi tundma rõõmu, s.t. olema emotsionaalses seisundis, mida väidetakse sõnaga rõõm.

Teisiti öeldes, kõik "elementaarlaused", mis me emotsioonisõnade analüüsis seni oleme välja selgitanud, kujutavad endast nende presupositsioone. Kuid mida väidetakse emotsioonisõnadega? Mida teatatakse kui uut informatsiooni

vastava subjekti x kohta, kui öeldakse, et x on rõõmus, et y, x on mures, et y, x on tusane, et y jne.?

See, mis me sellisest lausest vahetult teada saame, on kahtlemata vastava emotsiooni olemasolu kõnealusel subjektile, s.t. fakt, et vastav isik on ühes või teises emotsionaalses seisundis. Iga emotsioonisõna väidab vastava emotsiooni olemasolu subjektile. Kuidas me neid emotsioone (kui otseseid psüühilisi seisundeid) siin aga tähistame, arvestades seda, et sõnad rõõm, meeleheide, tusk, mure, hirm haaravad predikaatidena mitte ainult vastavaid "vahetuid emotsioone", vaid kompleksseid situatsioone, mille komponente me seni kogu aeg oleme välja selgitanud? Iga "vahetu emotsioon", mille olemasolu need sõnad väidavad, on psühholoogiliselt ilmselt individuaalne, individuaalsete omadustega psüühiline seisund. Püüda neid seisundeid analüüsida ja mingite elementaarsemate komponentide kaudu esitada oleks siin - lingvistilises analüüsis - mõttetu. Seetõttu ei jää meil muud üle kui tuua iga emotsioonisõna jaoks sisse omaette elementaarpredikaat, mille abil saamegi esitada selle sõna kui predikaadi väite. Lihtsuse huvides tähistame iga sellise elementaarpredikaadi vastava emotsioonisõnaga identse väljendiga (segimine tekstis sõnade endiga on välistatud, kuivõrd elementaarpredikaadid esitame suurtähtede abil; nende interpretatsioonid varustame asteriskiga: mure*, hirm* jne.). Kuivõrd need elementaarpredikaadid esitavad "vahetuid emotsioone", siis on loomulik, et nad on ühekohalised predikaadid. Ning kõigi nende argumendile on esitatud nõue, et see tähistaks isikut (arvestades kõnealusete sõnade siin analüüsivat kasutust; üldjuhul on kahtlemata alust oletada, et nendesama elementaarpredikaatide abil võime seletada ka emotsioonisõnade kasutamist loomade emotsioonidest kõneldes).

Niisiis:

- (50) RÕÕM $D_{(NP(x))}$
"x tunneb rõõmu*"
MURE $D_{(NP(x))}$
"x tunneb muret*"
HIRM $D_{(NP(x))}$
"x tunneb hirmu*"
MEELEHEIDE $D_{(NP(x))}$
"x tunneb meeleheidet*"
TUSK $D_{(NP(x))}$
"x tunneb tuska*"

Kokkuvõtvalt võime analüüsitud emotsioonisõnade semantilised representatsioonid esitada nüüd järgmiselt.

- (51) x on rõõmus, et y

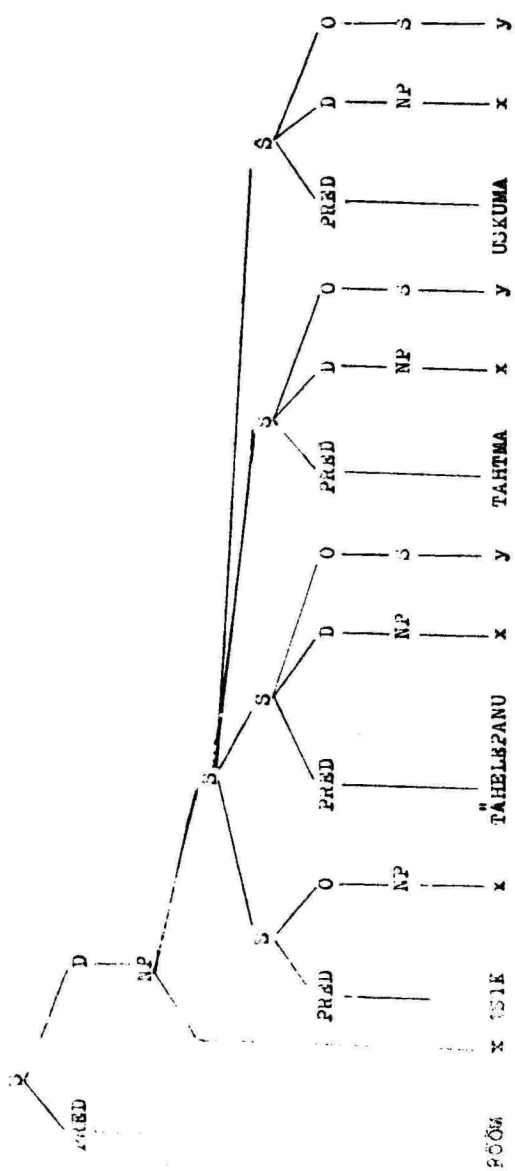
Presupositsioonid:

- ISIK $D_{(NP(x))}$ *
"x on isik"
TÄHELEPANU $D_{(NP(x))} O_{(S(y))}$
"x-i tähelepanu on suunatud sellele, et y"
TAHTMA $D_{(NP(x))} O_{(S(y))}$
"x tahab, et y"
USKUMA $D_{(NP(x))} O_{(S(y))}$
"x usub, et y"

Väide:

- RÕÕM $D_{(NP(x))}$
"x tunneb rõõmu*"

Hargmikuna:

(52) x on tusane, et y

Presupositsioonid:

ISIK $D_{NP}(x)$

"x on isik"

TÄHELEPANU $D_{NP}(x) O_S(y)$

"x-i tähelepanu on suunatud sellele, et y"

TAHTMA $D_{NP}(x) O_S(EI(O_S(y)))$

"x tahab, et mitte-y"

USKUMA $D_{NP}(x) O_S(y)$

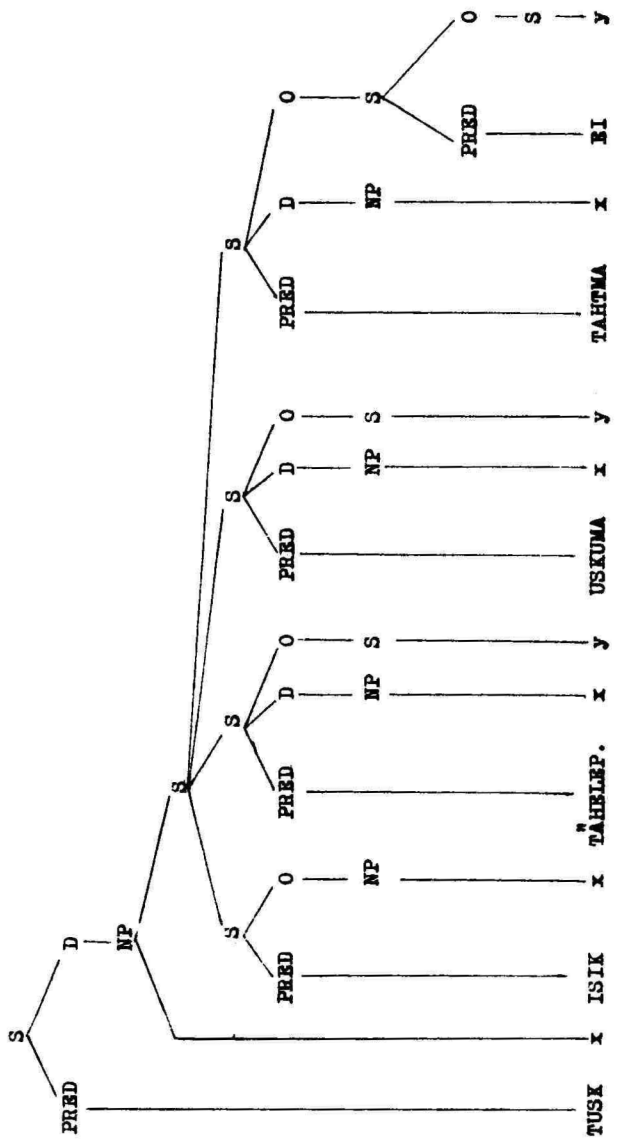
"x usub, et y"

Väide:

TUSK $D_{NP}(x)$

"x tunneb tuska"

Hargmikuna:

(5) x on meeleheitel, et y

Presupositsioonid:

ISIK $O_{NP}(x)$

"x on isik"

TÄHELEPANU $D_{NP}(x) O_S(y)$

"x-i tähelepanu on suunatud sellele, et y"

TAHTMA $D_{NP}(x) O_S(EI O_S(y)))$

"x tahab, et mitte-y"

USKUMA $D_{NP}(x) O_S(y)$

"x usub, et y"

Väide:

MEELEHEIDE $D_{NP}(x)$

"x tunneb meeleheidet"

Hargmikuna:

(54) x on mures, et y

Presupositsioonid:

ISIK $O_{NP}(x)$

"x on isik"

TÄHELEPANU $D_{NP}(x) O_S(VÕIMALIK O_S(y))$

"x-i tähelepanu on suunatud sellele, et on võimalik, et y"

USKUMA $D_{NP}(x) O_S(VÕIMALIK O_S(y))$

"x usub, et on võimalik, et y"

TAHTMA $D_{NP}(x) O_S(EI O_S(y))$

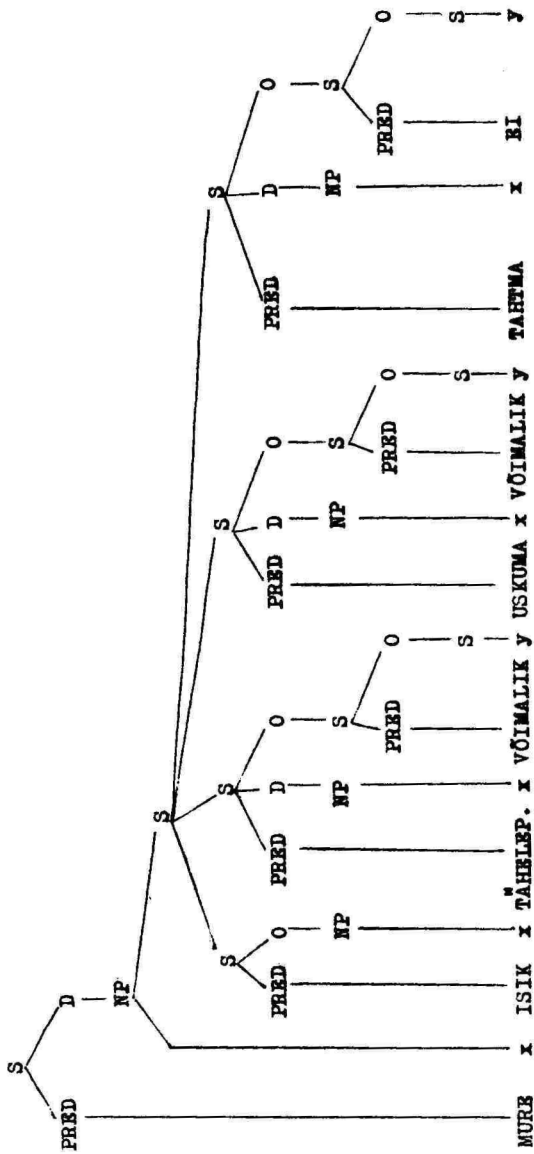
"x tahab, et mitte-y"

Väide:

MURE $D_{NP}(x)$

"x tunneb muret"

Hargmikuna:

(55) x on mures, kas y

Presupositsioonid:

ISIK $O_{NP}(x)$

"x on isik"

TÄHELEPANU $D_{NP}(x) O_S(VÕIMALIK O_S(BI O_S(y))))$

"x-i tähelepanu on suunatud sellele, et on võimalik, et mitte-y"

USKUMA $D_{NP}(x) O_S(VÕIMALIK O_S(BI O_S(y))))$

"x usub, et on võimalik, et mitte-y"

TAHTMA $D_{NP}(x) O_S(BI O_S(BI O_S(y))))$

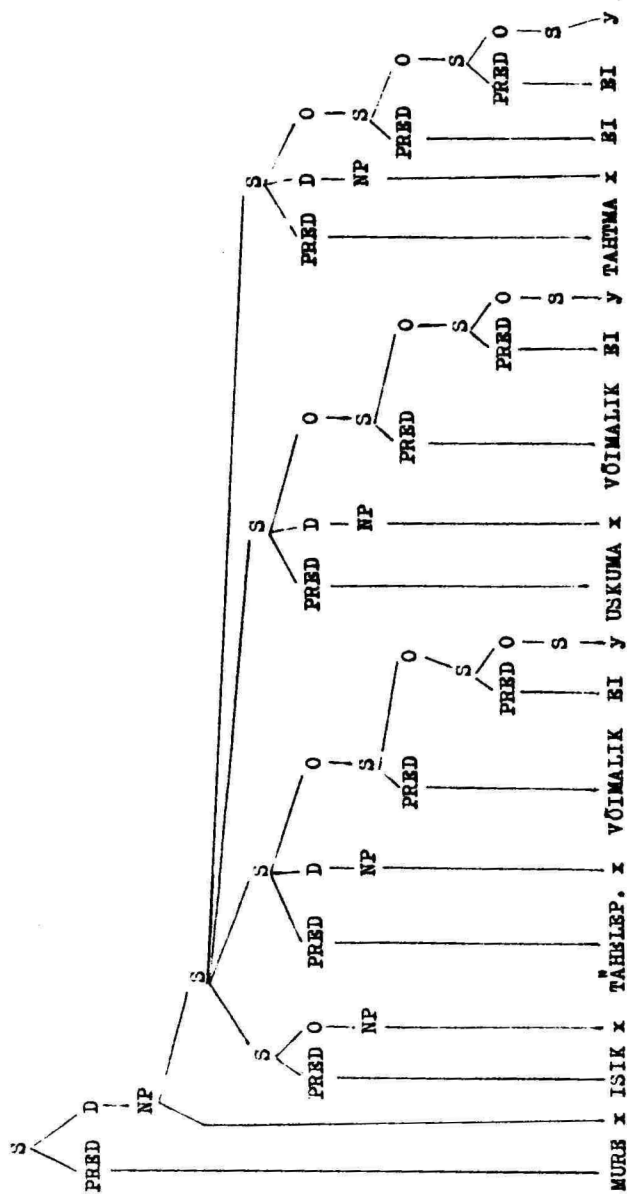
"x tahab, et ei kehtiks mitte-y"

Väide:

MURE $D_{NP}(x)$

"x tunneb muret"

Hargmikuna:

(56) x on hirmul, et y

Presupositsioonid:

ISIK $D_{NP}(x)$

"x on isik"

TÄHELEPANU $D_0(x) O_S(VÕIMALIK O_S(y))$

"x-i tähelepanu on suunatud sellele, et on võimalik, et y"

USKUMA $D_{NP}(x) O_S(VÕIMALIK O_S(y))$

"x usub, et on võimalik, et y"

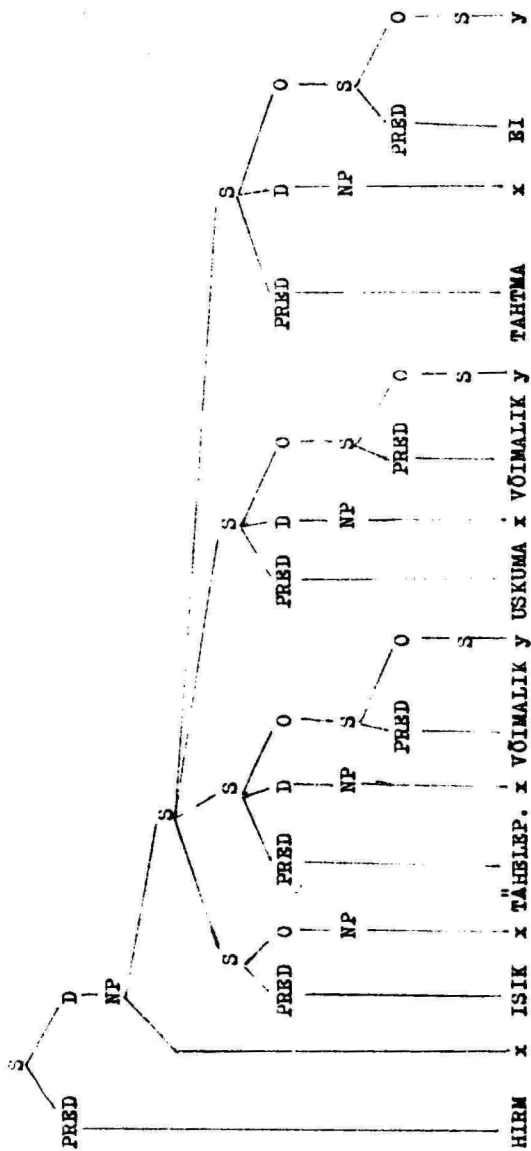
TAHTMA $D_{NP}(x) O_S(EI O_S(y))$

Väide:

HIRM $D_{NP}(x)$

"x tunneb hirmu *"

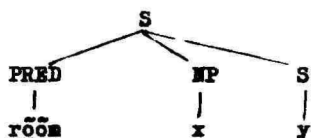
Hargmikuna:

Keltoodu ei tähenda, nagu käsitleksime analüüsitud emotsioonisõnu endid lõppkokkuvõttes üheargumendilistena.

Predikaatsõna argumentidena, nagu me selgitasime, võime käsitleda komponente, mis tema semantilises representatsioonis on esitatud muutujatega (seejuures erinevateks argumentideks võime lugeda muidugi vaid referentsiaalselt erinevaid muutujaid). Iga kord, kui me antud predikaatsõna abil tahame teatada mingist individuaalsest faktist, peame need muutujad täitma konkreetse materjaliga. Ja teiselt poolt just tänu sellele, et predikaatsõnade semantilises struktuuris sisalduvad kindlad muutujad, saamegi kasutada neid individuaalsete faktide teatamiseks, s.t. kommunikatsiooniks.

Nagu ülaltoodud semantilistest representatsioonidest võib näha, on kõigi viie emotsioonisõna puhul tegemist parajasti kahe erineva muutujaga (tähistatud vastavalt: x ja y). Nende muutujate roll semantilistes representatsioonides on lähemalt määratud elementaarpredikaatidega ISIK, TÄHELEPANU, TAHTMA, USKUMA, EI, VÕIMALIK. Näiteks võime predikaatsõna rõõm semantilise representatsiooni põhjal öelda, et kui tahame selle predikaatsõna abil teatada mingist konkreetsest, individuaalsest faktist - et keegi on rõõmus millegi üle -, siis selleks, et kuulajal oleks võimalik teatatud fakti täielikult identifitseerida, peab talle olema mõistetav (1) kes on vastav isik (x); (2) mis on see, millele on suunatud selle isiku tähelepanu; (3) et see on seesama, mida see isik tahab; (4) on ka seesama, mida see isik usub kehtivat; ning lisaks - (5) et see isik tunneb rõõmu*. Sõna rõõm ongi keeles kogu selle kompleksse informatsiooni edasiandmiseks. Niisiis semantika seisukohalt võime leida sõnal rõõm, nagu ka kõigil teistel siin analüüsitud emotsioonisõnadel, kaks argumenti. Seega peame pärast sõna rõõm sisestamist saama lõpuks järgmise süntaktilise süvastruktuuri (arvestades muidugi vaid semantiliste ja süntaktiliste struktuuride neid aspekte, mida me siin käsitleme):

Kuidas vastavast semantilisest representatsioonist (struktuur (51)) jõuda sellise struktuurini ja siit edasi pindstruktuurini, me käesolevas töös täpselt ei vaatle. Üksikasjalisel kirjeldamisel polekski siin suurt mõtet, sest reaalsete lausete tuletamise puhul peaksid nii vastavad semantilised representatsioonid kui ka saadavad süntaktilised struktuurid nagunii sisaldama hoopis rohkem ja ka põhimõtteliselt teiselaadilist materjali, kui sisaldavad meie ülaltoodud skeemid, näiteks mitmesugused modaalsused, ajad, kõneviisid ja muu selline obligatoorne informatsioon, mis üheski konkreetnes lauses ei saa puududa. Ühtlasi on selge, et just see informatsioon mängib põhilist rolli lausete välise süntaktilise struktuuri kujundamisel.

Belnevas analüüsisime üksikasjaliselt ainult viit sõna, mis tähistavad emotsioone. Kuid emotsioonisõnade tegelik hulk keeles on võrdlemisi mahukas ning oma täübilt võivad paljud sõnad olla kirjeldatutest hoopis erinevad. Pre-tendeerimata mingile ammendavusele või ülevaatlikkusele, võiksime qsutada näiteks järgmistele täüpidele (lisaks analüüsitule):

- (a) viba, tigedus, vimm, vaen, õelus, põlgus, kadedus jne.
- (b) ionn, kius, albus, toorus, teravus jne.
- (c) õhin, ind, hasart jne.

Neid täüpe võiks iseloomustada järgmiselt. Sõnad täübist (a) on oma põhimõtteliselt struktuurilt üpris lähedased analüüsitud täübile. Kuid neil on üks kindel erinevus selle täübiga võrreldes: kõigi nende puhul on ilmselt nõutav, et vastava emotsiooni objekt tähistaks kindlat indiviidi, reeglina i s i k u t (kes alati ei peagi tingimata erine-

ma vastava emotsiooni subjektist). Vihane, tige ollakse kellegi peale (muuhulgas võidakse olla seda ka iseenda peale), vimma, vaenu, kadedust tuntakse kellegi vastu (küll ilmselt mitte iseenda vastu) jne. Seejuures on ka ilmne, et objektiks oleva isikuga seoses peavad kehtima mingid täiendavad faktid (mille pärast ollakse tema peale vihane, tige, kantakse tema vastu vimma jne.). Mida need endast täpsemalt kujutavad, on ilma lähema analüüsita muidugi võimatu öelda. Kuid üks on meie arvates siiski ilmne: nii nagu eespool analüüsitud sõnade puhul, nii ka siin tulevad need faktid - ja vastavalt ka seos emotsiooni subjektiks oleva ja emotsiooni objektiks oleva isiku vahel - sisse mitte mingite objektiivsete faktidena, vaid kui see, mida emotsiooni subjekt tahab (resp. ei taha) ja mida ta usub kehtivat (mitte kehtivat). Niisiis võib ette näha predikaatide TAHTMA ja USKUMA olulist rolli nendegi sõnade semantilise struktuuri kirjeldamisel; ja kõnes olevate sõnade erinevus analüüsitulist - lisaks otseste emotsioonide endi erinevusele - võib väga hästi seisneda nimetatud kahe predikaadi argumentide nii- või teistsuguses konkretisatsioonis.

Täübi (b) sõnad sarnanevad täübi (a) sõnadega selle poolest, et ka siin on objektina nõutav kindel indiviid - isik, kelle vastu on suunatud jonn, kius, kelle vastu ollakse älbe, terav jne. Kuid erinevalt eelnevast täübist on siin lisaks veel nõutav, et subjekti hoiak objekti suhtes **a v a l d u k s s u b j e k t i m i n g i s t e g e v u s e s**. Võib kahtlemata vihata, põlata või kadestada kedagi, ilma et sellega seoses midagi tehtaks; kuid vaevalt saab jonnida kellegagi, kiusata kedagi või eriti veel olla älbe, toores või terav kellegi vastu, ilma et midagi tehtaks. Võib isegi küsida, kas nende sõnade tähendusse, eriti näiteks sõnade älbe, toores, terav jne. tähendusse, peabki kuuluma mingit puhast emotsionaalset seisundit väljendav komponent. Kas need ei tähistagi ainult subjekti tegevuse kindlat laadi? Me usume siiski, et lähen analüüs näitab, et ka nende sõnade tähendusse kuulub alati mingi

subjektipoolne emotsionaalne hoiak. See tähendab, et näiteks järgmist lauset me ei pea semantiliselt mitte päris normaalseks:

"Ma pole sellega nõus," ütles Ants teravalt ja ilma igasuguste emotsioonideta.

Pole muidugi lihtne öelda, missugused nõuded täpselt kehtivad siin subjekti, tema tegevuse ja objekti kohta. Kuid üksikud küllaltki huvitavad faktid on kergesti täheldatavad. Kõigepealt, subjekti tegevus peab olema aktiivne, s.t. subjekt peab olema selle tegevuse agendiks:

*Ants magas { jonnakalt
 { älbelt
 { jõhkralt }

*Ants sai Jüri käest { jonnakalt
 { älbelt
 { jõhkralt } kolm kopikat.

Kuid ka mitte iga aktiivsust väljendav verb ja isegi mitte iga transitiivne verb, mille objektiks on vastav isik, ei sobi sellisesse konstruktsiooni:

*Ants jooksis { älbelt.
 { jõhkralt.
 { jonnakalt. }

*Ants unistas { älbelt
 { jõhkralt } Marist.

Võib öelda, et üldiselt on analüüsitavate sõnade puhul alati eeldatud teatud "suhtlemise situatsioon"; subjekti tegevus peab olema mingil viisil tajutav objektiks oleva isiku poolt. Kuid mingite kindlate verbirühmade abil seda tegevust vaevalt iseloomustada saab. Muuhulgas võivad olla täiesti normaalsetena mõistetavad ka laused nagu

Ants vaikis { älbelt.
 { jonnakalt.
 { (ehkki mitte: jõhkralt) }

Ants istus { älbelt
 { jonnakalt } edasi.

Kuid seda vaid sel juhul, k u i laiemast kontekstist selgub, kes on siin objekt ja kuidas täpselt on nimetatud tegevus temaga seotud. See tähendab, et me võime nende emotsioonisõnade puhul - nii nagu eespool analüüsitud tegi puhul - esitada ühelt poolt kindlad semantilised nõuded, mis peavad olema täidetud situatsioonis, kus neid sõnu kasutatakse; ja teiselt poolt võime tuua teatud vormilised (süntaktilised) nõuded, mis peavad olema täidetud konkreetsetes lausetes. Esimesed on teistega võrreldes kahtlemata primaarsed, kuid siin ilmneb võib-olla selgemini kui kusagil mujal, kui väär oleks öelda, et iga konkreetse lause puhul selle vahetus süntaktilises vormis peaksid kajastuma vastavad semantilised faktid.

Tüübi (c) sõnad sarnanevad jällegi tüübi (b) sõnadega selle poolest, et ka siin on emotsiooni subjektilt obligatoorselt nõutud tegevust; kui keegi on õhinas või hasardis, siis saab ta seda olla loomulikult vaid midagi tehes. Sõna ind me näiteks ei saagi predikatiivselt kasutada teisiti kui väljendites nagu:

Ta tegi seda innuga / innukalt.

Erinevalt eelnevast tüübist ei ole siin aga enam obligatoorne mingi isikulise objekti olemasolu:

Ants urgitses innukalt oma nina.

Õhinal luges ta läbi terve raamatu.

See sõnarühm on aga suhteliselt piiratum kui eelmised. Ja ka oma semantiliselt sisult tunduvad selle rühma sõnad vaesemad, eriti vaadatuna sellelt seisukohalt, mida nad võivad sisaldada emotsiooni subjekti - isiku - kohta.

On veel küllalt sõnu, mis tähistavad kindlaid emotsioone, kuid mis ei sobi hästi ühtegi ülaltoodud rühmadest.

Semantika seisukohalt äärmiselt huvitavad, aga sisult komplitseeritud ja raskesti analüüsitavad on näiteks sellised sõnad nagu sää ja hääbi. Nende kirjeldamiseks on ilmselt tarvis semantikasse tuua ja mingil kindlal viisil määratleda normi mõiste, kuivõrd on ilmselt, et see mõiste ühe olulise komponendina figureerib nende sõnade tähenduses. Kuidas

seada aga oleks otstarbekas teha, on siin raske öelda.

Teise omapärase rühma moodustavad sõnad nagu paanika, hüsteeria, raev, ekstaas. Nagu märgib juba J. D. Apresjan, ei piisa näiteks sõnade hirm ja paanika, viha ja raev, imetlus ja ekstaas jms. erinevuse seletamiseks lihtsalt sellest, kui tähtsaks, et neis paarides esinevad sõnad tähistavad vastavalt ühe ja sama emotsiooni erinevaid intensiivsustasemeid.⁴¹ Semantiline tunnus, mis ühendab sõnu paanika, hüsteeria, raev, ekstaas, ei ole lihtsalt nende poolt tähistatavate emotsioonide intensiivsus, vaid pigem see, et need on emotsioonid, mis e i a l l u s u b j e k t i k o n t r o l l i l e. Apresjan leiab, et kirjeldamaks täielikult sõnade tähendusi, mis väljendavad inimese mitmesuguseid psüühilisi seisundeid, tuleks lõppkokkuvõttes konstrueerida inimpsüühika omamoodi mudel; selles mudelis peaks sisalduma vähemalt kaks erinevat mehhanismi: üks oleks n.-õ. "täielamise mehhanism", teine oleks "kontrolli mehhanism". Ja ainult nende kahe mehhanismi terminis saaks täielikult selgeks teha kõnealuste sõnade - aga ka paljude teiste sõnade - semantilised iseärasused. Meie esitusüsteemis oleks nende sõnade tähenduse kirjeldamiseks seega vaja elementaarpredikaati (või-predikaate), mille abil võiksime öelda, kas vastav isik "kontrollib ennast" või mitte. Selle predikaadi kehtimine välistab kahtlemata üpris paljude teiste predikaatide kehtimise võimaluse sama isiku kohta. Muuhulgas võib isegi küsida, kas me saame näiteks lauses

Ants vehkis hüsteeriliselt keppiga.

isikut, keda tähistab Ants, vaadelda agendina (s.o. tahtliku tegijana), sest mingi teo tahtlik teostamine eeldab teostajalt kontrolli enda üle. Kitava vastuse korral järeldub äärmiselt huvitav fakt, et teatud predikaatsõnad (na-

⁴¹ Ю. Д. А п р е с я н, Об экспериментальном толковом слове русского языка. - Вопросы языкознания, 1968, № 5, lk. 38.

gu siin hüsteeria/hüsteeriliselt) peab olema võimalus muuta kindlate teiste predikaatide (nagu siin vehkima) käände-
hekordi.

Belnenut lähidalt kokku võttes võime emotsioonisõnade semantilise analüüsi kohta öelda niisiis järgmist.

Kõik analüüsitud sõnad - ja võib olla kindel, et ka enamik teisi emotsioonisõnu - esindavad semantiliselt suhteliselt kompleksseid struktuure. Seejuures osutub aga materjal, mis neis on avastatav lisaks "puhast emotsiooni" tähistavale komponendile, suhteliselt standardseks kõigi emotsioonisõnade puhul. See materjal on kirjeldatav eeskätt predikaatide TAHTMA, USKUMA, TÄHELEPANU kaudu. Need on kõik predikaadid, mis on preditseeritavad isiku kategooriale. Kui mõne emotsioonisõna tähendus (lisaks "puhtale emotsioonile") kuulub veel mingisugune semantiline materjal lisaks toodud predikaatidele, on see seostatav isiku kategooriaga nende predikaatide vahendusel (nagu predikaat VÕIMALIK sõnade mure ja hirm puhul). Emotsioonisõnade semantilise analüüsi üks põhilisi tulemusi ongi selles, et nende sõnade kaudu tuleb esile nimetatud elementaarpredikaatide (TAHTMA, USKUMA, TÄHELEPANU) oluline funktsioon isiku kategooria kirjeldamisel.

Komponendid, mis tähistavad otseselt emotsioone endid kõnealuste sõnade tähenduses, tuleb tunnistada keeleliselt mitteanalüüsitavateks. See on ka loomulik. Mida täpsemalt sisaldavad endas predikaadid RÕÖM, TUSK, MURE, HIRM, MESELEHEIDE, see on ilmselt juba psühholoogia või füsioloogia alale kuuluv probleem.

Seejuures kuulub aga kogu semantiline materjal, mis sisaldub emotsioonisõnade tähenduses lisaks "puhast emotsiooni" tähistavale komponendile, nende sõnade presupositsioonide hulka, mitte väitesse. Kui me kasutame emotsioonisõnu predikaatidena, teatame otseselt siiski vaid seda, et vastav subjekt - isik - on vastavas emotsiooniseisundis. See informatsioon moodustab nende sõnade tähenduse kitsa-

mas mõttes. See on kahtlemata ka intuiitiivselt loomulik: me tunneme, et informatsioon subjekti tahtmistele, uskumistele ja tähelepanu kohta ei kuulu siiski otseselt sõnade rõõm, tusk, mure, hirm, meeleheide jne. tähendusse, see informatsioon ainult seostub kindlal viisil nende sõnade tähendusega. Kuid kui võrd see seostumine on täiesti regulaarne ning loogiline (s.t. mitte juhuslikult, ainult üksikutes situatsioonides esinev), siis on ka tarvis see informatsioon esitada nende sõnade semantilistes representatsioonides.

III PRATÜKK

EESMÄRGIPÄRASUSE MÕISTEGA SEOTUD SÕNAD

Teiseks analüüsitavaks sõnarühmaks valime sõnad eesmärk, tulemus, edu, taotlema ja saavutama. Need on sõnad, mida intuitsiivselt tunneme nii või teisiti seostuvat ühe üldise teemaga või situatsiooniga, mida võib iseloomustada kui "eesmärgipärasuse situatsiooni". Selle situatsiooni täpsem olemus ning see, kuidas üks või teine loetletud sõnadest sellega seotud on ja mis rolli selles mängib isiku kategooria, peabki selguma analüüsist.

"Eesmärgipärasus" - selles mõttes, nagu seda esindavad ülaltoodud sõnad - on ilmselt lahutamatult seotud isiku kategooriaga. See on ikka inimene, kellele me normaalsel juhul omistame eesmäärke, taotlusi ja vastavalt ka tulemusi, saavutusi, edu. Teiselt poolt on eesmärgipärasus selles mõttes üks spetsiifilisemaid iseärasusi isiku semantilise kategooriaga seoses; seda kinnitab konkreetseid eesmärgipäraseid tegevusi tähistavate sõnade suur hulk kõigi isikulist agentid nõudvate sõnade seas keeles, seda tunneme ka intuitsiivselt. Seetõttu ongi huvitav püüda välja selgitada, milles lähemalt seisneb seos isiku semantilise kategooria ja eesmärgipärasuse vahel. Nimetatud sõnad kui abstraktsed, s.o. konkreetsest faktilisest sisust suhteliselt vabad üksused pakuvad meie arvates selleks just head võimalust.

Pole kahtlust, et käsitletavat sõnad (kui ka konkreetseid eesmärgipäraseid tegevusi tähistavad sõnad) on kasutatavad ka mitte-isikuliste agentide korral, eelkõige näiteks looma tähistavate agentide puhul. Kuid me ei püüa selliseid kasutusi siin kirjeldada, esiteks sellepärast, et meid huvi-

tavad kõnesolevad sõnad eelkõige isiku kategooria seisukohalt, teiseks sellepärast, et juhtudel, kus subjekt tähistab mitte-isikut, on nende sõnade kasutus siiski tunduvalt erinev, seejuures erinev eelkõige semantilises mõttes. See erinevus on tallesti samalaadne erinevusega, mida täheldasime emotsioonisõnade puhul: ehkki võime rääkida näiteks, et ähel või teisel loomal oli mingi eesmärk või et ta tegutses, justnagu oleks tal kindel eesmärk, me ei täpsusta normaalselt vastavate argumentide sisu, või kui teeme seda, on see võimalik üpris piiratud ulatuses. Laused nagu

- (1) Rebasel oli see eesmärk, et kukk tuleks majast välja, nii et ta saaks kuke kinni püüda, oma urgu viia ja seal koos poegadega ära süüa.

sobivad küll muinasjutukonteksti, kuid semantiliselt normaalses kontekstis me neid ei tarvita. Teisiti öeldes, semantilised nõuded, mis kehtivad kõnealuste sõnade ähe või teise argumendi kohta, on siin hoopis erinevad, võrreldes nõuetega, mis kehtivad sel juhul, kui subjekt tähistab isikut.

Niisiis võime alustada sellest, et esitame kõigi analüsitavate sõnade semantilisse representatsiooni kuuluvana elementaarpredikaadi ISIK; ühes sellega peame sisse tooma vastava muutuja, mis on selle elementaarpredikaadi argumentiks (esitab indiviidi, kellele on preditseeritav nimetatud predikaat):

- (2) ISIK₀(_{NP}(x))

Järgmine moment, mida analüüsis täheldame, on ilmne seos "eesmärgipärasuse" (s.t. otseselt kõnealuste predikaatsõnade) ja mingi tegevuse vahel. Igast lausest, kus väidetakse, et x-il (antud isikul) on või oli mingi eesmärk või et ta saavutas midagi, tal oli edu jne., me järeldame, et x teeb või tegi midagi. Kui võtame näiteks sõna eesmärk, siis on ilmne, et eelkõige selles on erinevus selle sõna ja sõnade nagu soov, unistus või ka lootus jms. vahel. Kui ütleme:

- (3) Antsu unistuseks oli saada endale naabrite korter.

siis see lause võib olla mõttekas sõltumatult sellest, kas Ants teeb midagi või ei tee selleks, et saada endale naabrite korter. Kuid lause

(4) Antsu eesmärgiks oli saada endale naabrite korter.

oleks semantiliselt ebasobiv, kui oleks teada, et Ants ei tee mitte midagi selleks, et saada endale seda korterit.

Täpselt samuti, kui öeldakse näiteks:

(5) Ants saavutas selle, et naabrid kolisid teise korterisse.

ja samal ajal on teada, et Ants ei teinud mitte midagi selleks, et naabrid ära koliksid, tunnistaksime kindlasti, et sõna saavutama asemel oleks olnud sisuliselt vajalik hoopis teine sõna. Sedasama võib öelda kõigi teiste sõnade kohta siines rühmas. Selles mõttes võime "eesmärgipärasuse" situatsiooni, millega kõnesolevad sõnad seostuvad, nimetada ka "eesmärgipärase tegevuse" situatsiooniks.

Mida lähemalt kujutab endast kõnealune tegevus, missugused nõuded selle kohta on sõnastatavad? On kahtlemata selge, et selle tegevuse agendiks on isik. Teisiti öeldes, kõnealust tegevust tähistava predikaadi agentargument peab olema referentsiaalselt identne eeltoodud predikaadi ISIK argumentiga (x). Kuid edasi? On võrdlemisi raske fikseerida siin mingeid kindlaid süntaktilisi nõudeid. Sisuliselt on loomulikult äldnõudeks, et kuulajal oleks selge, missugust x-i tegevust peetakse silmas (s.t. et see tegevus oleks identifitseeritav), kui teatakse, et x omab antud kindlat eesmärki. Kuid missuguses süntaktilises vormis seda võib väljendada (ja missuguses ei või), see on omaette probleem. Süntaktiliste realisatsioonide mitmekesisust võime näha juba sellistest lausetest, nagu

(6) Antsul, kes kavaldas, oli see eesmärk, et...

Antsul oli kavaldades see eesmärk, et ...

Samuti võime öelda:

Kui Ants kavaldas, siis oli tal see eesmärk, et...

Kavaldaval Antsul oli see eesmärk, et... jne. (Kõik need laused pole muidugi igas mõttes semantiliselt ekvivalentsed. Kuid me võime vaadelda neid ekvivalentsetena meie poolt valitud situatsioonis, kus teatakse, et kellegi on mingi eesmärk ja kus on vaja vaid identifitseerivalt viidata vastavale tegevusele, millega see eesmärk on seotud, kuna informatsioon tegevuse enda kohta eeldatakse enne teada olevat.)

Mis me võime öelda s e m a n t i l i s t e nõuete kohta, mis on seotud selle tegevusega? Kahtlemata mitte iga tegevuse korral pole mõttekas rääkida eesmärgist, edust jne., näiteks:

(7) *Magades oli Antsul see eesmärk, et...

*Ehmudes oli Antsul see eesmärk, et...

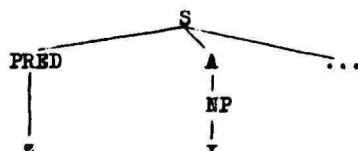
Tegevus, mis on suunatud mingile eesmärgile (milles saavutatakse edu jne.), peab olema tahtlikult teostatav, tahtlikult esilekutsutav ja juhitud - intentsionaalne. Ja kõnealusesse süntaktilisse konstruktsiooni sobivad seega verbid, mis väljendavad sellist tegevust. Lühidalt, neil tegevustel peab olema a g e n t, ja antud juhul peab selleks agendiks olema x.

Ka semantiliselt pole ilmselt põhjust esitada kõnealusele tegevusele rohkem nõudeid. Tegevuse intentsionaalsus (tahtlik esilekutsutavus) on ühtlasi p i i s a v t i n g i m u s, et vastava tegevusega saaks seostuda mingi eesmärk: pole ilmselt kahtlust, et i g a tegevust, mis on tahtlikult teostatav, võib selle teostaja kasutada ka mingi eesmärgi saavutamiseks.

Kuidas vormistada kirjeldatud nõuet? Raskus on siin selles, et ühelt poolt, nagu me just osutasime, on ainus, mis loogiliselt peab kehtima tegevuse kohta, kui kehtib, et x-il on mingi eesmärk (x taotleb midagi, x saavutab midagi jne.), see, et x peab olema selle tegevuse agendiks. Teiselt poolt aga (süntaktilisest seisukohast) võib kõnealune tegevus realiseeruda mis tahes konkreetsetes süntaktilistes üksustes, mis v ä l j e n d a v a d sellist te-

gevust. Semantilise nõude esitamiseks peaksime seega leidma sellised semantilised üksused (semantilise struktuuri), mis oleks kõigi nende väljendite semantilise alusstruktuuri obligatoorseks komponendiks. Nagu ütlesime, semantiliselt seisneb see nõue selles, et x peab olema vastava tegevuse agendiks. Üks võimalus on esitada see näiteks sellise struktuuriga:

(8)

mis tähendab seda, et meil võib olla tegemist mis tahes predikaadiga, mille ühe argumendi käändeks on a g e n - t i i v, ja seejuures peab siin selle argumendi positsiooni täitma x. Kuid niisuguse esituse halb kälg on see, et me ei saa seda struktuuri kasutada vastava üldise semantilise järelduse formuleerimiseks x-i kohta: selles struktuuris puudub elementaarpredikaat, mille abil seda formuleerida. Siin on meil parajasti tegemist juhtumiga, kus semantilise nõude kogu sisu (tegevuse "intentsionaalsus") on haaratud ühe käändemõistega - a g e n t i i - v i g a. Meil oleks aga vaja vormistada see mingi semantilis elementaarpredikaadi abil. Ilmneb seega, et semantikas, elementaarüksuste tasemel, oleks võib-olla vaja ka Fillmore'i käändemõisted esitada elementaarpredikaatidena. Me ei hakka siin siiski otsustama käändemõistete semantilis staatust, vaid valime teatava kompromisslahenduse. Tavalises kõnes väljendatakse fakti, et keegi on mingi intentsionaalse (tahtliku, meelevaldselt juhitava) tegevuse agendiks, väljendiga keegi teeb midagi. Näiteks on normaalne ja semantiliselt neutraalne öelda:

(9) Järi läks kinno ja Maie tegi sedasama.

(kuid mitte näiteks

(10) *Klaas kukkus maha ja natukese aja pärast tegi karahvin sedasama).

Sõna tegema sellise kasutuse eeskujul võtamegi siin kasutusele elementaarpredikaadi

(11) $TEGEMA A_{NP(x)} O_{S(y)}$

"x teeb y"

(ehkki sisuliselt see elementaarpredikaat ise väljendab seadama mis sümbol A tema argumendi x juures, s.t. seda käändesümbolit polekski siin üldse tarvis).

Võime niisiis kujutleda, et kõigi verbide alusstruktuuri, mis väljendavad intentsionaalset tegevust, kuulub ühe komponendina selline elementaarpredikaat (resp. "elementaarlaus"). See lahendus võib osutada siiski loomulikumaks kui see esialgu paistab. On ju näiteks väga üldine nähtus, et me võime teatud tegevust väljendavaid verbe parafraseerida verbi tegema ja vastava verbi enda nominaliseeritud vormi abil (vaatleb - teeb vaatlusi, tõstab - teeb tõõd). On osutatud ka hoopis teistelt seisukohtadelt, et nende verbide käsitlemine verbi tegema ja mingi teise komponendi ühendina võib osutada otstarbekaks.⁴²

Oleme niisiis leidnud, et kõigi siin analüüsitavate predikaatsõnade puhul peavad kehtima elementaarpredikaadid "x on isik" ja "x teeb y".

Kuid see, mis annab alust vaadelda kõiki neid sõnu "eesmärgipärasuse" situatsiooniga seotuna, ei piirdu kahtlemata sellega, et kehtib "x teeb y". Eesmärgipärasusest kõnelemiseks annab alust siin eelkõige see, et tegevus po-

⁴² J. F. S t a a l, Some Semantic Relations between Sentoids. - Foundations of Language, vol. 3, 1967, No. 4, lk.66-68. On osutatud ka verbide nagu juhtuma, toimuma analoogilisele rollile mitteintentsionaalseid tegevusi tähistavate verbide kirjeldamisel: P. G. L e e, Do from Occur. - Working Papers in Linguistics 3. Columbus, Ohio, 1969, lk. 1-21; D. E. E l l i o t t, The Syntax of the Verb "Happen". - Samas, lk. 22-35. P. G. Lee nimeetatud tõõs on lähidalt puudutatud ka Fillmore'i käändesümbolite elimineerimise võimalust.

le mitte lihtsalt intentsionaalne - tahtlikult esile kutsutud -, vaid on ka suunatud millelegi. Milles seisneb see suunatus ning mis on see, millele tegevus on selliselt suunatud? Sõna eesmärk (või eesmärgipärasus) ise selle suunatuse tähistamiseks loomulikult ei sobi, sest see on parajasti üks sõnadest, mida me peame analüüsima (ja teiseks me juba näitasime, et sõna eesmärk tähendusse kuulub ka komponent "x teeb y", s.t. see sõna ei väljenda ainult seda suunatust, mis meid huvitab). Kuid sõna eesmärk kaudu on ilmselt siiski kõige lihtsam jõuda meid huvitava elementaarpredikaadini ja seetõttu vaatlemegi kõnealust probleemi selle sõna põhjal.

Meil on vaja leida mingi predikaat, mis on semantiliselt elementaarsem kui sõna eesmärk ise ja mis seejuures väljendab parajasti seda "suunatust", mis on iseloomulik nii sõna eesmärk kui ka kõigi teiste "eesmärgipärase tegevuse" situatsiooniga seotud sõnade tähendustele. Kui püüaksime parafraaseerida lauseid, kus esineb predikaatsõna eesmärk, silmas pidades eelkõige kõnealust suunatust, siis üks loomulikmaid väljendeid, mille me siin leiaksime, oleks ilmselt sidesõna selleks et:

(12) a) Antsul, kes jooksis kõigest jõust, oli eesmärgiks jõuda poole minuti pärast väljuvale Tallinna bussile.

b) Ants jooksis kõigest jõust, selleks et jõuda poole minuti pärast väljuvale Tallinna bussile.

Lauseid (a) ja (b) võime lugeda vastavalt parafraasideks: kui kehtib (a), kehtib loomulikult ka (b) ja vastupidi. Kuid kas võime selleks et võtta elementaarpredikaadiks ja seletada selle kaudu sõna eesmärk (ja vastavalt ka kõigi teiste eesmärgipärasuse mõistet sisaldavate sõnade) tähendust? Süntaktiliselt (vormiliselt), nagu esmalt näib, võiksime lauseid väljendiga selleks et tõesti käsitleda lihtsamatena kui vastavaid lauseid sõnaga eesmärk. Süntaktilist struktuuri, mis on sõna eesmärk esimeseks laiendiks

ülatoodud lauses (Antsul, kes jooksis...), võiksime kujutada tuletatuna vastavast struktuurist, mis on selleks et laiendiks (Ants jooksis...) näiteks sobiva "agendi väljatõstmise" transformatsioonil abil, sest sõna eesmärk laiendiks on ikka NP, mis selleks et vastavaks laiendiks olevas lauses tähistab agenti.

Kuid see, mis süntaksi seisukohalt näib lihtsam, võib lähemal vaatlemisel osutada mittevastuvõetavaks semantika seisukohalt. Selleks et on predikaat, millel on kaks argumenti ja mõlemad argumendid on laused. Semantilisel väljendab selleks et seega vahekorda kahe fakti, tegevuse, sündmuse vms. vahel. Niisiis, kui valiksime selleks et elementaarpredikaadiks, mis peab väljendama kõnealust "suunatust" (eesmärgipärasust), siis tuleneks sellest paratamatult, et me vaatleme "suunatust" kui mingitele sündmustele, tegevustele vms. objektiivselt omast nähtust. See ei loe siin eriti palju, et esimene selleks et argumendiks olevatest lausetest peab väljendama intentsionaalset tegevust, s.t. sisaldama üksuse, mis tähistab agenti. Sellest ei piisa: sellest ei järeldu kuidagi, et kõnealune vahekord - tegevuse suunatus millelegi - on tegelikult just selle tegevuse agendiks oleva isiku kaudu sisse tulnud ning eksisteerib parajasti sedavõrd, kuivõrd vastav agent suunab tegevust millelegi, mis on väljaspool otsest tegevust ennast. Et see tegelikult nii on, võib näha asjaolust, et iga intentsionaalne tegevus iseenesest vaadatud võib olla millelegi suunatud ja võib olla ka mitte suunatud siin käsitletavas mõttes. Lauses

(1) Ants logeleb päevast päeva, selleks et naist rohkem vihale ajada.

väljendab esimene komponentlause intentsionaalset tegevust, mis antud juhul on suunatud kindlale eesmärgile. Kuid on selge, et iseenesest ei pruugiks selles komponentlause väljendatud tegevus - logelemine - omada mingit eesmärki. Ja kui see antud lause puhul siiski on suunatud kindlale eesmärgile, siis kahtlemata mõistame

seada suunatust lähtuvana tegevuse agendist - Antsust.

On ka teiselaadilisi tõendeid selle kohta, et eesmärgipärasus tuleb omistada tegevuse agendile, mitte inherentsest tegevusele endale. Viimasel juhul tuleks "eesmärgipärasus" vormiliselt siduda verbiga (kui verb tähistab eesmärgipärasust tegevust), mitte aga kindla argumendiga. Kuid meil on suur hulk verbe, mida süstemaatiliselt võib kasutada nii eesmärgipärasust kui mitteeesmärgipärasust tegevust väljendavana. Need on verbid nagu hirmutama, ehmatama, tüütama, üllatama, meenutama jne. Laused

(14) Ants ehmatas mind.

Ants tüütas Maiet.

Ants üllatas meid kõiki.

jne.

on mõistetavad kahes tähenduses, ühel juhul väljendab verb eesmärgipärasust tegevust (kui me mõistame, et Antsul oli ka eesmärgiks ehmatada mind, tüütada Maiet, üllatada kõiki), teisel juhul ainult "juhuslikku sündmust" (s.t. Ants tegi midagi, nii et see Antsu tahtest sõltumatult ehmatas mind/tüütas Maiet/üllatas kõiki). Iga sellist verbi tuleks nüüd aga käsitleda kahe verbina: üks väljendab eesmärgipärasust tähendust, teine "juhuslikku". Selliste verbide rohkuse ja nende erinevate tähenduste süstemaatilisuse tõttu oleks see aga äärmiselt ebasoovitav lahendus.⁴³ Niisiis on küllalt alust olla veendunud, et meid huvitavat "suunatust" tõesti tuleb mõista vastava verbi agendist lähtuvana, mitte tegevusele endale omistatavana.

Siin ilmnebki otsene seos isiku kategooria ja eesmärgipärasuse kategooria vahel. Eesmärgipärasus võib vahetult seostuda vaid isikuga ja alles selle kaudu võib olla omane tegevustele, kus isik on agendiks. Üeldus: järeldub

⁴³ Kirjeldatud verbide üksikasjaliku käsitlemise võib leida tööst P. G. L e e, Subjects and Agents. - Working Papers in Linguistics 3. Columbus, Ohio, 1969, lk. 37-113.

niisiis, et analüüsitava elementaarpredikaat, mis väljendab "suunatust", peab olema omistatav isikule, s.t. samale indiviidile, millele on omistatud predikaat ISIK (ja mis ühtlasi, nagu nägime, on predikaadi TEGEMA agendiivargumendiks). See kitsendus kergendab aga tunduvalt vastava nõude formuleerimist. Mida me võime öelda - loogiliselt järeldada - isiku x kohta, kellest teame, et tal on mingi konkreetne eesmärk y (lisaks sellele, et see isik teeb midagi)? Milles, missuguses selle isiku x intellektuaalses aktiivsuses me mõistame realiseeruvat tema tegevuse "suunatuse" millelegi väljaspool otsest tegevust? Kas pole nii, et siin polegi tarvis postuleerida mingit spetsiaalset aktiivsust, mis esineb ainult eesmärgipäraste tegevuste korral. Me ei püüa väita, et vastupidine seisukoht viiks mingitele vasturääkivustele (ja võib-olla on selle küsimuse tegelik lahendamise juba rohkem psühholoogia ja filosoofia kui lingvistika ülesanne), kuid meie arvates on vahet, mida me analüüsime, küllalt adekvaatselt haaratud järgmise kahe faktiga: (1) x tahab, et y ja (2) x usub, et see, mis ta teeb, kutsub esile y. Pole kahtlust, et mõlemad faktid järelduvad loogiliselt x-i kohta, kui kehtib, et x-il on eesmärk y. Sedavõrd, kuivõrd tõeliselt kehtib, et y on x-i eesmärgiks, sedavõrd peab kehtima ka, et x tahab y. Ning kui x teeb midagi (z) ja see on just nimelt selleks, et esile kutsuda y, mis on ta eesmärgiks (ja mida ta järelikult tahab), siis kahtlemata võime jällegi järeldada, et x usub, et z kaudu tal õnnestub esile kutsuda y. Illustreerimaks, kui loomulikult me tavalises keelekasutuses käsitleme eesmärgipärast tahtmise termineis, võime tuua järgmise näite. Kujutleme, et A küsib B käest: "Miks sa jooksid eile hommikul kell pool seitse mööda Riia tänavat bussijaama poole?" B vastab: "Selleks et jõuda Tallinna bussile, mis väljub kell pool seitse." Sellega toob B esile jooksmise eesmärgi. Nüüd A küsib: "Aga miks sa tahtsid selle bussi peale jõuda?" Igaüks tunnustab, et see oleks kirjeldatud situatsioonis täiesti loomulik, tavaline

küsimus; B võib vastata näiteks: "Ma tahtsin kella kümneks Tallinna jõuda." Ja nagu näeme, on seletus eesmärgi termineis asendunud seletusega tahtmise termineis. Võime kahtlemata öelda, et kui A pärast B esimest seletust (eesmärgi termineis) esitas oma teise küsimuse, siis enne ta järeldas, et kui B eesmärgiks oli nimetatud bussile jõudmine, siis B pidi ka tahtma sellele bussile jõuda. Ja teiseks võime niisama loomulikult järeldada, et kui A nimetatud ajal tõesti jooksis mööda Riia tänavat, selleks et bussi peale jõuda, siis ta pidi ka uskuma, et niimoodi joostes ta jõuab selle bussi peale.

Kirjeldataud nõuete vormistamiseks võime nüüd kasutada juba olemasolevaid (emotsioonisõnade analüüsis kasutatud) predikaate TAHTMA ja USKUMA. On ainult vaja määrata, mida antud juhul kujutavad nende argumendid. Predikaadi TAHTMA esimene argument on referentsiaalselt identne varem sissetoodud predikaatide ISIK ja TEGEMA vastava argumendiga x. Predikaadi TAHTMA teise argumendiga tuleb aga sisse uus muutuja analüüsitavasse situatsiooni; see tähistab fakti, sündmust vms., millele on suunatud isiku x aktiivsus, mille esilekutsumine on x-i eesmärgiks. Võrdleme lauseid:

(15) Antsu eesmärgiks oli jõuda pool kaheksa väljuvale Tallinna bussile.

Ants tahtis jõuda pool kaheksa väljuvale Tallinna bussile.

Antsu eesmärgiks oli saada endale naabrite korter.

Ants tahtis saada endale naabrite korterit.

Tähistame selle muutuja y-ga. Sel juhul võime kõnealuse nõude esitada järgmiselt:

(16) TAHTMA $D_{(NP(x))} O_{(S(y))}$

"x tahab, et y"

Teise nõude puhul on selge, et predikaadi USKUMA esimene argument on jällegi identne eelnevate predikaatide (ISIK, TEGEMA, TAHTMA) vastava argumendiga - kõik need argumendid peavad tähistama sama isikut. Kuid kuidas vormistada pre-

dikaadi USKUMA teine argument? Mida õieti usub antud juhul x ja kuidas on see seotud sellega, mis ta tahab ja mis ta teeb? Üldine situatsioon, mida me praegu analüüsime, on selline: x (kes on isik) tahab midagi (et mingi sündmus toimuks); x teeb midagi konkreetset ja seejuures x usub, et see, mis ta teeb, on just see, mida tal on vaja teha (tema võimaluste piires), et see, mida ta tahab, aset leiaks. Ülejäänud on meil juba arvesse võetud elementaarpredikaatidega ISIK, TEGEMA, TAHTMA, USKUMA, kuid missuguse elementaarpredikaadiga (või elementaarpredikaatidega) esitada seda sisu, mida me väljendasime fraasiga "on just see, mida tal (= x-il) on vaja teha, et see, mida ta tahab (= y), aset leiaks"? Me võiksime seda ilmselt parafraseerida kui "on just see, mis kutsub esile y", "on just see, mis põhjustab y". "Põhjustamise" mõiste on juba küllalt elementaarne ning on ka intuitiivselt piisavalt selgesti mõistetav. Me võimegi seepärast tähistada selle sõnaga vahekorra, mida x usub kehtivat selle vahel, mis ta teeb (z) ja selle vahel, mis ta tahab (y). Vastava elementaarpredikaadi võime äldjuhul esitada sellisena:

$$(17) \text{PÕHJUSTAMA } I(S(x)) \text{ } P(S(y))$$

"x põhjustab y"

Selle argumentid on mõlemad esitatud lausetena. Antud juhul on ilmselt täiesti mõttekas vaadelda põhjustamisvahet korda vahetades, mis objektiivselt kehtib kahe sündmuse, fakti, protsessi vms. vahel. Formaalselt võivad mõlemad argumentideks olevad laused esitada mistahes fakte, sündmusi, protsesse. Ei ole ilmselt võimalik ette määrata mingeid kitsendusi näiteks neis lausetes esinevate predikaatide või argumentide tüüpide suhtes.

Sõnal põhjustama on ka teistsugune kasutus, mida esitab näiteks lause

(18) Teel vedeleval kivi põhjustas autoõnnetuse.

kus põhjustama esimene argument pole lause, vaid nimisõna-fraas, mis tähistab konkreetset (seejuures siin passiivset) objekti. Selline kasutus on kahtlemata kindlal viisil seotud

tud kasutusega, mille me aktsepteerisime (kus mõlemad argumendid on laused); kuidas täpselt, pole siin võimalik vaadelda. Märkime aga, et viimases lauses toodud kasutus on eelmise suhtes kahtlemata tuletatud kasutus. Ka toodud lausest on selge, et pidi siiski toimuma midagi, mis oli mingis seoses nimetatud kiviga, et see kivi sai põhjustada autoõnnetuse (näiteks sõideti autoga üle kivi). Missuguste mehhanismide abil tuletatakse aga sellest kasutus kivi põhjustas..., selle vaatlemine ei mahu enam käesoleva töö raamidesse.

Meid huvitava nõude võime aga antud juhul vormistada selliselt:

$$(19) \text{USKUMA } D_{(NP(x))} O_{(S(PÖHJUSTAMA } I_{(S(TEGEMA} \\ A_{(NP(x))} O_{(S(z))}) F_{(S(y)))}$$

"x usub, et see, et ta teeb z, põhjustab y"

Vaatleme nüüd veel, missugused nõuded on esitatavad argumendile (muutujale) y kõnealusel situatsioonis. Selle järel võime asuda teiste sõnade analüüsimisele.

Süntaktiliselt on y esitatud lausega. Kuid kas on võimalik leida ka mingeid sisulisi (semantilisi) kitsendusi vastavate lausete suhtes (s.t. tegelikult nende lausete alusstruktuurides esinevate predikaatide või nende argumentide suhtes)? Kui vaadata verbe, mis viimastes lausetes esinevad muutujale y vastavates konstruktsioonides, siis näeme, et need verbid moodustavad küllaltki iseloomuliku rühma: jõudma (kuhugi), saama (midagi), vihastuma, hilinema, loobuma. Neile on ühine see semantiline iseära, et kõik nad väljendavad mingit muudatust, täpsemini, millegi algamist: kui jõutakse kuhugi, siis algab kusagil olemine; kui saadakse midagi, siis algab millegi omamine; kui vihastutakse, siis algab "vihane olemine". Need on kõik nn. "seisundimuutuse" verbid. Selle põhjal näib olevat seega nõudeks, et struktuur, mis on muutuja y positsioonis, väljendaks mingit "seisundimuutust". Kas see on aga obligatoorne? Vaatleme näiteks sellist lauset:

(20) Direktori eesmärgiks oli see, et kõik töötajad viibiksid tööle täpselt ettenähtud aja.

Selline lause on ilmselt täiesti normaalne, kuid ei saa öelda, et komponentlause et kõik töötajad viibiksid tööle täpselt ettenähtud aja iseenesest väljendaks seisundimuutust; verb viibima on iseenesest võetult ehtsamaid "päsiivat seisundit" väljendavaid verbe. Ent kuidas me eeltoodud lauset tegelikult mõistame? Kui on öeldud, et see, et töötajad viibiksid tööle täpselt ettenähtud aja, oli direktori eesmärgiks, siis kehtib ka (nagu me eespool näitasime), et direktor teeb midagi, selleks et kõik töötajad viibiksid tööle oma aja; ja omakorda, kui direktoril on vaja teha midagi selleks, et kõik see oleks nii, siis võib ilmselt öelda ka, et iseenesest ei kehti olukord, mida esitab lause kõik töötajad viibivad tööle täpselt ettenähtud aja. Kuivõrd see oli direktori eesmärgiks, sedavõrd võime öelda, et direktor tahtis selleni jõuda. Nagu näeme, võime seega y kohta järeldada, et see väljendab "seisundimuutust" sõltumatult sellest, kas vastav lause (või muu pindstruktuuris y positsioonis olev konstruktsioon) seda otseselt väljendab või mitte. See kinnitab aga, et semantiliselt on "seisundimuutuse" väljendamine tõesti nõudeks y suhtes, sest ainult sellise nõude najal võime teha kirjeldatud järelduse.

Et seda nõuet esitada, on vaja elementaarpredikaati, mis tähistaks kirjeldatud mõistet. Selleks võib olla

(21) ALGAMA ${}_0(S(x))$

"x algab"

Selle argumendiks on omakorda lause. Selline elementaarpredikaat esineb niisiis kõigi eeltoodud tüüpi verbide alusstruktuuris (jõudma, saama, viibistama, loobuma jne.). Peab ütlema, et "algamise" mõiste pole tegelikult sugugi elementaarne. See sisaldab endas näiteks elementaarset "muutumise" mõiste. Kuid vastavate seoste täpne kirjeldamine kujuneks keeruliseks, seepärast piirdume siin toodud elementaarpredikaadiga. Argumendi y suhtes kehtiva nõude

võime nüüd esitada järgmiselt:

(22) $ALGAMA\ O(S(y))$

Oleme leidnud, et sõna eesmärk semantiline representatsioon peab koosnema järgmistest "elementaarlausetest":

(a) $ISIK\ O(NP(x))$

"x on isik"

(b) $TEGEMA\ A(NP(x))\ O(S(z))$

"x teeb z"

(c) $USKUMA\ D(NP(x))\ O(S(PÕHJUSTAMA\ I(S(TEGEMA\ A(NP(x))\ O(S(z))))\ P(S(ALGAMA\ O(S(y))))))$

"x usub, et see, et ta teeb z, põhjustab selle, et algab y"

(d) $TAHTMA\ D(NP(x))\ O(S(ALGAMA\ O(S(y))))$

"x tahab, et algaks y"

Kuid missugused neist nõuetest esitavad sõna eesmärk kui predikaadi presupositsioone ja missugune (või missugused) seda informatsiooni, mida eesmärk otseselt väidab? Kahtlemata ei tule viimase informatsioonina kõne alla ei (a) ega (b); sõna eesmärk ei kasutata selleks, et teatada, et x on isik või et x teeb midagi. Ülejäänud kahest nõudest on aga just (d) see, mis esitab (meie analüüsi järgi) kõnealuse eesmärgipärasuse situatsiooni "suunatust", s.o. eesmärgipärasust kitsas mõttes. Nõue (c) on mõeldud vaid siduvaks lüliks, mis osutab, et see, mis x teeb, on just nimelt selle jaoks, et põhjustada y. Niisiis võime ülaltoodud nõuded jagada selliselt: eeldatud on (a), (b) ja (c) ning väidetud on (d).

Pöördume nüüd ülejäänud sõnade juurde. Kui püüame selgitada, kuidas on predikaadi eesmärk semantiline struktuur seotud teiste siin analüüsitavate sõnade omaga, on esimeseks faktiks, mille leiame, see, et sõnad eesmärk ja taotlema osutuvad sisuliselt täiesti ekvivalentseks. Kui teame, et kehtib näiteks

(23) Direktoril on eesmärgiks, et kõik töötajad viibiksid tööle täpselt ettenähtud aja.

siis kahtlemata võime öelda, et kehtib ka

- (24) Direktor taotleb seda, et kõik töötajad viibiksid tööil täpselt ettenähtud aja.

Ja täpselt samasugune vahetõde kehtib vastupidi: kui teame, et kehtib (24), võime alati öelda, et kehtib ka (23). Teisiti öeldes, kui teame, et kellelgi on mingi eesmärk (ja teame, mis on selleks eesmärgiks), siis teame ähtlasi, mida see isik taotleb. Ja vastupidi, kui teame, et keegi taotleb midagi (ja mida nimelt), teame automaatselt ka seda, mis on tema eesmärgiks. Sama fakt ilmneb võib-olla veel selgemini asjaolus, et sõnale eesmärk võib anda definiitsuse varem esinenud sõna taotlema ja vastupidi. Näiteks:

- (25) Ants taotleb ilmselt seda, et teda maale tööle saadetak; kuid mis seal imestada, tema eesmärgid on alati olnud kummalised.

Või:

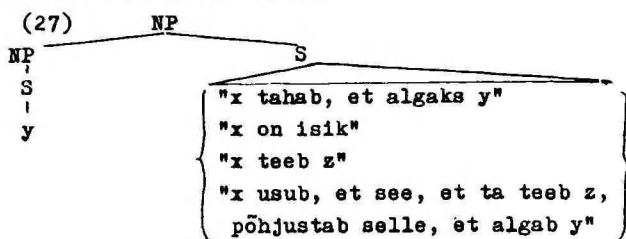
- (26) Antsu eesmärgiks on ilmselt see, et teda maale tööle saadetak; kuid mis seal imestada, ta on alati kummalisi asju taotlenud.

Siin on esimeses lauses sõna eesmärk kasutatud nii, nagu oleks kuulajal juba teada, et Antsul on mingi kindel eesmärk ja mis antud konkreetsel juhul on selleks eesmärgiks, s.t. sõna eesmärk on kasutatud definiitselt. Ja kuulajal muidugi ongi see teada, selle informatsiooni sai ta eelnevas sõna taotlema kaudu. Teine lause näitab samasugust seost vastupidises järjekorras: pärast seda, kui on öeldud, mis on Antsu eesmärgiks, kasutatakse kohe sõna taotlema sellise eeldusega, nagu peaks kuulajal eelõeldu põhjal ähtlasi olema teada, mida Ants taotleb. Tuleb esile oluline fakt, et mingi konkreetse sõna definiitsus (definiitne kasutamine) ei sõltu otseselt sellest, kas see sõna on ise varem tekstis esinenud või ei ole, vaid sõltub sellest, kas vastav sisuline informatsioon, mida antud sõnaga (vastaval konkreetsel juhul) tähistatakse, on eeldataud kuulajale teada olevat või mitte. See tähendab, et sõnade definiitset või indefiniitset kasutamist ei juhi

mitte niivõrd grammatilised (vormilised), kui just semantilised faktid.

Kirjeldataud ekvivalentsus puudutab sõnu eesmärk ja taotlema kui predikaate; me ei taha öelda, et sõnad eesmärk ja taotlema on keeles täiesti samaväärsed. Nad on ekvivalentsed selles mõttes, et objektiivne fakt, mida kuulaja saab teada lausetest x taotleb y ja y on x-i eesmärgiks, on üks ja seesama (eeldades muidugi, et x ja y omavad neis lausetes vastavalt sama sisu). Seega võime predikaadi taotlema semantilise representatsiooni esitada samade "elementaarlausete" abil, millega esitasime predikaadi eesmärk semantilise representatsiooni.

Kuid kui me arvestame mitte ainult seda, mis kehtib sõnade eesmärk ja taotlema kui predikaatide kohta, siis leiame neil sõnadel loomulikult kindlad erinevused. Eelkõige: eesmärk on nimisõna ja taotlema on verb; ja sellest johtuvad muidugi mitmed iseärasused nende kasutuses. Sõna eesmärk kui nimisõna kasutusl (näiteks sellistes lausetes nagu x-i eesmärgid on alati olnud kummalised) tuleb ilmselt vaadelda eesmärgi kui predikaadi alusstruktuuri nominalisatsioonidena. Järgides McCawley poolt visandatud nominalisatsioonikäsitusl (mille järgi nominalisatsioonid toimuvad enne konkreetsete sõnade sissetoomist semantilisse alusstruktuuri),⁴⁴ võime vastava nominaliseeritud struktuuri esitada sellisena:

⁴⁴ J. D. M c C a w l e y, Lexical Insertion in a Transformational Grammar without Deep Structure, lk. 75.

Osutame, et kõrvallauseks oleva S-i all on tegelikult predikaatide eesmärk ja taotlema kogu alusstruktuur. Seetõttu on täiesti mõistetav, miks intuitsiivselt tundub olevat nii loomulik defineerida sõna eesmärk sõna taotlema kaudu kui "see, mida x taotleb", s.t. esitada sõnade eesmärk ja taotlema vahetada nii, et teise tähendus sisaldub esimese tähenduses. Tuleb vaid silmas pidada, et niisugusest vahetusest saab kõnelda ainult sõna eesmärk kui nimisõna (nominaliseeritud vormi) ja taotlema kui mittenominaliseeritud vormi tähenduste vahel.

Ülejäänud sõnad - saavutama, tulemus, edu - on seotud "eesmärgipärasuse" situatsiooniga teisiti kui kirjeldatud kaks sõna. Vaatleme esmalt sõna saavutama ja seejärel püüame selle kaudu seletada teisi sõnu.

Missugused on sõna saavutama kui predikaadi semantiliselt kasutamistingimused? Kui püüame seda hinnata selle seisukohalt, mida me eesmärgipärasuse situatsioonist juba teame, siis on üsna selge, et situatsioonis, kus kasutatakse predikaadina sõna saavutama, peab kehtima kõik, mis kehtib predikaatide eesmärk ja taotlema puhul. Belnevas oleme juba osutanud, et kõigi analüüsitavate sõnade, seega ka saavutama puhul peavad kehtima "elementaarlauseid" "x on isik" ja "x teeb z". Edasi on ilmne, et niisamuti peavad kehtima "x tahab, et algaks y" ja "x usub, et see, et ta teeb z, põhjustab selle, et algab y". Teisiti öeldes, selleks et saaks kehtida x saavutas y, peab terveni kehtima x taotles y (resp. y oli x-i eesmärgiks). Tõepoolest, järgnev lause oleks ebaloomulik:

(28) Ants ei taotlenud sugugi enda maale tööle saatmist, kuid ta siiski saavutas selle.

(Sellises kontekstis võidakse sõna saavutama küll kasutada, kuid ainult iroonilise või sarkastilise varjundi andmiseks öeldule. See aga kinnitab selgemini kui miski muu, et sõna saavutama loomuliku kasutuse korral peavad ülalnimetatud nõuded kehtima, sest just nende nõuete rikkumise kaudu kutsutaksegi esile see sarkastiline varjund, mis on omane toodud lausele.)

Niisiis on selge, et sõnade eesmärk ja taotlema tähenduse moodustav struktuur peab terveni kuuluma saavutama alusstruktuuri. Ühtlasi on selge, et see informatsioon kuulub sõna saavutama tähendusse presupositsioonidena. Sõna saavutama kui predikaat ei väida seda, vaid eeldab kehtivat. Sõna saavutama ei kasutata selleks, et teatada kellelegi uue informatsioonina, et x tahab/tahtis, et algaks y, et x teeb/tegi z jne. Samuti on lause x ei saavutanud y mõttekas vaid sellise situatsiooni puhul, kus on teada, et x taotles y.

Kuid need pole siiski raske leida ka, mis on see, mida predikaadi saavutama kasutamine sellises situatsioonis lisab uut. Kui on teada, et x tahtis, et algaks y, et x tegi z ja et x uskus, et see, kui ta teeb z, põhjustab selle, et algab y, siis lausega x saavutas y teatatakse sellises situatsioonis ilmselt parajasti seda, et nimetatud tegevus tõesti põhjustas y. See tähendab, me võime saavutama tähenduse selle komponendi esitada struktuuriga:

$$(29) \text{ PÕHJUSTAMA } I(S(\text{TEGEMA } A(\text{NP}(x)) O(S(z)))) \\ F(S(\text{ALGAMA } O(S(y))))$$

"see, et x teeb z, põhjustab selle, et algab y"

Ühtekokku võiksime sõna saavutama kasutamistingimused sõnastada selliselt:

- (30) kui kehtib, et x tahab, et algaks y, ja x teeb z ning usub, et see põhjustab selle, et algab y, ja see põhjustab selle, et algab y, siis võime öelda, et x saavutab y.

Toodud analüüsis on siiski vähemalt üks oluline moment jäänud arvesse võtmata. Sõna saavutama on loomulik kasutada ka sellistes lausetes:

- (31) Ta saavutas ainult selle, et...

Ta saavutas väga vähe.

Ta saavutas palju rohkem kui teised.

Eriline neis lausetes on see, et neis pole lihtsalt öeldud, mis saavutati, vaid saavutatut on ka iseloomustatud "kvan-

titatiivselt", kusjuures see, mille suhtes saavutatut niimoodi hinnatakse, on ilmselt see, mida taheti saavutada (mida taotleti). Seega osutavad need laused, et see, mis saavutatakse, ei pruugi olla identne sellega, mida on taotletud. See aga tähendab, et sõna saavutama väidet esitavas struktuuris esinevat argumenti y ei saa äldjuhul käsitleda referentsiaalselt identsena presuposiitsioonides esineva (sealsete predikaatide TAHTMA ja PÕHJUSTAMA argumentides sisalduva) argumentiga y , nagu me seda eespool tegime. Selle asemel peaksime väite esitama näiteks kujul

$$(32) \text{PÕHJUSTAMA } I_S(\text{TEGEMA } A_{NP}(x) O_S(z))) \\ F_S(\text{ALGAMA } O_S(w)))$$

ja määratlema siin esineva argumenti w ja presuposiitsioonides esineva argumenti y sisulise vahekorra.

Milles see vahekord võib seisneda? Kuigi see, mis saavutatakse (w), võib erineda sellest, mida taotleti (y), on selge, et see erinevus on võimalik vaid teatud piirides. Nagu me eelnenud analüüsis näitasime, peab igal juhul kehtima, et seda, mis saavutatakse, on taotletud (on tahetud, püütud esile kutsuda). Seega võime öelda, et w on alati vähemalt mingi osa y -st. Mida see "osa"-vahekord täpselt endast kujutab, on raske määratleda. Mõlemad kõnealused argumentid, nii y kui w , on esitatud lausetega, kuid kuidas lausete puhul väljendada "sisalduvusvahekorda", mis meid siin huvitab? Me ei püüa seda probleemi siin lahendada. Osutame aga, et selline vahekord on keeles küllaltki tavaline. On ju sõnade nagu ainult, vaid, peaaegu jt. põhiliseks funktsiooniks just selle vahekorra väljendamine. Vastavalt peakski just nende sõnade semantiline analüüs selgitama kõnealuse vahekorra täpsema olemuse. Tuleb juhtida tähelepanu ka sellele, et selline "osade kaupa" saavutamine ei ole sugugi alati võimalik, vaid see sõltub täielikult taotletava fakti või sündmuse (s.t. y all oleva konkreetse struktuuri) iseloomust. Näiteks võime kindlasti öelda:

- (33) Ants taotles enda vabastamist kõigist loengutest, kuid saavutas ainult selle, et tal lubati puududa kahelt esimeselt loengult.

Kuid kui eesmärgiks on näiteks mingi kadunud eseme leidmine, siis see eesmärk kas saavutatakse või ei saavutata, s.t. ese kas leitakse või ei leita; ei ole võimalik mingi "peaaegu leidmine". Niisiis, mida tegelikult vaja on, on määratleda iga üksiku predikaadi puhul, kas sellel saab olla "osasid" meid siin huvitavas mõttes ja kui saab, siis misugused need võivad olla. Nagu ütlesime, on see tegelikult küsimus sellest, kuidas kasutatakse keeles sõnu nagu ainult, vaid peaaegu jt. ning me jätame selle probleemi lahendamise nende sõnade analüüsijatele. Siin käsitleme argumente y ja w endiselt kui identseid ja tähistame mõlemad y-ga.

Võime niisiis esitada "elementaarlausend", mis moodustavad sõna saavutama semantilise representatsiooni:

Presupositsioonid:

ISIK $O_{(NP(x))}$

"x on isik"

TAHTMA $D_{(NP(x))} O_{(S(ALGAMA O_{(S(y))}))}$

"x tahab, et algaks y"

TEGEMA $A_{(NP(x))} O_{(S(z))}$

"x teeb z"

USKUMA $D_{(NP(x))} O_{(S(PÕHJUSTAMA I_{(S(TEGEMA A_{(NP(x))} O_{(S(z))}))} F_{(S(ALGAMA O_{(S(y))}))}))}$

"x usub, et see, et ta teeb z, põhjustab selle, et algab y"

Väide:

PÕHJUSTAMA $I_{(S(TEGEMA A_{(NP(x))} O_{(S(z))}))} F_{(S(ALGAMA O_{(S(y))}))}$

"see, et x teeb z, põhjustab selle, et algab y"

Kui pöördume sõna tulemus juurde, torkab kohe silma, et selle seos sõnaga saavutama on väga sarnane sõnade taotlema ja eesmärk seosele. Nii nagu me võime öelda, et

see, mida taotletakse, on eesmärk (ja kui miski on eesmärgiks, siis seda kindlasti taotletakse), nii võime ka siin öelda, et seda, mis saavutatakse, nimetatakse tulemuseks; ja vastupidi: kui miski on nimetatud (millegi) tulemuseks, siis see on paratamatult saavutatud (s.t. sellega seoses kehtib kõik see, mis me tõime sõna saavutama kirjes).

Sõnade eesmärk ja tulemus selline kasutamine - see, mida taotletakse, see, mis saavutatakse - põhineb aga nende käsitlemisel nimisõnadena. Sõna eesmärk kui predikaadi kohta teame, et see on tegelikult ekvivalentne predikaadiga taotlema - selles mõttes, et nende kehtimise tingimused on samad. Pole raske veenduda, et samasugune olukord kehtib ka predikaatide saavutama ja tulemus puhul. Kui kehtib näiteks lause

(34) Töölised streikisid kolm nädalat ja saavutasid selle, et nende palka tõsteti, siis kehtib ka (võib öelda: järeldub loogiliselt) selline lause:

(35) See, et tööliste palka tõsteti, oli nende kolmenädalase streikimise tulemus.

Ja vastupidi, kui kehtib (35), siis peab kehtima ka (34). Mõlemad laused on ühe ja sama fakti erinevad väljendused. Samuti on selge, et nii nagu sõnade eesmärk ja taotlema puhulgi võib ühe kasutamine neist sõnadest olla aluseks teise sõna järgnevale definiitsele kasutamisele, nagu näiteks lausetes:

(36) Ants saavutas ainult selle, et tal lubati puududa kahelt esimeselt loengult; kuid sellistki tulemust ei oodanud paljud.

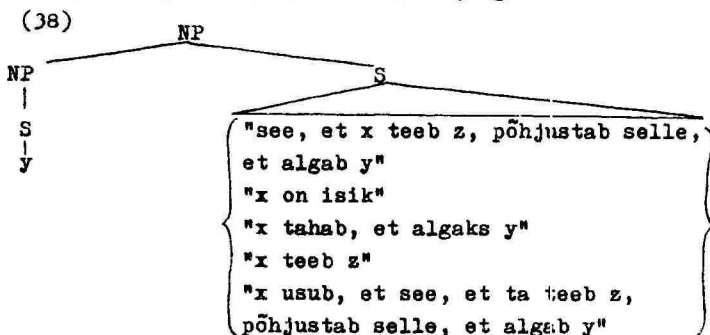
Või

(37) Antsu protestimise tulemuseks oli see, et tal lubati puududa kahelt esimeselt loengult; kuid selliseigi loa saavutamine oli paljudele ällatuseks.

Võime öelda, et sõna saavutama või tulemus kasutamisest vastavalt lausete (36) ja (37) esimeses pooles järeldub

informatsioon, mis võimaldab meil nende lausete teises pooles kasutada vastavalt sõnu tulemus ja saavutama juba definiitsetena. Seega võime üksikasjalise analüüsitagi öelda, et predikaadi tulemus semantiline representatsioon, selles ulatuses, nagu see meid huvitab, on sama, mis predikaadil saavutama; selles peavad sisalduma parajasti samad "elementaarlaused", mis me tõime eespool. Muuhulgas võib ka predikaadiga tulemus kasutada sõnu nagu ainult, vaid jt. (tulemuseks oli ainult see, et...). See tähendab, ka sõna tulemus puhul ei ole obligatoorne, et vastavad argumendid alusstruktuuris (see, mida tahetakse ja mida usutakse põhjustatavat ja see, mis tegelikult põhjustatakse) oleksid identsed.

Nagu sõna eesmärk, nii tuleb ka sõna tulemus nimisõnana (mittepredikaadina) käsitleda vastava alusstruktuuri nominalisatsioonina; selle võime esitada järgmiselt:

"see y, mille põhjustab see, et x, kes on isik, kes tahab, et algaks y, ja kes usub, et z tegemine põhjustab y, teeb z" ehk teisiti: "see, mis saavutatakse".

Vaatleme nüüd edasi sõna edu. Intuitiivselt on selge, et semantika poolest on ka see sõna lähedalt seotud sõnadega saavutama ja tulemus.

Mis peab sisalduma situatsioonis, kus kehtib sõna edu kui predikaat, s.t. kus võiksime kasutada näiteks lauset x-il oli edu? Kahtlemata peab kehtima, et x tahab/tah-tis midagi; laused nagu

(39) Jüriil oli Maie veenmise eesmärgi edu, ehkki ta ei

tahtnudki Malet veenda.

oleksid semantiliselt vasturääkivad: kui kehtib, et Järi ei tahtnud Malet veenda milleski, siis ei sobi kasutada ka sõna edu. Samuti peab kehtima, et x teeb midagi ja nimelt seda, mille kaudu ta usub põhjustavat seda, mida ta tahab. Lause

(40) Järil oli Maie veenmises edu.

oleks sobimatu ka sel juhul, kui oleks teada, et Järi ei püüdnudki Malet veenda (ehkki võib kehtida, et Järi juhuslikult mingi oma tegevusega pani Maie midagi uskuma). Ning lõpuks peab äldjuhul kehtima, et see, mis x tegi, tegelikult ka põhjustas selle, mida x tahtis. Lisaks sellele, et mingis konkreetses situatsioonis otsustada, kas kellelgi oli edu või ei olnud (s.t. kas lause x-il oli edu on tõene või mitte), me ilmselt peame teadma, mis konkreetset oli see, mida vastav isik tahtis esile kutsuda, ja mis oli see, mis ta tegi, selleks et seda esile kutsuda, ja mis oli see, mis tema tegevuse tegelikult esile kutsus. See tähendab, me peame suutma identifitseerida vastava individuaalse isiku, tema tegevuse ja selle fakti, mille see tegevus esile kutsus. Niisiis võime öelda, et ka predikaadi edu semantiline representatsioon sisaldab neidsamu "elementaarlauseid", mis predikaatide saavutama ja tulemus representatsioonid. Teiselt poolt, kui me teame, mida x tahtis, mida ta tegi ja mille põhjustas see, mida ta tegi, siis me oleme võimelised ütleva ka, kas x-il oli antud konkreetsel juhul edu või ei olnud. Niisiis osutub, et objektiivne situatsioon, mis muudab tõeseks predikaadi edu, on tegelikult seesama, mis muudab tõeseks predikaadid saavutama ja tulemus - see on seesama "eesmärgipärane tegevuse" situatsioon pluss informatsioon, et see eesmärgipärane tegevus põhjustas selle, millele ta oli suunatud.

Intuitiivselt tunneme muidugi sõna edu kindlal viisil erinevat sõnadest saavutama ja tulemus, nii nagu tunneme ka need viimased sõnad erinevat omavahel. Kuid see erinevus puudutab pigem seda, kuidas üks või teine neist sõnadest esitab kõnealust objektiivset situatsiooni, mit-

te situatsiooni ennast. Muuhulgas seisneb erinevus nende sõnade vahel eriti selles, missugused nõuded neil on vastavatele pindstruktuuri konstruktsioonidele, kus nad esinevad. Neil nõuetel peatume natuke hiljem. Praegu osutame veel kahele asjaolule seoses sõna edu semantikaga.

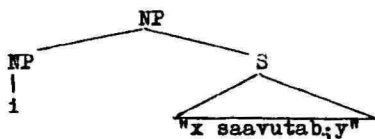
Ka edu puhul on loomulik rääkida suurest edust, vähesest edust, täielikust edust jne., s.t. on võimalik teatud gradatsioon selles, mis põhjustatakse, võrrelduna sellega, mida taheti. Kuid edu puhul on veel tavalised ka sellised väljendid nagu pidev edu, püsiv edu, lühiajaline edu jms.

Need osutaksid nagu, et edu tähistab mingit protsessi, mille puhul võib rääkida selle kestusest, pidevusest jne. ja see näib olevat vastuolus väitega, et edu ja saavutamata või tulemus kui predikaadid omavad sama alust. Sest näiteks verb saavutama tähistab kindlasti mitte pidevat protsessi, vaid kindlat üksikfakti. On siiski ilmne, et tegelikult siin pole mingit vastuolu. Ka sõna edu puhul ei väljenda laiendid pidev, püsiv, lühiajaline jms. vastava situatsiooni kestust (pidevust), vaid pigem iteratiivsust: kui me räägime kellegi püsivast edust, siis tähendab see pigem seda, et kõnealusel isikul õnnestub "järjest", "aina", "ikka ja jälle" põhjustada seda, mida ta tahab põhjustada. Ja sellist iteratiivsust on loomulikult võimalik väljendada ka sõna saavutama puhul.

Teiseks, nimisõnana tuleb ka sõna edu vaadelda aluseks oleva semantilise struktuuri nominalisatsioonina, kuid edu esindab hoopis teist tüüpi nominalisatsiooni kui eesmärki ja tulemus. Kui me eesmärki võisime käsitleda kui "seda, mida taotletakse" ja tulemust kui "seda, mida saavutatakse", siis sõna edu verbi saavutama kaudu tõlgitsetes me esitaksime selle pigem kui "edu on see, kui saavutatakse midagi", s.t. nominaliseeritult ei esinda edu verbi saavutama mingit argumenti, vaid vastab pigem teonimele saavutamine.

Kuidas aga sellist nominalisatsiooni esitada?

McCawley on kujutanud sellist nominalisatsiooni nii, et vastav verb (= predikaat) ise on varustatud referentsiindeksiga ja nominalisatsioonis on NP alla välja tõstetud parajasti see referentsiindeks.⁴⁵ Sõnale edu vastav nominalisatsioon näeks siis välja umbes niisugune:

Predikaadi juures esinevat referentsiindeksit seletab McCawley kui indeksit, mis "tähistab antud verbile vastavat sündmust"⁴⁶. Seejuures on referentsiindeksi kasutamise mõte muidugi selles, et selle sündmusena on mõeldud konkreetset, individuaalset sündmust.

Kuid meie käsitluse järgi ei saa predikaat üksi põhimõtteliselt tähistada mingit individuaalset sündmust. Predikaadile vastava sündmuse teevad individuaalseks predikaadi argumentid. Ainult argumentide individuaalsuse kaudu võib individualiseerida vastava predikaadi (resp. selle poolt tähistatava omaduse, vahekorra, tegevuse). Kuid selliselt individualiseeritud predikaat pole enam midagi muud kui individuaalne lause. See tähendab, referentsiindeksiga, mis "tähistab vastavat sündmust", tuleks varustada mitte predikaat, vaid vastav lause tervikuna. Selline lausele omistatav referentsiindeks peab ilmselt olema selles lauses sisalduvate predikaatide ja referentsiindeksite funktsioon selles mõttes, et kahel lausel saab olla sama referentsiindeks vaid sel juhul, kui neis (nende semantilistes

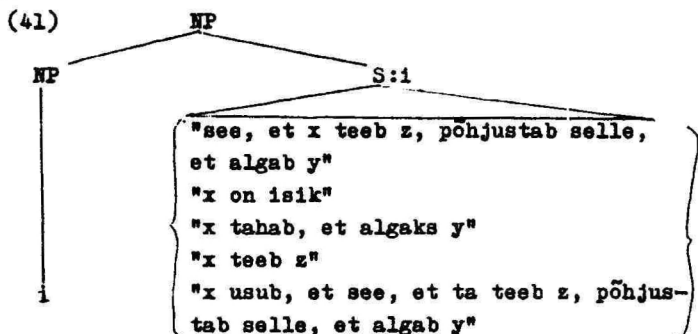
⁴⁵ J. D. McCawley, Lexical Insertion in a Transformational Grammar without Deep Structure, lk. 79.

⁴⁶ J. D. McCawley, Lexical Insertion in a Transformational Grammar without Deep Structure, lk. 79, viide 3.

alusstruktuurides) sisalduvad vastavad predikaadid ja referentsiindeksid on identsed.

Tegelikult oleme ka juba sõnadele eesmärk ja tulemus vastavate nominalisatsioonide käsitluses opereerinud lause- te referentsiindeksitega. Muutuja y, mis nendes nominali- satsioonides on välja tõstetud, esindab mõlemal juhul lau- set ja faktiliselt on vaadeldav selle lause referentsiindek- sina.

Kui pöördume näid tagasi sõna edu juurde, siis selle- le vastav nominalisatsioon peaks ilmselt välja nägema järg- miselt:

"y põhjustamine selle poolt, et x, kes on isik, kes tahab, et algaks y ja kes usub, et z tegemine põhjustab selle, et algab y, teeb z"; ehk: "y saavutamine x-i poolt".

Oleme niisiis leidnud, et analüüsitud viie predikaadi puhul võime rääkida kahest erinevast semantilisest alus- struktuurist: üks on aluseks predikaatidele eesmärk ja taotlema, teine predikaatidele saavutama, tulemus ja edu. Toome need siin kokkuvõtlikul kujul. Esimeses neist alus- struktuuridest sisalduvad järgmised "elementaarlaused".

(42)

Presupositsioonid:

ISIK $O_{NP}(x)$

"x on isik"

USKUMA $D_{NP}(x)$ $O_S(PÕHJUSTAMA$ $I_S(TEGEMA$ $A_{NP}(x)$
 $O_S(z))$) $P_S(ALGAMA$ $O_S(y))$)

"x usub, et see, et ta teeb z, põhjustab selle, et algab y"

TEGEMA $A_{NP}(x)$ $O_S(z)$

"x teeb z"

Võide:

TAHTMA $D_{NP}(x)$ $O_S(ALGAMA$ $O_S(y))$)

"x tahab, et algaks y"

Hargmikuna:

Teine alusstruktuur sisaldab järgmisi "elementaarlauseid".

(43)

Presupositsioonid:

ISIK $O_{NP}(x)$

"x on isik"

TAHTMA $D_{NP}(x) O_S(ALGAMA O_S(y))$

"x tahab, et algaks y"

USKUMA $D_{NP}(x) O_S(PÕHJUSTAMA I_S(TEGEMA A_{NP}(x) O_S(z))) P_S(ALGAMA O_S(y))$

"x usub, et see, et ta teeb z, põhjustab selle, et algab y"

TEGEMA $A_{NP}(x) O_S(z)$

"x teeb z"

Väide:

PÕHJUSTAMA $I_S(TEGEMA A_{NP}(x) O_S(x)) S(ALGAMA O_S(y))$

"See, et x teeb z, põhjustab y"

Hargmikuna:

Nagu näeme, on mõlemas alusstruktuuris kolm erinevat muutujat-argumenti (x, y, z). Seega võime kõigi analüüsitud predikaatide puhul rääkida kolmest argumentist. Tuleb aga rõhutada, et x, y ja z on kõnealuste predikaatide argumentid semantilises mõttes - selles mõttes, et nad esitavad muutujaid, mis igas konkreetse situatsioonis, kus neid sõnu väidetakse, peavad olema täidetud konkreetse materjaliga, teisiti öeldes, peavad olema identifitseeritavad, selleks et vastav teade tervikuna oleks kuulajale mõistetav. Üldiselt võibki öelda, et kui kuulajale jääb mõni lause või tekst arusaamatuks, siis võib see olla tingitud kas sellest, et kuulaja ei tea üldse mõne selles lauses (tekstis) esineva sõna tähendust (s.t. ei tea, missugused elementaarpredikaadid ja muutujad sisalduvad selles) või siis ei suuda identifitseerida mõnd muutujat selle lause semantilises representatsioonis (ei suuda mõista, mille kohta vastav predikaat (resp. lause) tervikuna käib).

Semantika seisukohalt pole seejuures oluline, kust kuulaja ammutab vajaliku informatsiooni vastavate muutujate konkreetsete väärtuste kohta: kas samast lausest, kus esineb väidetav predikaatsõna ise, varasemast tekstist või hoopiski mittekeelilisest kontekstist. See, missugused ühe või teise predikaadi argumentidest tuleb eksplitsiitselt esitada samas lauses väidetava predikaadi endaga, sõltub juba predikaadi grammatilistest (süntaktilistest) omadustest. Meie ülesannetesse ei kuulu analüüsitava sõnade pindstruktuuriliste iseärasuste kirjeldamine, seepärast piirdume siin üksikute märkustega. Need puudutavad eelkõige sõnade saavutama, tulemus ja edu omavahelisi erinevusi.

Kui võrdleme sõnu saavutama ja tulemus, siis näeme, et sõna tulemus predikatiivsele kasutusele on iseloomulikud sellised laused nagu

(44) See, et tööliste palka tõsteti, oli nende kolmenädalase streikimise tulemus,

sõnale saavutama aga

(45) Töölisel saavutasid palga tõstmise.

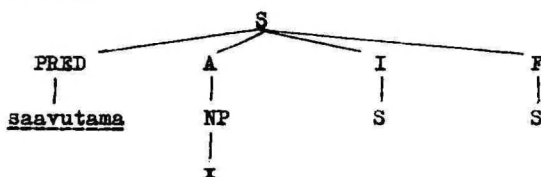
Või kui tahaksime viimasel juhul edasi anda ka informatsiooni tegevuse kohta, mille kaudu kõnealune tulemus saavutati, siis peaksime seda tegema näiteks selliselt:

- (46) Tõelised, kes streikisid kolm nädalat, saavutasid selle, et nende palka tõsteti.

Või:

- (47) Kolmenädalase streikimisega saavutasid tõelised selle, et nende palka tõsteti.

Igal juhul aga, nagu näeme, peab verbi saavutama subjektiks olema pindstruktuuris kindel NP, nimelt NP, mis on referentsiaalselt identne x-iga alusstruktuurist (ainult selle kaudu saab saavutama subjekti kohta kehtida kõik see, mis kehtib x-i kohta alusstruktuuris). Sõnal tulemus aga sellist NP-laiendit ei ole; selle sõna puhul on vastavaks laiendiks alusstruktuuri I-argumendi all oleva lause kui terviku realisatsioon. Kuid ka sõna saavutama puhul, nagu nägime, võib siiski eraldi säilida sellesama I-argumendi realisatsioon - vahendimäärusena, subjekti juurde kuuluva kõrvallausena või ka omaette eraldi lausena. Seega ei saa verbi saavutama subjektiks olevat NP-d tuuletada nii, et kustutame alusstruktuuris I-argumendi all oleva struktuuri täielikult osad lihtsalt maha. Kõnealune NP tuleb sellest struktuurist välja tõsta ja "kopeerida" omaette argumendina predikaadi saavutama juures, nii et saaksime järgmise struktuuri:

kus argumentide I ja F all on vastavalt samad struktuurid mis alusstruktuuris (resp. nende realisatsioonid). Lisaks sellele erinevad sõnad saavutama ja tulemus veel selle poolest, et sõna tulemus predikatiivsel kasutamisel on normaalneks subjektiks F-argumendi all olev struktuur, kuna

saavutama puhul, nagu teame, on selleks x , mis on välja tõstatatud I-argumendist.

Näeme seega, et verbi saavutama puhul on olemas teatav vastavus selle semantiliste argumentide ja süntaktiliste laiendite vahel, kuna sõna tulemus juures realiseeruvad tema kolm argumenti kahes täpilisises süntaktilises laiendis: mis on mille tulemuseks. Kui vaatleme nüüd edasi sõna edu, siis leiame, et selle puhul on võimalikud ka sellised laused nagu

Töölistel oli edu.

Siin on ainsaks süntaktiliselt realiseerunud argumendiks argument x . Märkime aga, et ülaltoodud lause on mõttekas vaid sellises situatsioonis, kus kuulajal on teada, mida töölistes taotlesid, s.o. mida nad tegid ja mida tahtsid seeläbi esile kutsuda. See tähendab, semantilised nõuded, mis on seotud sõna edu kasutamisega, kehtivad ka siin, ja argumendid y ja z , mis ülaltoodud lauses on tähjad, on tähjad definitsetena. Seejuures asjaolu, et ülaltoodud lauses on argument x realiseerunud omaette süntaktilise laiendina, osutab, et ka sõna edu puhul, nii nagu sõna saavutama puhul, on vajalik eespool nimetatud agendi väljatõstmise transformatsioon.

Pöördume nüüd mõnede sisuliste tähelepanekute juurde, mida võime teha käsitletud sõnade semantilise analüüsi põhjal. Nagu meie analüüs näitas, on analüüsitud sõnade taga kaks "täpituatsiooni", mida võiksime mitterangelt iseloomustada selliselt:

(48) "keegi teeb midagi, mille eesmärgiks on miski" ja

(49) "keegi teeb midagi, mille tulemuseks on miski". Esimene neist on sõnade eesmärk ja taotlema aluseks, teine on sõnade saavutama, tulemus ja edu aluseks. Mõlemad situatsioonid on määratud kolme muutujaga (x , y ja z) ning elementaarpredikaatidega ISIK, TEGEMA, TAHTMA, USKUMA, PÕHJUSTAMA, ALGAMA. See, mis nimetatud situatsioonid eristab, puudutab nende predikaatide organisatsiooni vastava-

tes struktuurides. Esimeses situatsioonis on eeldatud, et isik x teeb z ja usub, et see põhjustab selle, et algab y , ja on väidetud, et x ka tahab, et algaks y . Teises on eeldatud terve eelnev situatsioon ning on väidetud, et x -i tegevus põhjustab selle, et algab y .

Predikaat ISIK, mis esitab siin isiku kategooriat, on sisse toodud argumendi (muutuja) x kaudu. Seesama muutuja x esineb ka predikaatide TAHTMA, USKUMA ja TEGEMA ähe argumendina. Need viimased ongi elementaarpredikaadid, võib öelda, mille kaudu isiku kategooria on seotud kõnealuste situatsioonidega; ehk teisest küljest: need on elementaarpredikaadid, mille kaudu "eesmärgipärasus" (eespool analüüsitud mõttes) preditseeritakse isiku kategooriale.

Näeme, et "eesmärgipärasus" on alati lahutamatu seotud teatud tegevusega, aktiivsusega (seda esitab predikaat TEGEMA), kusjuures tegevuse agendiks on x , s.o. isik. Predikaadilt TEGEMA päribki isik oma agentliivse funktsiooni kõnealustes situatsioonides. Seejuures, nagu näeme, ei ole analüüsitud sõnade puhul isiku tegevus ise mingis suhtes määratletud. Tegevuse konkreetne sisu võib vabalt varieeruda, see on antud muutujaga z .

Mis puutub kolmandasse muutujasse, y -sse, siis sõnade eesmärk ja taotlema alusstruktuuris on see seotud x -iga vaid predikaatide TAHTMA ja USKUMA kaudu. See tähendab, et vastavas konkreetse situatsioonis on fakt, olukord vms., mis on eesmärgiks, esitatud isiku tahtmise ja uskumise objektina. Seda on oluline esile tuua seetõttu, et nagu loogikast on teada, kujutab predikaatide TAHTMA ja USKUMA objekti positsioon nn. intensionaalset konteksti, mille tõttu me näiteks lausete x tahab, et y või x usub, et y kehtimisest ei saa järeldada y kehtimist. See seletab, miks sellistest lausetest nagu

(50) A eesmärgiks oli jõuda pool kaheksa väljuvale Tallinna bussile.

ei saa järeldada

(51) A jõudis pool kaheksa väljuvale Tallinna bussile.

Kuid sõnade saavutama, tulemus ja edu alusstruktuuris esineb argument y mitte ainult eelkirjeldatud kontekstis, vaid ka elementaarlausel, milles väidetakse, et x-i tegevus põhjustab y, seega mitteintensionaalses kontekstis; seetõttu võime sellest alusstruktuurist ka alati järeldada y, s. t. näiteks lausest

(52) Ants saavutas selle, et naabrid kolisid teise korterisse.

võime loogiliselt järeldada:

(53) Naabrid kolisid teise korterisse.

Situatsioone, mida esitavad kaks ülaltoodud semantilist struktuuri (sõnade alusstruktuurid), nimetasime "täp-situatsioonideks". Nad on seda selles mõttes, et neist kahest alusstruktuurist võime saada rohkesti konkreetseid struktuure nende ähe või teise aspekti suhtelise konkretiseerimise kaudu. Me tahame siin esile tõsta asjaolu, et keeles on faktiliselt suurel hulgal sõnu, mida võime vaadelda toodud kahe alusstruktuuri kindlate konkretisatsioonidena. Selliseid alusstruktuure on võimalik konkreetsemaks muuta eelkõige nendes sisalduvate muutujate ähe- või teistsuguse konkretiseerimise kaudu, s.o. täiendavate elementaarpredikaatide lisamise kaudu nende muutujate kohta. Antud juhul võime selle järgi otsida keeles sõnu, mis erinevad analüüsitud sõnadest (eesmärk, taotlema, saavutama, tulemus, edu) selle poolest, et neil on konkreetsemalt määratletud 1) isik, kes teeb midagi ja/või 2) tegevus ise ja/või 3) see, mida tahetakse ja usutakse põhjustavat selle tegevusega ning 4) (sõnade saavutama, tulemus ja edu alusstruktuuri korral) see, mis tegelikult põhjustatakse selle tegevusega. Niisuguseid sõnu pole raske leida. Võib öelda, et enamik verbe, mis väljendavad mingit aktiivset (agenti omavat) tegevust, kujutavad endast kõnealuste struktuuride kindlaid konkretisatsioonidena ülaltoodud mõttes: otsima, püüdma, jälitama, paluma, nuruma, veenma, vannutama, shvardama, sundima, hoiduma, hoiatama, ennustama, julgustama, meelitama jne., aga sellisedki nagu saagi-

ma, raiuma, kündma, kaevama, avama, sulgema jne. Enamiku nende sõnade puhul, nagu näeme, on konkretiseeritud muutujad y ja z, s.t. seda, mida vastav agent tahab esile kutsuda ja mida ta teeb, selleks et seda esile kutsuda. Kuid seda siiski erineval määral. Näiteks sõna otsima puhul on küll äpris selgelt ja konkreetselt määratud tegevuse eesmärk (y), kuid milles seisneb vahetu tegevus ise (z), seda ei ole eriti konkreetselt kindlaks määratud. Teiselt poolt näiteks verbide paluma, nuruma, ahvardama jt. puhul on võrdlemisi täpselt määratletud tegevus ise, selle laad, kuna aga tegevuse eesmärk on määratud võrdlemisi äldisel tasemel.

On põhjust arvata, et sellised "täpsituatsioonid" kujutavad endast olulisi funktsionaalseid üksusi keeles. Nende ümber koonduvad konkreetsed sõnad, moodustades semantiliselt seotud sõnarühmi ("semantilisi peresid", "semantilisi välju"). Seejuures on need konkreetsed sõnad aga sageli äpris juhuslikud, ebapüsivad ja individuaalselt mõistetavad, samal ajal kui vastav "täpsituatsioon" on hoopis universaalsem ning püsivam. Konkreetsete sõnade moodustamisel selliste "täpsituatsioonide" baasil kehtivad kindlad empiirilised seaduspärasused. Nende seaduspärasuste uurimine on kahtlemata semantika üks olulisemaid ülesandeid. Missugust rolli mängib konkreetsete sõnade moodustamisel "tulemuse" kategooria, selgub näiteks, kui kõrvutame seda sellise kategooriaga nagu "tagajärg". Mingi konkreetse fakti vaatlemisel seda põhjustanud tegevuse tulemusena on kriteeriumiks, nagu eelnevast teame, see, kas vastav tegevus oli selle agendi poolt suunatud selle fakti esilekutsumisele või mitte, s.t. kas agent tahtis seda fakti esile kutsuda või mitte.

Kui vaadelda sõnu, mis tähistavad isikulist agenti omavaid tegevusi, torkab kohe silma selliste sõnade suhteliselt suur hulk, mis iseloomustavad vastavat tegevust - nimetavad seda, identifitseerivad selle - tema tulemuse järgi. Näiteks: avama, sulgema, aeglustama, kiirendama,

peitma, purustama, vedeldama, harmadama jne. Lause

(54) Poiss avas akna.

esitab poisil kui agendi üht konkreetset tegevusakti. Kuid tegelikult näeme, et selles lauses pole midagi öeldud poissi otsese tegevuse kohta. Verb avama ei sisalda mingit informatsiooni agendi vahetu, otsese tegevuse kohta. Ainus, mida see verb otseselt väljendab, on selle tegevuse tulemus. Öeldud lauset võime parafraseerida kui

(55) Poiss tegi midagi, mille tulemuseks oli akna avanemine.

Näeme, et antud juhul on poisil konkreetne tegevus identifitseeritud - sellele on nimi antud - tegevuse tulemuse järgi. Võime öelda, et sõna avama on keeles olemas parajasti selleks, et võimaldada kõnelda vastavatest konkreetsetest tegevusaktidest nende ühe kindla aspekti - tulemuse - termineis.

Teiselt poolt on raske leida sõnu, mis analoogiliselt mõttes identifitseeriks inimeste tegevusi nende tegevuste tagajärgede termineis. Võiksime kujutleda rohkesti tagajärgi, mis võivad olla seotud täpselt sama objektiivse situatsiooniga, mille kohta on kasutatud eeltoodud lauset (näiteks: tuuletõmbuse tekkimine toas, lillepoti kukkumine tänavale vms.). Kuid leida omaette verbi, mis identifitseeriks poisil konkreetse tegevuse ühe või teise sellise individuaalse tagajärje järgi, meil vaevalt õnnestub. Ja intuitiivselt tunneme, et oleks veider, kui leiaksime keeles rohkesti sõnu, mis identifitseeriks ülalkirjeldatud tüüpi tegevusi (nimetaksid neid) nende juhuslike tagajärgede järgi. Võib seega öelda, et mudel

(56) "keegi teeb midagi, mille tulemuseks on see-ja-see"

on keeles produktiivne, on aluseks paljudele konkreetsetele üksustele keeles, kuna see ei kehti mudeli kohta

(57) "keegi teeb midagi, mille tagajärjeks on see-ja-see".

Seejuures on aga selge, et ei ole mingit loogilist takis-

tust selleks, et "tulemus" ja "tagajärje" mõisted oleksid ühevõrra olulised vastavate tegevuste identifitseerimisel keeles. See erinevus on tingitud empiiriliste faktorite poolt, mitte loogiliste faktorite poolt. Kui meenutame, et eelkõige elementaarpredikaadid TAHTMA ja USKUMA on need, mis semantika seisukohalt vaadatuna eristavad tulemuse ja tagajärje mõisteid, siis võime konstateerida nende kahe elementaarpredikaadi olulist rolli konkreetseid tegevusi tähistavate verbide semantika kirjeldamisel.

Õelduga seoses lõpuks veel üks märkus. Selline sõna nagu tulemus ise võib olla aktuaalses keelepruugis üpris ebaoluline. See on kahtlemata suurel määral juhuslik, et meil eesti keeles on olemas selline eraldi sõna. Me võik-
sime ilmselt ka ilma sellise sõnata kõnelda kõigest, mil-
lest me praegu kõneleme seda sõna kasutades. Ja see ei ole
muidugi sõna tulemus olulisus, millele osutasime eelnevas.
See on vastava semantilise struktuuri olulisus, mis on muu
hulgas aluseks ka sõnale tulemus. See semantiline struk-
tuur, nagu nägime, esindab kriteeriumi, mille terminis
identifitseeritakse paljud konkreetseid tegevused ning mil-
lest juhindutakse sõnade toomisel keelde. See tähendab,
esindab üht neist sisulistest kriteeriumidest, mille jär-
gi keel on üles ehitatud. Selliste sõnade nagu tulemus
(või eesmärk, taotlema, saavutama, edu) semantilise ana-
lüüsi olulisus tuleneb mitte niivõrd nende sõnade endi
tegelikust funktsioonist keeles, kuivõrd asjaolust, et
nende kui abstraktsõnade - konkreetsest faktilisest ma-
terjalist vabade sõnade - kaudu on võimalik kõige otse-
semalt jõuda semantiliste struktuuride juurde, mille leid-
misest me oleme huvitatud.

IV PRATÜKK

PARAMETERSÕNAD

Siin tuleme võrdlemisi omapärase sõnarühma juurde eesti keeles. Nende sõnade positsioon keeles on omapärane nii nende semantilise olemuse kui ka - või õieti eelnevast tulenevalt - nende süntaktilise, pindstruktuurilise kasutuse poolest. Sõnad, mida me sellest rühmast käesolevas töös analüüsime, on isiku kategooriaga semantiliselt seotud sõnad iseloom, tuju, meel, meelelaad, meeleolu. Kuid need ei ammenda sugugi isiku mõistega seotud sõnu sellest rühmast. Ja neid sõnu on rohkesti ka väljaspool isiku mõiste piirkonda. Nii võime kohe tuua näiteks sellised sõnad nagu kuju, värvus, maik (maitse), lõhn jt., mis analoogilisel viisil seostuvad eseme (asja) mõistega.

Milles on nende sõnade omapära? Seda võime näha juba nende sõnade vahetut kasutust jälgides. Kui võtame sõna kuju, võime moodustada sellega näiteks järgmised laused:

- (1) Sel kivil on piklik kuju.
- (2) See kivi on pikliku kujuga.
- (3) Selle kivi kuju on piklik.
- (4) See kivi on kujult piklik.
- (5) See kivi on piklik.

Laused (1)-(5) on kahtlemata parafrasid - selles mõttes, et objektiivne fakt, mida nad väljendavad, on sama. Edasi, sellised laused nagu

- (6) Sellel kivil on kuju. / See kivi on kujuga.
- (7)*Kuju on piklik.

on semantiliselt ebaharilikud. Esimest võiksime iseloomustada kui analüütilist (või kui sisutut): kuna nagunii iga

kivi on mingi kujuga, siis ei saa me lausest (6) mitte midagi teada vastava kivi kohta; teine lause on aga kas hoopis mõttetu (kui mõista seda nii, et see, mida nimetame kujuks, on piklik) või ebatäielik (on vaja teada saada, mille kujust on jutt). Samasugused faktid (samad parafrasid, väikeste variatsioonidega, ja samasugused semantiliselt erilised laused nagu (6) ja (7)) on iseloomulikud kõigile selle rühma sõnadele (selliste parafraside esinemine võiks olla üheks praktiliselt kontrollitavaks kriteeriumiks nende sõnade eraldamisel omaette rühmaks). Kui võtame näiteks sõnad iseloom ja tuju, võime nende abil moodustada samasuguseid lauseid.

- (1') Antsul on sõbralik iseloom.
- (2') Ants on sõbraliku iseloomuga.
- (3') Antsu iseloom on sõbralik.
- (4') Ants on iseloomult sõbralik.
- (5') Ants on sõbralik.

Ning:

(6') Antsul on iseloom. / Ants on iseloomuga.

(7')* Iseloom on sõbralik.

- (1'') Antsul oli sünges tuju.
- (2'') Ants oli sünges tujus.
- (3'') Antsu tuju oli sünges.
- (4'') Ants oli tujult sünges.
- (5'') Ants oli sünges.
- (6'') Antsul oli tuju.
- (7'')* Tuju oli sünges.

Nagu toodud laused osutavad, on kõnealustele sõnadele omane seostumine ühelt poolt kindlat tüüpi nimisõnadega (millega kuju, kelle iseloom, kelle tuju), teiselt poolt kindlate omadussõnadega (missugune on millegi kuju, missugune on kellegi iseloom, tuju). Vaadeldavad sõnad funktsioneerivad otsekui parameetritena, mille seisukohalt saab vastavate nimisõnade poolt tähistatavaid mõisteid iseloomustada kindlate omadussõnadega. Iga sellise parameetersõna punul on

olemas kindel nimisõnade kategooria, millega see saab seostuda - näiteks kuju saab seostuda vaid konkreetseid esemeid tähistavate sõnadega -, ja on olemas kindlad omadussõnad, mis saavad esineda koos antud parameetersõnaga, näiteks kuju jaoks on olemas sellised omadussõnad nagu ummargune, piklik, lapergune, kandiline jne.

Omadussõnade asemel võib sellise sõna "väärtusi" esitada aga ka mõni nimisõna fraas, nagu näiteks järgmistes lausetes:

- (8) Kivil oli inimpea kaju.
- (9) Kivi oli inimpea kujuga.
- (10) Kivil oli kaju nagu inimpeal.
- (11) Kivi oli kujult/kaju poolst nagu inimpea.
- (12) Kivi oli inimpea-kujuline.

Siin ilmneb ühtlasi sellise sõna nagu kuju üks olulisi funktsioone. Me ei saa lausetele (8) - (12) moodustada parafrasi, mis vastaks parafrasile (5) eeltoodud juhul, s.t. lauset, milles sõna kuju ise ei esineks. Me ei saa ilma selle sõnata osutada, mis seost me peame silmas kivi ja inimpea vahel. Näiteks lausest

Kivi oli nagu inimpea.

ei järeldu loogiliselt, et see on just kaju, mille seisukohalt kivi ja inimpead on kõrvutatud, kuna aga laused nagu

Kivi on lapergune/piklik jne.

ütlevad kahtlemata sedasama mis laused

Kivi on kujult lapergune/piklik jne.

Lauseks, mis parafraside (8) - (12) puhul vastab lausele (5) eespool toodud parafraside seast, on pigem lause (12): väljendit inimpea-kujuline võime vaadelda kompleksse omadussõnana, mis tervikuna vastab omadussõnadele piklik, lapergune jms. Sõna kuju niimoodi kasutades võime moodustada kuitahes palju ja kuitahes "kompleksseid" kaju osutavaid omadussõnu (omadussõna fraase) lisaks nendele piiratud hulga omadussõnadele, mis inherentsetl iseloomustavad eseme kaju: leivapätsi-kujuline, pooliku leivapätsi

kujuline, laisaks litsitud leivapätsi kujuline jne.

Teiselt poolt aga on sõnad kuju, iseloom jt. nimisõnadena kasutatavad vastavate omadussõnade nominaliseerimiseks. Näiteks lauset

(13) Kivi on lapergune.

me ei nominaliseeri tavaliselt

(14) Kivi lapergusus,

vaid pigem

(15) Kivi lapergune kaju.

Teiste omadussõnade puhul on selline nominaliseerimisviis aga lihtsalt üks alternatiive.

Edasi võime lausetest (1) - (5) näha, et vcrmiliselt on omadussõna seotud kord kõnealuse parameetersõnaga - näiteks lausetes (1) - (3) -, kord vastavat eset või isikut tähistava sõnaga - näiteks lausetes (4) ja (5). Grammatiliselt on võimalikud nii ühendid ümargune kivi, sünge poiss, kui ka ümargune kaju, sünge iseloom. Kuid seos näiteks sõnade kuju ja ümargune vahel on kahtlemata teist tüüpi kui seos sõnade kivi ja ümargune vahel. Me saame näiteks öelda

(16) Kivi oli ümargune nagu muna.

(17) Kivi oli kujult ümargune nagu muna.

Kuid ei saa öelda:

(18)* Kivi oli ümargune nagu muna kaju.

või

(19)* Kivi kaju oli ümargune nagu muna.

või

(20)* Kivil oli ümargune kaju nagu muna.

(kuid võib näiteks öelda:

(21) Kivil oli ümargune kaju nagu munal.)

Võrdluste (18), (19) ja (20) mittevõimalikkus ja lausete (16), (17) ja (21) võimalikkus osutab, et seoseid sõnade kivi ja ümargune ning muna ja ümargune vahel ühelt poolt ning teiselt poolt sõnade kuju ja ümargune vahel mõistetakse erinevatena. Selle juures on aga laused (1) - (3) ja (4) - (5) kõik kahtlemata parafrasid, s.t. neile peab

vastama ühine semantiline representatsioon, millest nad on tuletatavad alternatiivsete grammatiliste realisatsioonidena.

Kirjeldatud faktid puudutavad eelkõige kõnealuste sõnade süntaktilisi, vormilisi iseärasusi. Meid ei huvita aga otseselt nende sõnadega seotud vormilised faktid, vaid meid huvitab nende sõnade positsioon keele semantilises struktuuris. See tähendab, et me peaksime pöörama tähelepanu eelkõige järgmistele küsimustele.

1. Kuidas seletada lausete nagu (6) ja (6') /Antsul on iseloom/ analüütilisust?

2. Miks on laused nagu (7) või (7') /Iseloom on sõbralik/ ebatäielikud?

3. Millega on seletatav asjaolu, et parameetersõna ärajätmine vastavates lausetes ei muuda nende lausete tähendust, s.o. et näiteks lause (5) on lausete (1) - (4) parafraas ja lause (5') lausete (1') - (4') parafraas? Kõnealuste sõnade tegelik semantiline eripära muutub eriti ilmseks, kui kõrvutame nende kasutusi teiste konstruktsioonidega keeles, mis väliselt tunduvad olevat sarnased. Näiteks on laused

(22) Antsul on sõbralik iseloom.

(23) Antsul on vilets tuju.

väliselt täiesti sarnased harilike possessiivsete konstruktsioonidega nagu

(24) Antsul on uus jalgratas.

(25) Antsul on kirju kana.

Kuid nende erinevus muutub kohe ilmseks, kui püüame viimastest lausetest moodustada parafraase, mis vastaksid lausetele (2) - (5) või (2') - (5'). Näiteks lausest (25) võime küll moodustada lause

(26) Antsu kana oli kirju.

kuid semantiliselt tunneme selle hoopis rohkem erinevat lausest (25) kui näiteks lause (23) lausest

(27) Antsu tuju oli vilets.

Edasi lause

(28) Ants on kirju kanaga.

on võib-olla veel vastuvõetav (ehkki vaevalt seda mõistetakse ätlevana sedasama mis lause (24), kuid lause

(29)*Ants oli kana poolest kirju.

pole ka süntaktiliselt vastuvõetav. Teisalt jällegi lause

(30) Ants oli kirju.

ehkki süntaktiliselt võimalik, pole sisuliselt üldse enam seotud lausega (25). Ja lõpuks pole lausetest

(31) Antsul oli kana.

ja

(32) Kana oli kirju.

esimene mingil määral analüütiline ega teine mingil määral ebanormaalne.

Hoopis lähemal on analüüsitavaid konstruktsioonid aga teist tüüpi possessiivkonstruktsioonidele - need on konstruktsioonid, kus "omaja" ja "omatav" on seotud nn. mitte-võõrandatava possessiooni seosega. Selliselt omatavate mõistete hulka kuuluvad tavaliselt kehaosad ja muud osamõisted, sugulumõisted jms.⁴⁷ Kui võtame lauseid

(33) Tütarlapsel olid kenad silmad.

või

(33') Poisil olid laiad õlad.

siis võime neist vabalt moodustada ka järgmised parafraasid:

(34) Tütarlaps oli kenade silmadega.

(35) Tütarlapse silmad olid kenad.

(36) Tütarlaps oli silmadest/silmade poolest kena.

ja

(34') Poiss oli laiade õlgadega.

(35') Poisi õlad olid laiad.

(36') Poiss oli õlgadest lai.

⁴⁷ H. R o s é n, Die Ausdrucksformen für 'veräusserlichen' und 'unveräusserlichen' Besitz im Frühgriechischen. - Lingua, vol. 8, 1959, lk. 264-293.

Nende näidete põhjal on mõeldav selline analoogia: nii nagu näiteks silmad on teatud mõttes "koht", kust tütarlaps on kena (ja õlad on "koht", kust pois on lai), nii võiksime ka öelda, et näiteks inimese iseloom on teatud abstraktses mõttes "koht", kust inimene on õilis, sõbralik, range vms., või tuju on "koht", kust inimene on (vastaval konkreetsetel momendil) lõbus, kurb, morn vms. Kuid selline analoogia peab - vähemalt eesti keele seisukohalt - paika vaid piiratud ulatuses. Selkõige: lausete (33) ja (33') puhul me ei saa lisaks eeltoodud parafrasidele moodustada parafrasi, mis vastaks parafrasidele (5) või (5'): laused

(37) Tütarlaps oli kena.

ja

(37') Poiss oli lai.

ei ole enam parafrasi vahel korras alal toodud lausetega. Võime öelda, et tütarlapse silmad (või poisi õlad) ei esinda tütarlast (või poissi) "tervikuna", nii et kui tütarlapse silmad on kenad (või poisi õlad laiad), siis võiksime ka öelda, et tütarlaps "tervikuna" on kena või poiss "tervikuna" lai. Samal ajal aga ei saa tekkida mingit küsimust, kas võime öelda, et inimene on "tervikuna" õilis, kui ta iseloom on õilis vms. Kui inimene on õilis, siis on just tema iseloom see, mis on õilis, ja kui inimese iseloom on õilis, siis inimene on õ õilis.

Edasi, laused

(38) Tütarlapsel olid silmad.

ja

(38') Poisil olid õlad.

on küll normaalsetes tingimustes tautoloogilised, kuid nad on seda siiski hoopis teises mõttes kui laused (6) või (6'). See, kuidas me praegu eesti keeles kasutame ja mõistame sõnu nagu silmad, õlad (või veelgi enam käed, jalad, kõrvad), võimaldab kujutleda - ehkki veidrana ja ebanormaalsena, kuid faktiliselt võimalikuna - olukorda, kus inimesel pole silmi või õlgu, käsi, jalgu, kõrvu jms. (Me võime rääkida, et keegi jäi oma silmadest ilma, kellel-

gi läbdi silm välja jne.) Teiselt poolt aga ei ole ilmselt kujutletav, ei ole võimalik juba nende sõnade tähenduse pärast, et mõni inimene oleks hoopis ilma iseloomuta, ilma tujudeta, meelelaadita jne., niisamuti nagu ei ole kujutletav, et mingi ese oleks ilma kujuta, kaaluta vms. Eesti keele semantika seisukohalt pole seega laused (38) ja (38') analüütilised; see, mis annab neile nende tautoloogilisuse, tuleneb reaalsetest faktidest, mitte neis esinevate sõnade tähendustest endast. Ehkki need laused normaalses situatsioonis ei kanna uut, faktilist informatsiooni, võivad nad mingis erilises - kuid reaalses - situatsioonis seda teha.

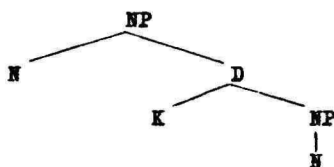
Pole kahtlust, et me võime vaadelda parameetersõnu mittevõõrandatavate mõistete tähistajatena. Kuid ka see ei aita meid antud juhul kuigi palju. Semantika seisukohalt pole mittevõõrandatava possessiooni üldine olemus sugugi selgem kui selle konkreetse vahekorra olemus, mis seob meie parameetersõnu mõistega "isik".

Mittevõõrandatav possessioon kui keeleline nähtus on muidugi sageli pärvinud keelleteadlaste tähelepanu. C. J. Fillmore on seda küllalt üksikasjaliselt käsitleanud ka generatiivse grammatika raames, püüdes sellega seotud fakte tõlgitseda oma käändegrammatika põhjal.⁴⁸ Kuid ka Fillmore on huvitatud peamiselt süntaktilistest faktidest, mis on seotud mittevõõrandatava possessiooni vahekorra väljendamiselega. Bekkõige huvitab teda küsimus, kuidas kujutada mitmesuguste parafraside (näiteks (1) - (5) tüüpi lausete) tuletamist ühtsest süvastruktuurist. Oma käsitlemise alusena esitab Fillmore väite, et mittevõõrandatava possessiooni vahekord, mis seob "omajat" ja "omatavat" tähistavaid nimi-sõnu (viimastena vaatleb Fillmore konkreetselt kehaosi tähistavaid sõnu) possessiivkonstruktsioonides, ei ole lauselist tüüpi (sentential type), vastandina võõrandatava

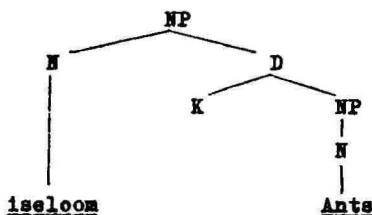
⁴⁸ C. J. F i l l m o r e, The Case for Case. Samas võib leida ka rohkesti viiteid varasematele käsitlelustele.

possessiooni vahekorrale (näiteks vahekorrale, mis seob sõnu Ants ja koer konstruktsioonis Antsu koer või lauses Antsul on koer). See tähendab, kui sellised nimisõnafraasid nagu Antsu koer on saanud vastavast aluseks olevast lausestruktuurist (Ants omab koera vms.), siis nimisõnafraasid nagu Antsu hambah on algupäraseid nimisõnafraasid; nende aluseks on üldiselt selline struktuur:

(39)

Sõnad nagu hambah (s.t. mittevõõrandatavalt omatavaid objekte või omadusi tähistavad sõnad) on sisestatavad ainult sellisesse struktuuri ülemise N-i alla, kui seejuures alumise N-i all on sobiv "omajat" tähistav nimisõna. Näiteks konstruktsiooni Antsu iseloom aluseks peaks seega olema struktuur:

Edasi kirjeldab Fillmore üksikasjaliselt, kuidas transformatsioonide abil käsitleda svastruktuuri, milles sisaldub mõni sellise sisemise struktuuriga NP, s. t. kuidas tuletada sellisest svastruktuurist kõik võimalikud parafrasid.

Kuid selline süntaktiline käsitus pakub üpris vähe materjali vastavate semantiliste küsimuste lahendamiseks. Mida me õieti saame teada, kui öeldakse, et vahekord näiteks sõnade iseloom ja Ants vahel (konstruktsioonis Antsu iseloom) (või üldiselt vahekord mõiste "isik" ja

mõistete "iseloom", "tuju", "meel" jne. vahel) on mittelauseliselt tüüpi? Süntaktiliselt ei tähenda see midagi enam kui seda, et vastava konstruktsiooni aluseks olev struktuur on svastruktuuris - süntaktilises svastruktuuris - domineeritud sümboli NP poolt, mitte sümboli S poolt. Mida aga semantika seisukohalt tähendab olla seotud "lauselise" või "mittelauselise" vahekorra kaudu, see ei ilme kirjeldatud käsitlusest mingil määral. See ei anna mingit otsest vastust küsimustele, mis me eespool tõime. Et nendele küsimustele vastata, on vaja selgeks teha semantiline seos kolme sõnarühma vahel, mis kõnealustes lausetes esinevad: esiteks isikut tähistavate nimisõnade, teiseks parameetersõnade (meel, meeleolu, iseloom, tuju, meelelaad) ja lõpuks omadussõnade vahel, mis väljendavad vastavate parameetrite "väärtusi".

Meid huvitab siin eelkõige parameetersõnade ja isiku kategooria vaherkord. Semantika seisukohalt on parameetersõnad - nagu kõik teisedki sõnad keeles - kahtlemata predikaadid. Sellelt seisukohalt võime kohe öelda, et näiteks lause

(41) Meel on kurb.

on semantiliselt mittetäielik seetõttu, et sõna meel üks obligatoorseid argumente on selles lauses identifitseerimata. Selleks et mõista ülaltoodud lauset, on meil vaja teada, kelle meel on kurb. Ning üldiselt, kui me tahame teatada mingit individuaalset fakti sõnade meel, iseloom, tuju jne. abil, peab kuulajatele mõistetav olema, kelle meelest, iseloomust, tujust jne. me kõneleme. Küsimus on nüüd selles, mis peab loogiliselt kehtima x kohta, kui see esineb sõnade meel, iseloom, tuju, meeleolu, meelelaad vastava argumendina?

Esimesel pilgul näib vastus olevat lihtne. Kui me räägime kellegi meelest, iseloomust, tujust vms., siis vaevalt võib see "keegi" olla muu kui isik. Nii nagu me varem sõnade rõõm, tusk, mure, hirm puhul aktsepteerisime vastavate konkreetsete emotsioonide subjektina isiku, nii

tuleks seda teha ka siin. See tähendab, kõnealuste parameetersõnade ja isiku kategooria semantilist vahekorda peaksmegi kirjeldama selliselt, et esimesed neist eeldavad, et indiviid, kellele nad on preditseeritavad, oleks identifitseeritud kui isik.

Kuid ilmneb, et sellise otsuse puhul satume kohe vastuolule faktidega, mis on iseloomulikud ülaltoodud sõnade kasutamisele. Kõige olulisem neist on juba tuntud fakt, et laused nagu

(42) Antsul on iseloom / Ants on iseloomuga.

Antsul on meelelaad. / Ants on meelelaadiga.

Antsul on tuju. / Ants on tujuga.

Antsul on meel. / Ants on meelega.

jne.

on tautoloogilised. Praegu on ükskõik, kuidas ühes või teises semantikateoorias formaalselt käsitletakse lausete tautoloogilisust. Siin on oluline see, et sisuliselt tähendab ülaltoodud lausete tautoloogilisus seda, et me juba teame, et Antsul on mingisugune iseloom, on mingisugune meel, ta on mingis tujus jne. Ja seda teame ilmselt seetõttu, et me teame, et pärisnimi Ants tähistab kindlat isikut. Kuivõrd Ants on konkreetne inimene - konkreetne isik - sedavõrd on ka selge, et tal on mingi iseloom, meelelaad, ta peab (antud kindlal momendil) olema mingis tujus jne.

Kuid see tähendab, et vahekorda ühelt poolt sõnade iseloom, meel, tuju, meelelaad, meeleolu ja teiselt poolt isiku kategooria vahel ei saa seletada selliselt, et esimesed neist eeldavad teist. Me ei saa öelda, et isiku mõiste oleks midagi sellist, mille kohta võib võrdselt väita või eitada predikaate iseloom, meel, tuju, meelelaad jne. Me ei saa neid predikaate siin ei eitada ega ka väita (kus "väita" tähendab, nagu me seda terminit siin ikka oleme kasutanud, "teatada kui uut informatsiooni"). Kui x-i kohta kehtib, et x on isik, siis võime automaatselt öelda - loogiliselt järeldada -, et tal on mingisugune iseloom, meelelaad, on nii- või teistsugused tujud, meeleolud

jne. Seega me ei saa neid predikaate enam eitada, sest see tekitaks vasturääkivuse, ja me ei saa neid ka väita, sest vastav informatsioon on x kohta juba teada. See informatsioon, mida need predikaadid esitavad, sisaldub isiku mõistes.

Kuid kui kõnealused parameetersõnad ja isiku mõiste ei saa olla seotud selliselt, et parameetersõnad eeldavad isikut, kuidas me siis võime kirjeldada nendevahelist semantilist seost? Loomulikuks sammuks on oletada, et kui võrd igast lausest "x on isik" järeldub loogiliselt "x omab iseloomu/meelt/meelelaadi/tujusid jne.", siis küllap vahetada isiku kategooria ja parameetersõnade vahel tuleb seletada vastupidisena: predikaat ISIK ise eeldab, et x, kelle me ütleme olevat isiku, oleks eelnevalt identifitseeritud kui "miski, millel on meel/iseloom/tujud jne."; predikaate iseloom, meel, tuju, meelelaad, meeleolu tuleb käsitleda kui predikaate, mis presuposiitsioonidena kuuluvad isiku mõiste sisse.

Kuid ka see seletus viib meid kiiresti ummikusse. Kui aktsepteerime ülalloodud seisukoha, peame ühes sellega aktsepteerima ka seisukoha, mis eelnevast loogiliselt järeldub: kui iseloom, meel, tuju jt. on predikaadid, mis on eeldatud isiku mõiste poolt, siis peavad need predikaadid ise olema kasutatavad - väidetavad - täiesti lahus isiku mõistest, sõltumatult sellest. Kuid faktiliselt pole see keeles võimalik. Kui on näiteks teatatud lause "x-il on meel / x omab meelt" (nii et seejärel võib teada, et x-i meel on rõõmus, murelik vms.), siis on meile teada ka, et x peab olema isik. See informatsioon on mingil varjatud, kuid vältimatul viisil sisse tulnud koos predikaadi meel kasutamisega. Täpselt samasugune olukord kehtib teiste analüüsitavaate parameetersõnade puhul. Omandused, mida need sõnad tähistavad, ei ole lahutatavad isiku mõistest. Me ei saa rääkida isikust (mõista isiku kategooriat) lahus nendest, kuid me ei saa ka rääkida nendest lahus isiku mõistest. Me ei leia keeles sellist kate-

gooriat, millele analüüsitavad parameetersõnad oleksid eraldi preditseeritavad. Ja pole põhjust arvata, et meid aitaks siin see, kui me loogilise järjekindluse huvides sellise kategooriana aktsepteeriksime mingi elementaarsema kategooria (predikaadi), nagu "elusolend", "loom" vms., nii et predikaadid iseloom, meel jt. oleksid preditseeritavad sellele ja predikaat ISIK eeldaks parajasti, et vasta-indiviidi kohta kehtiks selline predikaat ja ühtlasi kehtiks ka meel, iseloom jne. Selkõige: meid ei huvita siin mingi loogilise hierarhia kehtestamine, vaid see, kuidas faktiliselt keeles kasutatakse sõnu iseloom, meel jt. Teiseks aga - ja see on peamine - meid ei aitaks siin ka mingi sellise loogiliselt elementaarsema kategooria sissetoomine, sest täpselt samad probleemid, nagu on praegu isiku kategooria puhul, tekiks siis selle kategooria puhul. See on sõnade iseloom, meel, tuju jt. semantiline eripära - ja just see eripära on see, mille pärast neid tasub nii üksikasjaliselt analüüsida -, et kui nad on omistatavad mingile kategooriale (resp. selle kategooria alla kuuluvatele indiviididele), siis nad on omistatavad tautoloogiliselt, ja kui nad pole omistatavad tautoloogiliselt, siis nad pole üldse omistatavad. See on omadus, mis eristab neid keeles sellistest predikaatidest nagu jooksa, istuma, jooma, sõbma jne. Mingi indiviidi x kohta (mis võib kes kuulub sobiva kategooria alla) võib kord kehtida, et x jookseb (istub, joob, sõbb), kord mitte kehtida. Ühel ajamomendil võib x joosta (istuda, juua, süüa), teisel ajamomendil võib x mitte joosta (mitte istuda, mitte juua, mitte süüa). Kuid me ei saa kõnelda ja ka objektiivselt ei saa nii olla, et x ühel ajamomendil omab iseloomu, teisel ajamomendil aga ei oma iseloomu jne. Ja seejuures on loogiliselt ükskõik, missuguse kategooria alla x tegelikult kuulub.

Oleme leidnud kehtivat üpris paradoksaalse olukorra. Sõnad meel, iseloom, tuju, meeleolu, meelelaad on vaieldamatud predikaadid, kui vaatleme neid sellelt seisuko-

halt, et me peame neid kasutades alati identifitseerima kellegi, kelle meelest, iseloomust, tujust jne. me kõneleme. Selleks "kellekski" on seejuures, nagu nägime, reeglina isik. Kuid teiselt poolt ilmnes, et neid sõnu ei kasutata keeles kunagi väitvalt, uut informatsiooni sissetoovalt. Ehkki see, kelle meelest, iseloomust jne. me võime kõnelda, peab olema isik, ei saa me kasutada neid sõnu informatiivselt, väita isiku kohta, sest isiku mõistes sisaldub juba informatsioon, mida nad esitavad. Kuidas seda olukorda tõlgitseda? Eeskätt on oluline esile tuua järgmine asjaolu. Me saame neid sõnu väita isiku kohta vaid tautoloogiliselt. Kuivõrd võib öelda, et ühe või teise mõiste sisu koosneb parajasti nendest predikaatidest, mida selle mõiste kohta saab tautoloogiliselt väita, siis võime ka öelda, et kõnealused sõnad väljendavad mõiste "isik" sisu. Ja ühes sellega, ehkki ei saa öelda, et nende sõnadega oleks ammendatud predikaatide hulk, mida isiku kohta saab tautoloogiliselt väita, toovad juba ka need sõnad esile isiku mõiste tegeliku kompleksuse.

Kuid teiselt poolt nägime ka, et sõnade meel, iseloom tuju jt. poolt väljendatud mõistete staatus isiku mõiste "sees" on hoopis omapärane. Me võime vaadelda neid sõnu tähistavatena isiku kindlaid "osi". Kuid me ei saa neid väita lahus isiku mõistest. See tähendab: ehkki isiku mõistes on leitavad kindlad "osad", ei ole isiku mõiste ometi väidetav - mingis kommunikatsioonisituatsioonis sisse toodav - "osade kaupa". Siin tuleb esile oluline fakt isiku mõiste kohta. Isiku mõiste osutub kompleksse sisestruktuuriga mõisteks. Kuid sellele vaatamata funktsioneerib ta predikaadina alati kui tervik. Kui vaatleme keelt tema kommunikatiivse funktsiooni seisukohalt ja hindame keele üksusi selle informatsiooni põhjal, mida vastava üksuse abil on võimalik teatada kui uut informatsiooni vastavas situatsioonis, siis sellelt seisukohalt osutub isiku mõiste jagamatuks tervikuks. Teisiti öeldes, oma komplekssele sisestruktuurile vaatamata tuleb isiku mõistet kui predi-

kaati semantikas käsitleda siiski elementaarpredikaadina. See kõlab kahtlemata paradoksaalselt. Kuid esiteks tuleb silmas pidada, et nn. elementaarpredikaate vaatleme siin elementaarsetena vaid ühes kindlas suhtes: nad pole jagatavad enam elementaarsemateks üksusteks, mida on võimalik eraldi, omaette teatada. Ja sellest iseenesest ei järeldu sugugi, et vastavad üksused ei võiks osutada kontseptuaalselt kompleksseks mingis muus suhtes. Predikatiivne funktsioon - uue informatsiooni teatamise funktsioon - on kahtlemata keele üksuste peamine funktsioon ja teatud mõttes ka primaarne funktsioon, tulenevalt keele kommunikatiivsest funktsioonist. Kuid see pole ega saakski olla nende ainus funktsioon keeles. Eriti, nagu me oleme juba rõhutanud, on alati, kus midagi teatatakse, vajalik ka selle olemasolu, millega seoses, mille kohta seda teatatakse. Ja see materjal peab muidugi olema esitatud põhimõtteliselt samasuguste üksuste abil - konkreetsete sõnade abil. Siin esinevad need üksused teada olevat informatsiooni identifitseerivas funktsioonis. Just selles funktsioonis avaldubki isiku mõiste komplekssus. Sõnad iseloom, meel, tuju, meelelaad, meeleolu tähistavad parajasti neid isiku "osi" või "aspekte", "parameetreid", mille seisukohalt isiku kohta võib midagi uut öelda. Isiku mõistet ei saa väita osade kaupa, vaid saab väita ainult kui tervikut, ühe predikatsiooniaktina. Kuid kui isiku mõiste on sisse toodud - on teada, et teatud konkreetne indiid on isik -, siis võime kohe edasi rääkida, teatada selle isiku kohta midagi uut väga paljudelt erinevatelt seisukohtadelt, muuhulgas eriti sellelt seisukohalt, missugune on selle isiku iseloom või tuju või meelelaad või meeoleolu, ilma et vahepeal oleks vaja eraldi teatada, et sel indiidil üldse on iseloom, tujud jne. Kuidas seletada sellist olukorda? Meie arvates võib siin näha selle asjaolu avaldust, et iga loomulik keel on mitte lihtsalt teatud loogiline süsteem, vaid eelkõige praktiline suhtlemisvahend inimeste vahel. Sellest sõltuvalt kehivad iga keele puhul mitte ainult kindlad loogilised sea-

duspärasused, vaid ka kindlad empiirilised seaduspärasused. Antud keelt kõneleva kollektiivi iga liige on varustatud mingi informatsiooniga maailma kohta, teiste inimeste kohta, iseenda kohta, lähidalt selle kohta, mis võib olla kommunikatsiooni objektiks. Igas konkreetses kommunikatsioonisituatsioonis võib kõneleja, kui ta suudab otsustada, mis-sugune informatsioon kõne all oleva teema kohta on kuulajale juba teada, selle informatsiooni eraldi teatamata jätta. On loomulik, et selliselt teada oleva informatsiooni hulka kuulub kindla osana informatsioon, mis on kõigile kollektiivi liikmetele võrdselt teada. Need on tsadmised, mis omandatakse juba vastavas kollektiivis kasvades, eriti aga koos keele omandamisega, mida antud kollektiivis kasutatakse kommunikatsiooniks. Sellist informatsiooni ei ole vaja äheski kommunikatsioonisituatsioonis eraldi teatada. Kõneleja võib küll midagi öelda selle kohta, kuid tal pole mingit vajadust hakata seda informatsiooni ennast kuulajale teatama.

Pole midagi loomulikumat kui oletada, et isiku mõiste sisu kujutab endast just üht näidet selliselt teada olevast materjalist. Isiku mõiste sisestruktuur - eriti nagu seda kirjeldavad sõnad meel, iseloom, tuju, meeleolu, meelelaad - on midagi sellist, mis on teada igale antud keelt kõnelevale inimesele. Selle empiiriliselt tingitud fakti üks tagajärgi on aga see, et keeles pole üldse kategooriat, millele neid sõnu saaks preditseerida lahus isiku mõistest. Ja nii ei saa me ka keele loogilises kirjelduses esitada asja nii, et nimetatud sõnad toodaks sisse predikatiivselt.

Näüd jõuame aga küsimuse juurde, kuidas kõnealuseid parameetersõnu tuleks semantikas formaalselt kirjeldada. Missuguste formaalsete struktuuride kaudu peaksime tooma esile nende mittepredikatiivsuse, eriti nende erilise seose isiku kategooriaga? Et neid keeles kunagi ei väideta, siis ei saa me neid põhimõtteliselt analüüsida ega kirjeldada sellel standardviisil, nagu on ette nähtud kirjelda-

dada (ja nagu oleme kirjeldanud) tavalisi predikaatsõnu: leides, mis peab loogilisena kehtima situatsioonis, kus antud sõna väidetakse, ja osutades, mis sellest informatsioonist kuulub antud predikaadi eeldustesse ning mis moodustab selle väite. Ja ühes sellega ei saa me ka nende - ega ka isiku kategooria - semantilist representatsiooni esitada seda täppi formaalse struktuurina, nagu me esitasime eespool analüüsitud sõnade semantilised representatsioonid. Ei saa öelda, et meil oleks selge, missugune on parim moodus formaalselt esitada sellist materjali, nagu meil siin tuleb esitada. Kuid peatume lühidalt ühel võimalusel.

Leidsime, et kõnealused sõnad - ja üldse isiku mõiste sisestruktuur - esitavad materjali, mis kõigile antud keelt kõnelevatele inimestele on teada. See on informatsioon, mida ei ole vaja spetsiaalselt teatada üheski konkreetses situatsioonis, see on eeldatud igas situatsioonis, kus kõne all olev teema on seotud isiku kategooriaga. See- ga sarnaneb see materjal selle informatsiooniga, mis loogilistes süsteemides tuuakse sisse aksiomidega. See on informatsioon, mida võetakse aksiomaatiliselt kehtivana selle reaalsuse kohta, millest keele vahendusel kõneldakse. Niisiis peaksimegi püüdma esitada seda informatsiooni kindlate reeglitega, mis kehtivad aksiomidena ja mis ühtekokku määravad isiku kategooria ja kõnealuste parameetersõnade aluseks olevate mõistete vahekorra. Mida sellised aksiomid peaksid tegema? Sisuliselt nähtavasti mitte midagi enam kui konstateerima, et kui antud indiviid on isik, siis ta omab meelt, iseloomu, taju, meeleolu, meelelaadi. (Meid ei huvita praegu küsimus, kas kõik kõne all olevad parameetersõnad on semantiliselt elementaarsed. Meid huvitab vaid, kuidas põhimõtteliselt käsitleda sellist täppi üksusi, eeldusel, et nad on elementaarsed. Mida võib öelda iga siinse parameetersõna semantilise elementaarsuse kohta, seda puudutame hiljem. Praegu kujutame asja nii, et kõik toodud parameetersõnad on semantiliselt elementaarsed

ja seega igadhele neist vastab metakeeles oma elementaar-
predikaat: MBEEL, ISELOOM, TUJU, MBELELAAD, MBEELBOLU.)

Vajalikud reeglid võime esitada selliselt:

(42a) $ISIK_{O(NP(x))} \longrightarrow MBEEL_{D(NP(x))}$

(b) $ISIK_{O(NP(x))} \longrightarrow ISELOOM_{D(NP(x))}$

(c) $ISIK_{O(NP(x))} \longrightarrow TUJU_{D(NP(x))}$

(d) $ISIK_{O(NP(x))} \longrightarrow MBELELAAD_{D(NP(x))}$

(e) $ISIK_{O(NP(x))} \longrightarrow MBEELBOLU_{D(NP(x))}$

Neid reegleid võib tõlgitseda järgmiselt:

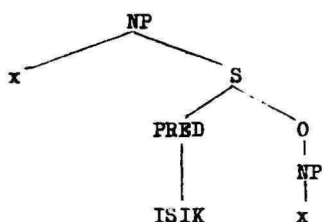
"iga x-i puhul, kui kehtib "x on isik", kehtib ka "x omab meelt";

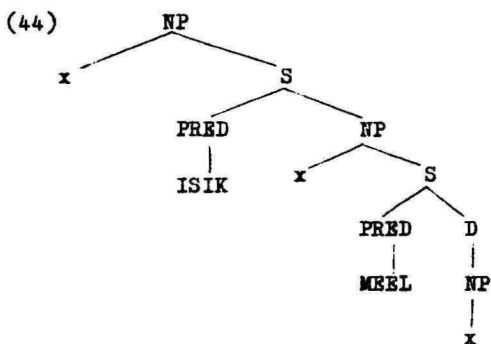
"iga x-i puhul, kui kehtib "x on isik", kehtib ka "x omab iseloomu";

jne.

Need reeglid kajastavad asjaolu, et kui me mingi indiviidi kohta saame teada, et see on isik (näiteks tekstis kohtame uut isikunime), siis oleme edasises valmis selle indiviidi kohta mõistma ka kõike, mis põhineb sellel, et sel indiviidil on iseloom, meel, tujud jne. Formaalselt peab iga toodud reegel tagama, et struktuuris, kus x-i kohta kehtib predikaat ISIK, lisataks sama indiviidi x kohta kehtivana ka vastav elementaarpredikaat (MBEEL, ISELOOM jne.). See tähendab, kui meil juba on struktuur (43), siis näiteks esimese reegli põhjal peame sellest saama struktuuri (44):

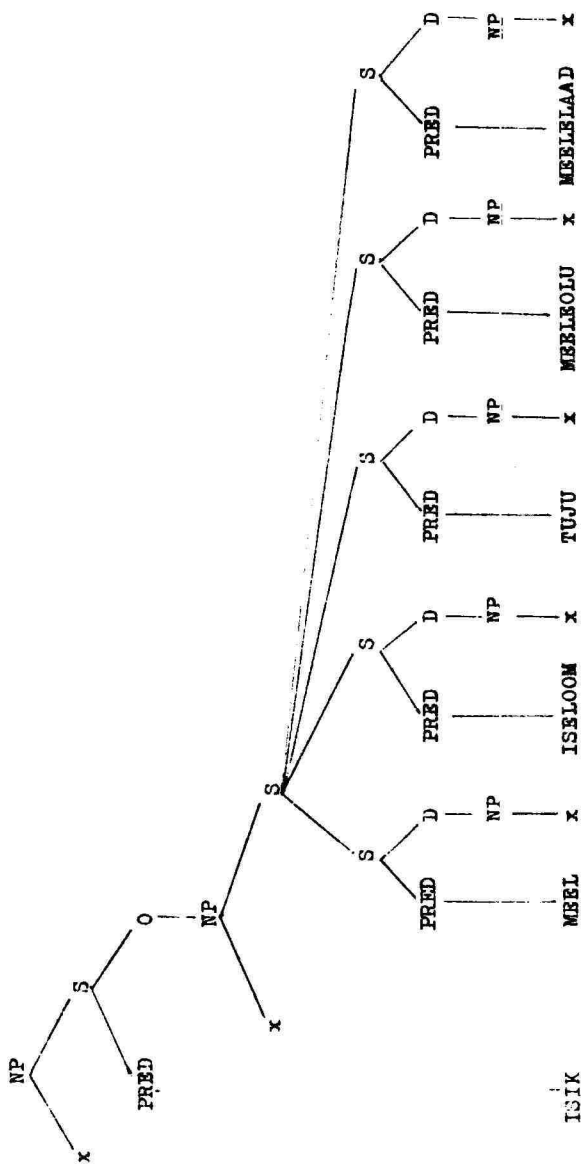
(43)

Faktiliselt määrab iga (42a) - (42e) reegel kindla transformatsiooni, mis struktuuri (43) muudab vastavaks (44) tüüpi struktuuriks. Ja struktuur, mis saadakse kõigi toodud reeglite rakendamise põhjal, on struktuur (45).

(45)

Struktuuri (45) võime vaadelda esitavana isiku kategooria sisestruktuuri selles ulatuses, nagu meie seda siin käsitleme. Põhiline erinevus predikaatide tavalisest käsitlusest, nagu näeme, on selles, et kogu struktuuri domineerib kategooria NP, mitte S. Mehhanism, mis genereerib struktuuri (45), läheb käiku sel juhul, kui predikaat ISIK esineb mitte enam predikatiivses funktsioonis, vaid juba identifitseerivas (tähistavas) funktsioonis NP all. Kogu informatsioon, mida esitavad predikaadid MBEL, ISELOOM, TUJU, MEELELAAD, MEELEOLU, tuleb sisse mitte predikatiivselt - sümboli S vahendusel -, vaid olemasoleva informatsioonina indiviidi kohta, kes on juba identifitseeritud kui isik. Toodud võimegi ilmselt vaadelda samade faktide semantilise seletusena, mida Fillmore süntaksi seisukohalt on seletanud "mittelauselise" vahekorra ja oma NP-struktuuri kaudu (vt. struktuuri (39)).

Oleme eelnevas üpris vabalt kasutanud selliseid mõisteid ja eristusi, nagu kuulajale teada oleva informatsiooni esitus "aksioomidega", informatsiooni predikatiivne vs. mittepredikatiivne sissetoomine, kategooriate NP ja S funktsioon selles seoses jne. Ilma selliste eristusteta ilmselt ei ole võimalik seletada analüüsitavate sõnade omadusi. Kuid vastavat teoreetilist raami, kus mainitud eristused õieti kehtivad, me pole esitanud. Seda püüame teha - teatud äldistes joontes - järgmises peatükis. Siin aga vaatleme veel pisut lähemalt, mida võib öelda iga üksiku siin analüüsitava sõna kohta eraldi.

Me vaatlesime sõnu meel, iseloom, tuju, meelelaad, meeleolu selliselt, nagu vastaks igaühele neist oma elementaarpredikaat. Missugusel määral selline oletus aga kehtib? Kas nad on kõik võrdselt elementaarsed?

Vaatleme kõigepealt, kas ei ole paaridest iseloom - meelelaad ja tuju - meeleolu üks paar mingil kindlal viisil seletatav teise kaudu. Belkõige, kas ei ole esimesed (iseloom ja meelelaad) seletatavad tuju ja meeleolu kaudu? Selle küsimuse tekitab asjaolu, et paljusid omadussõnu võib

kasutada osutamaks nii konkreetset tuju kui ka vastavat iseloomu üldist omadust, nii meeleolu kui ka meelelaadi. Sõnad lõbus, kurb, morn, rõõmus, nukker, rahulik, sünge jne. sobivad kirjeldama nii inimese tujusid ja meeleolusid kui ka tema iseloomu või meelelaadi.

Me võime öelda

(46) Antsul oli lõbus tuju.

Antsul oli sünge meeleolu.

kui ka

(47)

Antsul oli lõbus iseloom.

Antsul oli sünge meelelaad.

Kui võtame näiteks sõnad tuju ja iseloom, siis kas ei ole erinevus fraaside lõbus tuju ja lõbus iseloom tähenduses selgitatav teatud erinevusena ühelt poolt "konkreetselt, üksiku" ja teiselt poolt "üldise" vahel? Umbes niisamuti nagu me peaaegu iga sõna puhul (välja arvatud pärisnimed) võime rääkida selle üldisest tähendusest ja konkreetsest tähendusest: näiteks sõna laud võime kasutada üldnimetusena (laud on mõõbliese) kui ka konkreetset, individuaalset lauda tähistavana (laud on kraamimata). Kas me teatud analoogilisel viisil ei võiks näiteks lauset

Antsul on lõbus iseloom.

analüüsida tähistavana enam-vähem sedasama mis lause

(48) Antsul on tavaliselt/sageli lõbus tuju?

Sel juhul ei oleks sõna iseloom tähenduselt enam elementaarne, vaid see oleks seletatav sõna tuju ja sõnade nagu tavaliselt, sageli, üldiselt vms. tähenduse kaudu.

Kuid vaadeldes edasi omadussõnu, mida ühe või teisega neist sõnadest koos võib kasutada, leiame peagi rohkesti sõnu, mis on ühe kohta neist kasutatavad, kuid mitte teise kohta. Beskätt - ja eriti suurel hulgal - on selliseid omadussõnu olemas seoses sõnaga iseloom. Me võime öelda

(49)

Antsul on { tugev
nõrk
pehme
püsiv } iseloom.

kuid mitte samas mõttes

(50)

*Antsul on { tugev
nõrk
pehme
püsiv } tuju.

Me võime avastada isegi teatud kindlaid "dimensioone", mille seisukohalt võib kirjeldada inimeste iseloomu, kuid mis ei ole rakendatavad tujude kirjeldamisel, ning leida üha uusi omadussõnu nendes dimensioonides. Eeltoodud omadussõnad moodustavad ilmselt ühe sellise dimensiooni; võime siia lisada näiteks omadussõnad jäik, järelaadmatu, aga võime leida ka kuitahes kujundlikke omadussõnu, nagu raudne, terasene jne.

Hoopis teist dimensiooni kirjeldatakse aga selliste lausetega nagu

(51)

Antsul on { aval
siiras
reetlik
kaval
õiglane
sirgjooneline } iseloom.

mille puhul samuti puuduvad iseloomulikud vasted sõnaga tuju:

(52)

?Antsul on { aval
siiras
reetlik
kaval
õiglane
sirgjooneline } tuju.

Edasi võime moodustada sellised laused:

(53)

Antsul on { ahne
ihne
kitsi
koonerdaja
tähenärija } iseloom.

kuid ilmselt mitte:

- (54) *Antsul on { ahne
ihne
kitsi
koonerdaja
tähenärija } tuju.
- Ning samuti
- (55) Antsul on { arukas
terane
intelligentne
robustne } iseloom.
- (56) *Antsul on { arukas
terane
intelligentne
robustne
(kasvatamatu) } tuju.

Toodud lausetes ei ole sõna iseloom tähendus kuidagi taandatav sõna tuju tähendusele. Tagantjärele näeme, et omadussõnad, mille puhul selline taandamine oleks mõeldav (mis on kasutatavad nii koos sõnaga iseloom kui ka koos sõnaga tuju), moodustavad ise ühe kindla "dimensiooni", n.-ö. emotsionaalsete seisundite dimensiooni. Selneva põhjal võime järeldada, et on vähe põhjust püüda sõnade tuju ja iseloom tähendustest ainult üht vaadelda elementaarsena (s.t. aksepteerida elementaarpredikaadina näiteks ainult sõna TUJU) ja teist sõna seletada selle kaudu.

Emotsionaalseid seisundeid kirjeldavate omadussõnade (lõbus, rõõmus, morn, sünge jne.) esinemine mõlematega neist sõnadest jääb kahtlemata edasi probleemiks. Kuid toodud näited osutavad, et kirjeldada sõnade tuju ja iseloom tähenduste vahet kui vahet "konkreetsel" ja "üldisel" tähenduse vahel oleks äärmiselt lihtsustatud. Samuti kujutavad omaette probleemi iseloomu erinevad "dimensioonid", millele olemasolu eelnevatest näidetest võib näha. Kuid selliseid probleeme me siin enam ei suuda vaadelda.

See, mis me ütlesime sõnade iseloom ja tuju vahet kohta, kehtib üldjoontes ka sõnade meeleolu ja meelelaad

kohta. Sõna meelelaad tähenduses võime täheldada samasuguseid dimensioone, mis pole rakendatavad meeleolu puhul, ja seega ei kerki ka siin otseselt küsimust ühe tähenduse selektamisest teise kaudu.

Mida aga edasi võib öelda vastavalt sõnade iseloom ja meelelaad ning tuju ja meeleolu omavahelise seose kohta? Sõnu tuju ja meeleolu kasutame enamasti kui sünonüüme. Tõepoolest, kas on mingisugune vahe selles, kui ütleme

Ants oli $\left. \begin{array}{l} \text{rõõmsas} \\ \text{mornis} \\ \text{leebes} \end{array} \right\} \text{meeleolus.}$

või

Ants oli $\left. \begin{array}{l} \text{rõõmsas} \\ \text{mornis} \\ \text{leebes} \end{array} \right\} \text{tujus.}$

Selliste sõnade võrdlemine on seotud raskustega, mis esinevad alati tähenduselt väga lähedaste sõnade võrdlemisel: nende sõnadega seostatavad erinevad tähendusvarjundid võivad olla väga subjektiivsed, tugineda individuaalsele arusaamisele vastavate sõnade tähendustest. Antud juhul tundub näiteks, et ehkki on loomulik öelda:

(57) Ants oli $\left. \begin{array}{l} \text{asjalikus} \\ \text{mõtlikus} \\ \text{tõsisis} \end{array} \right\} \text{meeleolus.}$

ei ole järgmised laused samavõrd loomulikud:

(58) ? Ants oli $\left. \begin{array}{l} \text{asjalikus} \\ \text{mõtlikus} \\ \text{tõsisis} \end{array} \right\} \text{tujus.}$

On aga raske öelda, kas selle taga on mingi küllalt süstemaatiline semantiline kriteerium. Ülaltoodud näited osutaksid nagu, et samal ajal, kui sõna tuju on seostatav vaid kitsamalt emotsionaalseid või teatavat emotsionaalset komponenti sisaldavaid seisundeid iseloomustavate väljenditega, on sõna meeleolu kasutatav ka laiemalt (vrd. sõnu asjalik, tõsine). Seda kinnitab teatud määral ka asjaolu, et sõna tuju kasutatakse rohkesti sellises konstruktsioonis

nagu tuju midagi teha, sõna meeleolu aga mitte:

(59) Mail oli tuju üsna vaikselts ja hästi kaua nutta.

(59') Antsul oli tuju minna koos riietega ujuma.

Samuti on sõna tuju tuletisel tujukas (inimese kohta öeldult) ilmne tähendus "emotsionaalselt muutlik", kuna vastava tähendusega tuletist sõnast meeleolu pole: meeleolukas tähendab hoopis midagi muud. Teiselt poolt võiksime nii tujukas kui ka meeleolukas tähenduse defineerida suufiksi -kas põhilist tähendust järgides ühesuguse vormeli abil: "tujude poolest rikas" ja "meeleolude poolest rikas", ning kuivõrd need väljendid omavad täiesti erinevaid tähendusi, siis tuleb see erinevus ilmselt omistada juba sõnadele tuju ja meeleolu.

Toodud fakte arvestades kaldume niisiis selle poole, et sõnad tuju ja meeleolu esitavad mitte üht ja sama, vaid erinevaid parameetreid, mille seisukohalt teatud isikut võib kirjeldada. Kuid mõõname, et see otsus võib tugineda nende sõnade tähenduse üpris subjektiivsele mõistmisele.

Siin võib mainida ka seda, et ehkki sõnad meeleolu ja tuju on äldisteks nimetusteks ühtedele ja samadele või teatud määralt erinevatele psüühilistele seisunditele, ei haara need sõnad sugugi inimese kõiki võimalikke psüühilisi seisundeid. Näiteks seisundeid, mida iseloomustatakse sõnadega tähelepanelik, valvas, aga ka raev, hüsteeria, paanika jne. me ei paigutaks ei meeleolu ega tuju alla.

Sõnade meelelaad ja iseloom tähenduste kõrvutamine on seotud samalaadsete raskustega, nagu märkisime tuju ja meeleolu puhul. Kuid tundub siiski, et siin on faktid, mille põhjal nende tähendusi eristada, selgemad. Kui jälgida, missugused omadussõnade rühmad on kasutatavad ühe või teisega neist sõnadest, siis võib peagi leida, et meelelaadil puuduvad üsna ilmselt teatud "dimensioonid", mis on olemas iseloomul. Päris selge on see meie arvates nn. "tugevuse dimensiooni" puhul:

(60) Antsul on $\left. \begin{array}{l} \text{tugev} \\ \text{nõrk} \\ \text{terasene} \\ \text{püsiv} \end{array} \right\}$ iseloom.

(61) ?Antsul on $\left. \begin{array}{l} \text{tugev} \\ \text{nõrk} \\ \text{terasene} \\ \text{püsiv} \end{array} \right\}$ meelelaad.

Seda kinnitab kaudselt ka see fakt, et sõnal iseloom on olemas kasutus

(62) Ta on iseloomuga inimene.

(mis tähendab tegelikult tugeva iseloomuga), sõnal meelelaad aga vastavat kasutust pole:

(63) *Ta on meelelaadiga inimene.

Vähem selge, kuid meie arvates siiski ka küllalt ilmselt on erinevus intellektuaalsuse dimensiooni puhul:

(64) Antsul on $\left\{ \begin{array}{l} \text{arukas} \\ \text{terane} \end{array} \right\}$ iseloom.

(65) ?Antsul on $\left\{ \begin{array}{l} \text{arukas} \\ \text{terane} \end{array} \right\}$ meelelaad.

Üldiselt peab aga ka siin mõnna, et kirjeldatud eristused võivad osutada vägagi subjektiivseks. Vaatleme nüüd samalt seisukohalt veel lühidalt sõna meel. Selle sõna eripära teiste siin analüüsitud sõnadega võrreldes on üpris ilmselt. Sõna meel väline omapära on selles, et seda võib kasutada ühelt poolt sellises funktsioonis, nagu kasutatakse sõnu tuju ja meeleolu (s.t. ajutise "psüühilise seisundi" kirjeldamisel), teiselt poolt aga ka sellises funktsioonis, nagu kasutatakse sõnu iseloom ja meelelaad (vastava isiku "püsivate omaduste" kirjeldamisel):

(67) Antsu meel oli $\left\{ \begin{array}{l} \text{stinge} \\ \text{kurb} \\ \text{rõõmus} \end{array} \right\}$

(68)

Ants oli { rahuliku
pikaldase
ausa
salaliku } meelega.

Teiseks on sõnaga meel võimalik moodustada lauseid, mis ei ole võimalikud eelmiste sõnadega:

(69) Mu meel läks härdaks/haledaks.

(70) Sul oli lihtsalt kade meel.

Kolmandaks aga torkab silma väga suur fraseoloogiliste ühendite hulk sõnaga meel, samuti sõnast meel moodustatud liitsõnade ja tuletiste suur hulk. Näiteks: meeles olema, meelde tulema, meelest minema, minu meelest, meelt muutma, meelt heitma, meelt lahutama, meele järgi olema, avameelne, hajameelne, hårdameelne, närimeelne, lihtsameelne, kindlameelne, meelega (tegema midagi), meeleldi, meeletu jne.

(Eks sõnad meeleolu ja meelelaad ise kuulu ka samasse sarja. Kuid nende tähendus, nii nagu ka paljude teiste tuletiste tähendus, on täiesti iseseisvunud; nagu võime näha nende kasutusest, on nad iseseisvate üksustena lülitunud kindlasse süsteemi - kõrvuti näiteks sõnadega iseloom ja tuju - ning semantiliselt oleks üpris raske tuletada nende tähendusi sõna meel tähendusest mingi täiendava komponendi lisamise teel.) Selline suur moodustiste hulk osutab, et sõnal meel (s.t. mõistel, mida see tähistab või on tähistanud) on olnud oluline funktsioon keele semantilises struktuuris; kuid et enamik neist moodustistest on fraseologiseerunud, siis võib järeldada, et ka vastav algne tähendus on aktiivsest kasutusest taandunud. (Sellega seoses kerkib huvitav küsimus: missugusel määral selles võib näha kajastumas muudatust eesti keele kõnelejate intuiitiivses ettekujutuses inimese psüühika ehitusest?)

Niisiis võime täheldada, et igatheit analüüsitud sõnadest - iseloom, tuju, meeleolu, meelelaad, meel - on omad kindlad tähenduslikud iseärasused, igaüks neist täidab teatud määral erinevat funktsiooni isiku kindla "parameetrina". Seepärast vaatlemegi igatheit neist esindavana

kindlat elementaarpredikaati:

MEEL $D_{NP}(x)$

"x omab meelt"

ISELOOM $D_{NP}(x)$

"x omab iseloomu"

MEELELAAD $D_{NP}(x)$

"x omab meelelaadi"

TUJU $D_{NP}(x)$

"x omab tuju / on tujus"

MEELEOLU $D_{NP}(x)$

"x omab meeleolu / on meeleolus"

Ja nende predikaatide kasutamine on määratud reeglitega (42a)-(42e).

Meie põhimõttelist käsitust nende sõnade endi funktsioonist keele semantilises struktuuris see aga olulisel määral ei puudutagi, kas vaatleme neid kõiki omaette predikaatidena või ühendame näiteks sõnad meeleolu ja tuju ning meelelaad ja iseloom vastavalt ühe ja sama elementaarpredikaadi alla. Milles aga lähemalt seisneb neist igaühe eripära, seda me siin ei saa öelda. Selleks on vaja täpselt ja äärmiselt eelkõige omadussõnade (ja muude väljendite) semantilisi iseärasusi, mis igaühega neist sõnadest seostuvad nende võimalike "väärtustena".

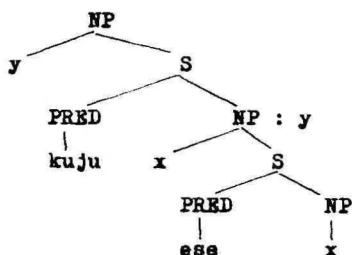
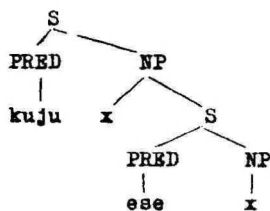
V PEATÜKK

ARUTLUSI JA ÜLDISTUSI

1. Oleme eelnevas kasutanud rohkesti mõisteid nagu predikaat, predikatsioon, presupositsioon, väide; oleme rõhutanud, et analüüsime sõnu kui predikaate ja vastavalt võtame arvesse vaid seda, mis nende kohta kehtib situatsioonis, kus antud sõna parajasti väidetakse. Seejuures on aga predikatsiooni, väitmise, teatamise jms. analüüsi baasiks olnud mõistete käsitus jäänud tegelikult intuiitivsele tasemele. Predikaadi mõiste on kaasaegses semantikateoorias keskseks mõisteks; kuid teoreetiline kontekst, mida see mõiste eeldab ja milles üksi ta omab seda väärtust, mis talle omistatakse, on eksplitsiivseta. Eelmises peatükis analüüsitud sõnadega meel, meeleolu, meelelaad, tuju, ise-loom seotud semantiliste faktide seletamisel jõudisime juba otseselt selle üldise konteksti eksplitsiitse esitamise vajaduseni. Põhime siin seda konteksti jõudumööda selgitada, enne kui asume eelnenud analüüsist lõplikke kokkuvõtteid tegema.

Mida kujutab endast predikatiivsus semantika seisukohalt? Lingvistikas on alati olnud veendunud lause kui erilise keelelise üksuse olulisuses. Ning lause universaalse iseärasusena on ikka vaadeldud predikatiivsus; lause on predikatiivne struktuur vastandina näiteks nimisõnafraasile kui tähipilisele mittepredikatiivsele struktuurile. Milles on aga selle vastanduse semantiline olemus? Mis on lause semantika seisukohalt vaadatuna ja mis on nimisõnafras? Struktuurid, mis esitatakse lausete semantiliste representatsioonidena, ei seleta iseenesest mitte sugugi, miks just

lausetega ja mitte nimisõnafraasidega seostub nähtus, mida nimetatakse predikatiivsuseks. Ka see ei seleta iseenesest veel midagi, kui me teatud üksusi lause struktuuris hakkame nimetama predikaatideks. Probleem saab võib-olla ilmsemaks, kui vaatleme konkreetsemalt paari semantilist nähtust, mis otseselt on seotud predikatiivsusega. Kõigepealt: me räägime analüütilistest lausetest, kuid mitte analüütilistest nimisõnafraasidest. Miks õieti? Me võime siin täiesti kõrvale jätta küsimuse, kuidas konkreetset kirjeldada lause analüütilisust. Oluline on siin küsimus, miks selline semantiline omadus nagu analüütilisus on võimalik ainult lausetel, miks on mõttetu rääkida analüütilistest või mitteanalüütilistest nimisõnafraasidest? Sisuliselt - intuitiivselt - pole raske vastust leida: analüütilisus on võimalik vaid seal, kus "väidetakse midagi millegi kohta"; kuivõrd nimisõnafraas pole väidet esitav predikatiivne struktuur, siis ei oma ka analüütilisus tema puhul mõtet. Kuid kuidas see kajastub lausete ja nimisõnafraaside semantilises käsitluses? Lause Esemel on kuju on analüütiline struktuur. Nimisõnafraas eseme kuju muidugi pole ei analüütiline ega ka mitteanalüütiline. Mõlemad koosnevad aga, nagu näeme, samadest sisulistest üksustest (ese, kuju); nende väljendite alusstruktuuride põhiliseks vormiliseks erinevuseks on teatavasti see, et esimest domineerib sümbol S, teist NP. Üksused ese ja kuju esinevad nii ühes kui teises täiesti ühesuguses positsioonis. Vastavad alusstruktuurid võiksime esitada umbes sellistena:

Selline käsitus fikseerib küll vormilise erinevuse nimisõnafraaside ja lausete vahel. Kuid sellest käsitlusest ei järeldu kuidagi, et semantiline nähtus, mida tuntakse analüütilisuse nime all, peaks olema võimalik vaid nende struktuuride korral, mida domineerib sümbol S. Kõsinausele, miks seos lausete, nimisõnafraaside ja analüütilisuse vahel on selline, nagu see on, ei anna see käsitus mingit vastust. Tähendab, semantikateooria, mis on selle esituse aluseks, ei suuda seletada nimetatud seost, ehkki ta suudab selle fikseerida. See nõrkus on aga omakorda tingitud sellest, et semantikateoorial puuduvad eksplitsiitsed vahendid predikatiivsete ja mittepredikatiivsete struktuuride eristamiseks. Eriti, nagu näeme, ei mängi see, et me üksused see ja kuju ülaloodud struktuurides esitamise predikaatidena, nende struktuuride eristamisel mitte mingit rolli.

Teiselt poolt võime ühe kindla rühma verbide puhul leida kehtivat olukorda, mis on teatud määral vastupidine eespool kirjeldatule; vastupidine on see olukord selles mõttes, et siin on laused semantiliselt täiesti normaalsed ja tavalised, kuid nende lausete kindlad nominalisatsioonid - vastavad nimisõnafraasid - osutuvad semantiliselt mõttetuks. Kui me võtame näiteks sellise lause ja vaatava nimisõnafraasi nagu:

(1) Laud on värvitud.

(2) Värvitud laud,

siis on siin nii lause kui ka nimisõnafraas semantiliselt ja ka süntaktiliselt täiesti normaalsed. Samuti on laused

(3) Ma nägin, et laud oli värvitud.

(4) Ma nägin värvitud lauda.

ehkki ilmselt mitte semantiliselt ekvivalentsed, siiski mõlemad täiesti normaalsed ja mõttekad. Kuid võtame nüüd lause

(5) Tuli oli kustunud.

ja vastava nimisõnafraasi

(6) kustunud tuli.

Lause (5) on kahtlemata täiesti mõistetav ja tavaline. Kuid

nimisõnafraas (6) mõjub veidrana. Mida see väljend tähistab? Tuld? Kuid kui tuli on kustunud, siis tuld ju pole; kustunud tuli pole mingi kindlate iseärasustega tuli, nii nagu värvitud laud on kindlate iseärasustega laud. Vastavalt leiame ka, et lausetest

(7) Ma nägin, et tuli oli kustunud.

(8)*Ma nägin kustunud tuld.

on (7) semantiliselt normaalne, kuid (8) on mõttetu. Rõhutame seejuures, et lause (8) ebanormaalsus on puhtal kujul semantilist päritolu, grammatiliselt võiksid väljendid (7) ja (8) olla mõlemad normaalsed. Seega peab ka just semantika seletama, miks lause (8) on ebanormaalne, samal ajal kui (7) on täiesti normaalne. Selliseid näiteid võime konstrueerida alati, kui verb (vastavas vormis) "tähistab" vasta-va nimisõna poolt tähistatud objekti olemasolu - kas absoluutses mõttes (nagu toodud juhul) või vastava konkreetse lause kontekstis:

(9) Ma nägin, et jää oli sulanud.

(10)*Ma nägin sulanud jääd.

(11) Ma nägin, et päike oli loojunud.

(12)*Ma nägin/vaatasin loojunud päikest.

Lausete (8), (10), (12) mõttetust ei saa seletada sellega, et sõnad nagu kustunud ja tuli, sulanud ja jää, loojunud ja päike on üldse seostamatud. Nad on seostatavad, kuid on seostatavad vaid lauses, mitte nimisõnafraasis. Vastavalt peaks seletus, miks laused (8), (10), (12) on mõttetud, tulenema otseselt lause ja nimisõnafraasi semantilise erinevuse käsitlusest. Kuid praegusest semantikateooriast ei järeldu mingit eksplitsiitset seletust. Miks on just nimisõnafraasid need, mis antud juhul on semantiliselt mitte-normaalsed, kuna vastavad laused on normaalsed? Miks ei gaaks see olla vastupidi? Sümbolite S ja NP kasutamine vastavaid struktuure domineerivate sümbolitena ei välista iseenesest sugugi vastupidist võimalust. Ning nagu näeme, ei mängi asjaolu, et me vastavaid üksusi (näiteks kustunud, tuli) nimetame predikaatideks - "toome sisse" sümboli FRED

all - jällegi mingit põhimõttelist rolli. See ei lisa vastavatele semantilistele alusstruktuuridele antud juhul mingit seletavat jõudu. Predikaadi mõiste ega ka lause ega nimisõnafaasi mõisted ei aita meil selliseid semantilisi fakte seletada, kuni kontekst, millelt need mõisted oma tegeliku väärtuse saavad, pole ise semantikasse toodud. Selle konteksti moodustab, nagu me oleme juba öelnud, predikatsiooni kategooria; see on kontekst, mida peetakse faktiliselt silmas kõigjal, kus praeguses semantikateoorias räägitakse predikaatidest, presupositsioonidest, väidetest, uue informatsiooni teatamisest jne. Kuid see kontekst kehtib vaid teatud intuiitiivse tagapõhjuna. Mida predikatsioon täpselt endast kujutab semantika seisukohalt, pole eksplitsiitselt määratletud. Selle tagajärjeks on aga, et ei suudeta seletada ka lause ja nimisõnafaasi semantilist erinevust, mis, nagu nägime, osutub teatud juhtudel kriitiliseks.

Ühelt poolt on see kõik kahtlemata tingitud sellest, et lause ja nimisõnafaasi kategooriad (S ja NP) on otseselt süntaksist üle võetud, kuid vajalikku semantilist tõlgendust nendele kategooriatele pole antud. Selle tagajärjeks on illusioon, et me opereerime tuntud ja hästi määratletud kategooriatega, samal ajal kui tegelikult neil kategooriatel puudub vajalik semantiline määratlus.

Üldisemal kujul avaldub selles aga tõik, et semantikateooria - nagu ka generatiivse grammatika teooria tervikuna - vaatleb keelt liiga abstraktsel tasemel. Lauseid kirjeldatakse kui kindlat tüüpi "abstraktseid objekte" ning see kirjeldamine arvestab vaid kaudselt keele reaalse kasutamisega seotud fakte. Selline abstraktsus jätab aga lingvistid ilma vajalikest empiirilistest nõuetest, millest oleks võimalik juhinduda keele kirjeldamisel, - nõuetest, mis ütleksid, mida nimelt on tarvis kirjeldada, mis sugustele faktidele tuleb esmajoones tähelepanu pöörata, mis sellest kirjeldusest on vaja saada, s.t. mis sugust konkreetset kirjeldust võib lugeda vastava keelematerjali adekvaatseks kirjelduseks. Eriti selgelt ilmneb kõik see gene-

ratiivse semantika mudeli läbitõõtamisel. Meie arvates on juba saanud selgeks, et suurel määral tuleb anda õigus neile lingvistika rakendustest huvitatud uurijatele, kes väidavad, et lingvistid-teoreetikud tõõtavad omamoodi vaakuumis, mistõõttu nende poolt arutatavad probleemid osutuvad sageli õpris esoteerilisteks.⁴⁹ Niisugune olukord on selle asjaolu tulemuseks, et lingvistid - väheste eranditega - on praktiliselt ikka ignoreerinud õht põhilist fakti keele kohta, nimelt et keel on kommunikatsiooni vahendiks inimeste vahel. On ignoreeritud seost õhelt poolt keele ning teiselt poolt kõneleja ja kuulaja teadmiste vahel, eelkõige asjaolu, et keele kasutamine - kommunikatsioon - implitseerib alati mingi muutuse neis teadmistes. Meie "abstraktsetes alusstruktuurides", mis lausetele vastavusse asetatakse - generatiivses grammatikas aga formaalselt midagi enamat ei taotleta kui igale lausele kindla "abstraktse alusstruktuuri" vastavusse asetamist - ei kajastu mitte kuidagi see, et need laused peaksid olema kommunikatsioonivahendiks, peaksid "teatama midagi uut millegi kohta", et nende tulemusena peaks midagi muutuma kuulaja teadmistes. Selliste faktide puudutamisel osutatakse tavaliselt, et nende käsitlemine kuulub juba keelekasutuse (performance) teooriasse, kuna generatiivse grammatika õlesandeks on kirjeldada ja seletada vaid kõnelejate keelepõdevust (competence). Kuid ka keelepõdevuse ja keelekasutuse eristamise põhimõõtted, sellistena, nagu nad on toodud Chomsky "Sõntaksiteooria aspektides", pole kaugeltki selged ega ka kaugeltki ene-

⁴⁹ Vt. nõõit. C. A. M o n t g o m e r y, Linguistics and Automated Language Processing. International Conference on Computational Linguistics, Sanga-Sõõby, sept. 1969, Preprint No. 41, lk. 1 jj.; R. M. S c h w a r z, Towards a Computational Formalization of Natural Language Semantics. Sama konverents, Preprint No. 29, lk. 45.

sest mõistetavad,⁵⁰ eriti veel rakendatult uuele, generatiivse semantika kontseptsioonile. Me ei hakka seda küsimust siiski eraldi vaatlema. Nagu öeldud, pole praeguse semantikateooria puhul küsimus enam selles, kas predikatsiooni - kommunikatiivse akti - mõistet ja sellega seotud teisi mõisteid on vaja käsitleda selles semantikateoorias või mitte. Need mõisted on faktiliselt juba toodud semantikas, ainult neid pole eksplitsiitselt, s.t. formaalselt esitatud. (Ning oleks võrdlemisi raske mõista olukorda, kus selgitades mõisteid nagu "predikaat", "presupositsioon", "väide", "referentsiindeks" jt., viidatakse pidevalt mõistetele nagu "teatamine", "kõneleja resp. kuulaja teadmised", "uus informatsioon", "teada olev informatsioon"; kui aga keegi püüab semantikas eksplitsiitselt käsitleda ka neid viimaseid mõisteid, öeldakse: ei, need ei kuulu keelepädevuse alla, need kuuluvad keelekasutusse.)

Miis siis, meie arvates on semantika jõudnud otseselt vajaduse ette seletada, mida kujutab endast kommunikatsioon, mis mõttes keel on kommunikatsioonivahendiks. Ning eriti: kuidas on keele abil võimalik kommunikatsioon mingil kindlal teemal? Kommunikatsioon inimeste vahel ei seisne ju selles, et lihtsalt "keegi teatab midagi kellelegi". Me võime teatada midagi, võime sellele hiljem lisada midagi uut, arvestades varem teatatut; võime samal teemal ise uut informatsiooni vastu võtta, oma seisukohti muuta ja vastavalt muuta ka teisele teatatavat informatsiooni jne. Teatud konkreetsemal tasemel esindab sellist kommunikatsiooni vormi näiteks seotud tekst. On üpris ilmne, et selles mõttes võetud kommunikatsiooni kirjeldamiseks ei piisa kaugeltki

⁵⁰ Vt. näit. R. C. S h a n k, L. T e s l e r, A Conceptual Dependency Parser for Natural Language. International Conference on Computational Linguistics, Sānga-Sāby, sept. 1969, Preprint No. 2, lk. 1-3; R. M. S c h w a r z, Towards a Computational Formalization of Natural Language Semantics, lk. 12-13.

sellest, kui me igale lausele asetame vastavusse tema "abstraktse alusstruktuuri". On vaja näidata kommunikatsiooni dünaamikat. Belkõige on vaja eksplitsiitselt esile tuua predikatsiooni kui kindla kommunikatsiooniakti semantiline olemus. Ja selleks on vaja midagi muud kui lihtsalt predikaadi mõiste kasutuselevõtmist semantikas. Asi pole nimes, vaid selles, kuidas kajastada semantikteoorias kõiki neid semantilisi informatsiooni töötlemise protsesse, mis moodustavad kommunikatsiooni.

Kasulikke eeskujusid selle probleemi lahendamisel võib leida just rakenduslingvistikast. Sõltumatult sellest, kui läbitõttatud ja adekvaatne on üks või teine rakenduslingvistiline süsteem keele konkreetsete faktide arvestamisel, on enamiku nende süsteemide puhul vältimatuks empiiriliseks nõudeks funktsioneerida just sellises kontekstis, millest meie siin oleme huvitatud: on olemas teatud varem kogutud materjalihulk - varasemad andmed, "teadmised", "mälu"; süsteem võtab vastu uusi tekste - "teateid"; ta peab neid analüüsima, analüüsi tulemusi kõrvutama olemasolevate "teadmistega" ning lisama teates sisalduva uue informatsiooni mälu olevatele teadmistele sobivasse kohta ning sobival viisil. Eriti selgelt ilmnevad need jooned näiteks süsteemide puhul, mis on mõeldud seotud teksti semantiliseks analüüsimiseks ühel või teisel otstarbel, küsimuste-vastuste süsteemide puhul, aga samuti nn. semantilise informatsiooni teooria puhul, kus "teate", "olemasoleva informatsiooni" ja "uue informatsiooni" mõistetel on keskne roll.⁵¹ On enam kui selge, et seotud teksti se-

⁵¹ Т. М. Ильин, Б. М. Лейкина, Г. Н. Никитина, М. И. Откупщикова, С. Я. Фитилов, Модель семантики текста и система "запрос-ответ" (К постановке вопроса). - Научно-техническая информация, Серия 2, 1969, № I, lk.10-14;

W. Woods, Semantics for a Question-Answering System. - Report No. NSF-19, Computer Laboratory of Harvard Uni-

mantilise sisu kirjeldamisel ei piisa lihtsalt sellest, kui me selles sisalduvatele lausetele järjest asetama vastavusse nende alusstruktuurid. On tarvis, et teksti kirjeldav süsteem suudaks identifitseerida objektid, mille kohta neis lausetes midagi teatatakse, suudaks neid alati reidentifitseerida, kui järgnevates lausetes nendega seoses teatatakse mingeid uusi fakte; suudaks võrrelda uut informatsiooni antud objekti kohta varem olemasoleva informatsiooniga ja vastavalt muuta objekti kogukirjet jne.

Teiselt poolt aga on teada, et loomuliku keele tekst koosneb alati üksikutest lausetest. Seega peaks iga üksiku lause semantiline kirjeldus teatud mõttes olema aluseks kõigile allkirjeldatud operatsioonidele. Iga lause semantiline kirjeldus - semantiline representatsioon - peaks eksplitsiitses vormis tooma esile, missuguseid "informatsiooni töötlemise protsesse" allaloodud mõttes esindab antud lause. (Siin oleks võrdlemisi absurdne ka väita, et kõik need probleemid, mis seostuvad teksti semantilise kirjeldamisega allaloodud mõttes, ei ole keelepädevuse probleemid ega kuulu seega kirjeldamisele lingvistikas. See tähendaks väita, et teksti mõistmiseks kasutatakse mingeid hoopis teisi oskusi kui selles tekstis sisalduvate lausete mõistmiseks; ning et oskused, millele tugineb üksikute lausete mõistmine, ei ole põhimõtteliselt mingil viisil seotud teksti mõistmise oskusega. Mida sel juhul üldse kujutab endast mingi konkreetse lause mõistmine? Mida kujutavad endast need teadmised, mis saadakse lausest selle mõistmise tulemusena? Pigem on juba loomulik vastupidine äärmus: et lausete kui omaette keeleüksuste valimine analüüsiobjektiks lingvistikas on õigustatud

versity, Cambridge, 1967; Ю. А. Шрейдер, Об одной модели семантической теории информации. - Проблемы кибернетики, вып. 13, 1965, лк.233-240; Ю. А. Шрейдер, О семантических аспектах теории информации. - Кибернетика и информация. Москва, 1967, стр. 15-47.

vaid sedavõrd, kui võrd lause on selline üksus, mille mõistmine on aluseks suuremate tekstide mõistmisele, kui võrd lause semantikat kirjeldades on võimalik anda potentsiaalne alus kogu kommunikatsiooniprotsessi semantiliseks kirjeldamiseks.)

Belnevast lähtudes võib seega rõhutada järgmisi küsimusi, millele semantikteooria peab iga lause semantilise representatsiooni esitamisel suutma vastata lisaks senistele nõuetele

(1) Mis on need objektid, mille kohta antud lauses midagi teatatakse - mille kohta antud lause "käib". Jämedalt öeldes: missugused NP-argumendid antud lause semantilises representatsioonis on need, mille kirjesse antud lause lisab mingit uut informatsiooni, ja mislaadseid objekte need NP-d tähistavad? Et see pole sugugi triviaalne probleem, seda osutab näiteks seegi, et loogikud on juba pikka aega murdnud päid sisuliselt just sellesama probleemi kallal.⁵² Samuti on otseselt selle küsimusega seotud probleemid, mida generatiivse grammatika raames on analüüsinud näiteks L. Karttunen: missugustel tingimustel indefiniitne NP toob diskursusesse uue "objekti", nn. diskursuse referendi.⁵³

(2) Mida konkreetselt teatatakse iga sellise "objekti" (resp. NP) kohta antud lauses?

(3) Missugune informatsioon vastavate NP-de kohta on varem teada ja kuidas see informatsioon peab olema esitatud?

⁵² G. R y l e, "About". - *Analysis*, 1933, No. 1, lk. 10-11; H. P u t n a m, *Formalization of the Concept "about"*. - *Philosophy of Science*, 1958, No. 2, lk. 125-130; N. G o o d m a n, "About". - *Mind*, 1961, vol. 70, No. 277, lk. 1-24.

⁵³ L. K a r t t u n e n, *Discourse Referents*. - *International Conference on Computational Linguistics*. Sãnga-Sãby, sept. 1969, Preprint No. 70.

(4) Kuidas kõrvutada antud konkreetse objekti (NP) kohta varem teada olevat informatsiooni ja uut informatsiooni, mis antud lausega selle kohta teatatakse, ja mille põhjal määratakse NP uus kirje (s.t. kuidas tuuakse uus informatsioon NP-sse)?

Punktid (2) ja (3) on muidugi otseselt seotud väite ja presupositsioonide eristamisega, mis on eelnevast tuntud. Kuid küsimuste (1) ja (4) kontekstis omandavad ka need mõisted suurel määral teise sisu. Peab olema võimalik näidata, missugused presupositsioonid on seotud ühe või teise kindlat "objekti" tähistava NP-ga, samuti missugune uus informatsioon läheb iga sellise NP kirjesse.

Põhilisi fakte, mis lause semantika niisuguse kirjeldamise puhul esile tuleb, on see, et lause semantiline sisu, mida võib nimetada antud lause tähenduseks, pole mingi jääv staatiline struktuur, nii nagu seda on näiteks sõnade tähendused. Lause tähendus on mõistetav pigem muutusena, mille see lause toime paneb kuulaja teadmistes. Vormiliselt: antud lause tähendus on kirjeldatav nende NP-de semantiliste kirjetega kaudu, mille kohta lauses midagi uut teatatakse, võrrelduna nendesamade NP-de kirjetega enne selle informatsiooni lisamist nende kirjetesse. Semantilises mõttes esindab lause üleminekut ühtede semantiliste kirjetega NP-delt teiste semantiliste kirjetega NP-dele, ühtede NP-de tõõtle-mist teistsugusteks NP-deks. Selles üleminekus, tõõtle-mises ongi predikatsiooni semantiline olemus.⁵⁴

Et selgitada, mida me silmas peame, toome ühe lihtsa

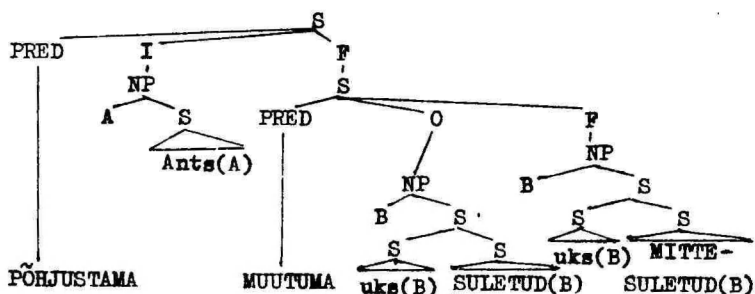
⁵⁴ Lause sellist käsitlust võib mõista ka Saussure'i tuntud seisukoha eksplitseerimisena, mille järgi laused (konkreetsed, individuaalsed laused) kuuluvad kõnesse, mitte keelde. Generatiivses grammatikas on lausete sellise tõlgendamise vajadusele osutanud juba T. D. L a n g e n - d o e n, Selection, Projection, Meaning and Semantic Content. - Working Papers in Linguistics, No. 1. Columbus, Ohio, 1967, lk. 100-109.

näite. Analüüsimise lauset

(13) Ants avas ukse.

See väljendab ilmselt fakti, et Ants tegi midagi, nii et uks, mis oli suletud, avanes, s.t. muutus mittesuletuks. Alusstruktuur, mis sellele lausele vastavusse asetatakse, oleks - detaile kõrvale jättes - seega järgmine:

(14)

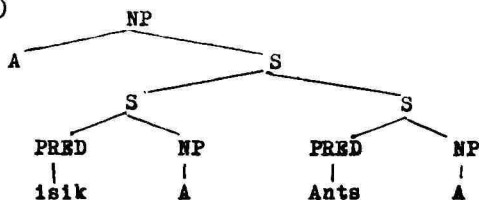
"A, kes on isik ja kelle nimi on Ants, teeb midagi, nii et see põhjustab selle, et B, mis on uks ja mis on suletud, muutub B-ks, mis on uks ja mis on mittesuletud."

Kui vaatleme lauset (13) aga eespool kirjeldatud konteksti seisukohalt, s.t. konteksti seisukohalt, kus keegi teatab selle lausega kellelegi vastavat fakti, ja püüame seda hinnata kuulaja teadmiste muutumise seisukohalt, siis leiame, et toodud lause semantiline kirjeldus peaks kajastama vähemalt järgmisi fakte.

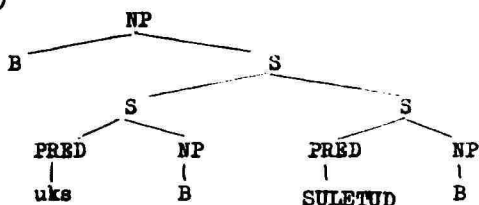
Lause (13) käib Antsu kohta ja käib ka selles nime-
tatud ukse kohta; mõlema kohta saab kuulaja teada mingi
uue fakti ja ta peab muutma mõlema "kirjet" oma mälus.
Seejuures ukse kohta eeldatakse teda enne teadvat, et see
on suletud (täpsemini: eeldatakse teadvat objekti B koh-
ta, et see on uks ja on suletud), kuna Antsu kohta eelda-
takse teda teadvat ilmselt vaid seda, kes nimetatud isik
on (teab objekti A, kes on isik ja kelle nimi on Ants).
Lause (13) mõistmise järel peab kuulaja aga ukse kohta

teadma vähemalt seda, et see on nüüd avatud, s.t. objekti B kirjes peab nüüd sisalduma vastav informatsioon (võib-olla aga veel ka informatsioon, et see üks enne oli suletud ja et just Ants avas selle), ja Antsu kirjes peab sisalduma ilmselt informatsioon, et ta avas nimetatud ukse. Niisiis "objekti A" ja "objekti B" kirjed peaksid enne lauset (13) olema vastavalt:

(15)

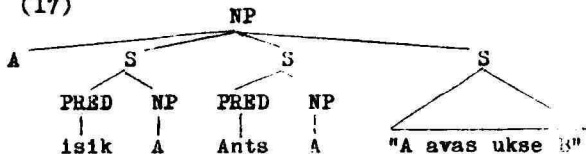

(16)

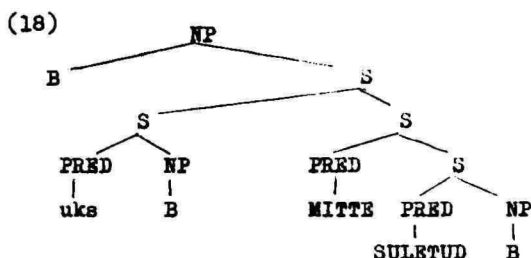

Lauses (13) teatatav informatsioon peaks need NP-d muutma aga järgmisteks NP-deks:

(17)

(= struktuur (14))

Lause (13) tähendus, võib öelda, seisnebki üleminekus struktuuridelt (15) ja (16) vastavatele struktuuridele (17) ja (18). Kui lause (13) esineks seotud diskursuses, siis järgnevas kasutuses peaksid kõnealused "objekt A" ja "objekt B" sisse tulema juba koos informatsiooniga, mis nende kohta kehtib struktuurides (17) ja (18).

Lause (13) formaalsest alusstruktuurist (struktuurist (14)) ei ole aga iseenesest kuidagi näha, et selle lause semantiliseks "tulemuseks" peaksid olema just sellised teisendused. Struktuur (14) on staatiline struktuur, mis vahetult toob esile vaid selles esinevad semantilised elementaarpredikaadid (resp. elementaarlauseid) ja nende loogilise hierarhia. Puuduvad põhimõtted ja konkreetsed reeglid, mis juhiksid selle struktuuri töötlemist, nii et tulemus oleks parajasti selline nagu kirjeldatud.

Pole muidugi mõeldav siin hakata analüüsima võimalikke reegleid, millest sõltub konkreetsete struktuuride töötlemine: missugused NP-d kuuluvad töötlemisele ühes või teises struktuuris, missugune informatsioon igasse neist NP-dest täpselt viiakse, millest sõltuvad ümberkorraldused vastavate NP-de sees jne. See on omaette ulatuslik ja komplitseeritud uurimisala (mis tegelikult haarab endasse enamiku teksti semantilise analüüsiga seotud põhimõttelistest probleemidest). Faktiliselt on vaja, et iga lause semantiline struktuur oleks allutatav kindlatele transformatsioonidele, mis teostavad vastavad teisendused NP-des. See tähendab, lause semantilises kirjelduses peaksid olema eksplitsiitselt - formaalselt - esitatud teatud "operaato-

rid"; iga operaator määrab kindla (või kindlat tüüpi) transformatsioonini ning viimased teostavadki struktuuri töötlemise nõutud viisil. Ühelt poolt peavad need operaatorid ilmselt sõltuma sellest konkreetsest üksusest, mis antud lauses on predikaadiks; iga predikaadiga peaksid olema seotud omad kindlad operaatorid, mis määravad selle predikaadi argumentide (NP-de) töötlemise. Vastavate operaatorite väljaselgitamine peaks kuuluma ühe põhilise ülesandena iga predikaadi semantilise analüüsi juurde. (Vrd. näiteks, missugusel erineval viisil muutub NP lihatükk semantiline kirje järgmiste lausete puhul:

Ants nuusutas lihatükki.

Ants praadis lihatüki ära.

Ants sõi lihatüki ära.)

Teiselt poolt aga peaksid olema antud ka teatud üldised operaatorid, mis seostuvad vahetult lausega ja mis põhjustavad kindlal viisil kogu vastavale lausesümbolile alluva struktuuri töötlemist, - nn. "performatiivsed operaatorid", operaatorid, mis vastavad keele kasutamise põhilistele tüüpidele nagu väitmine, küsimine, käskimine, aga samuti ehvardamine, hoiatamine jms.⁵⁵

Siin ei ole mõeldav üksikasjaliselt käsitleda küsimust, mida sellised operaatorid endast täpsemalt kujutavad, kuidas neid formaalselt esitada ja kuidas lälitada lausete semantilistesse representatsioonidesse. Need on komplitseeritud küsimused, millele vastamiseks on vaja hoopis ulatuslikumat analüüsi. Konkreetsete eeskujudena võime soovitada

⁵⁵ Keele kasutamise tüüpide põhjaliku analüüsi võib leida näiteks teosest J. L. A u s t i n, How to Do Things with Words. Oxford, 1962. Vastavate operaatorite kasutamist lause semantika kirjeldamisel on puudutatud töös R. M. S c h w a r z, Towards a Computational Formalization of Natural Language Semantics, lk. 6-8.

juba viidatud R. M. Schwarz'i tööd, samuti J. Sreideri tööd.⁵⁶ Meie eesmärgiks oli siin vaid visandada üldine teoreetiline kontekst, milles mõistetele nagu "predikaat", "teade", "uus informatsioon" jms. oleks eksplitsiitselt omistatud nende sisuline funktsioon.

Kui pöördume nüüd tagasi lausete ja nimisõnafaaside erinevuse juurde, siis võib eelneva põhjal öelda, et põhi-line, mis neid semantika seisukohalt eristab, ongi see, et lausele, kuid mitte nimisõnafaasile on omane dñaamilisus eelkirjeldatud mõttes, ühtede teadmiste töötlemine teiseks. Lause funktsiooniks on teatada, seega muuta teadmisi. Nimi-sõnafaas on aga, vastupidi, staatiline struktuur, mis esitab olemasolevaid teadmisi - identifitseerib, tähistab vastavaid objekte resp. mõisteid. Vormiliselt peaks see erinevus avalduma vastavalt selles, et eespool mainitud operaatorid esinevad lauses, kuid mitte nimisõnafaasis. Operaatorite kasutamise reeglid peaksid olema antud selliseit, et nad rakenduksid vaid sel juhul, kui vastav struktuur on domineeritud sümboliga S.⁵⁷

Kirjeldatud kontekstist järeldub täiesti enesestmõistetavana seletus faktidele, mida me eespool puudutasime: miks iseärasus, mida nimetame analüütilisuseks, võib olla omane ainult lausetele, mitte nimisõnafaasidele; ja miks teiselt poolt näiteks lause Tuli on kustunud on semantiliselt igati normaalne, kuna nimisõnafaas kustunud tuli pole seda. Analüütiliseks nimetame teadet, mis olemasoleva-

⁵⁶ Ю. А. Шрейдер, Об одной модели семантической теории информации, eriti lk-d 237-238.

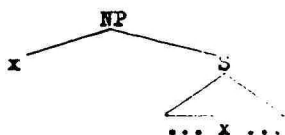
⁵⁷ Sellest lähtudes võib osutada vajalikuks loobuda lausete semantilistes alusstruktuurides näiteks presupositsioonide (= eeldatud, teada olevat informatsiooni väljendavate struktuuride) esitamisel sümboli S kasutamisest; sümboli S kasutamine lause sümbolina semantilises mõttes on õigustatud vaid seal, kus üksus sümboli S poolt vahetult domineeritava PRED all on parajasti väidetav üksus.

tele teadmistele ei lisa mingeid teadmisi, ei muuda neis midagi; see tähendab, et teisendused, mis vastavad analüütilisele lausele, ei muuda vastavates NP-des lõppkokkuvõttes mitte midagi. Kuna aga nimisõnafaas semantilises mõttes ei esinda üldse mingeid teisendusi, siis on loomulik, et siin pole mõtet rääkida ka analüütilisusest või mitteanalüütilisusest. Teiseks: sõnad tuli ja kustunud võivad olla seotud selliselt nagu ülaltoodud lauses seetõttu, et see lause esindab parajasti teisendust, mis asendab NP, kus kehtib sõnale tuli vastav informatsioon (mis sisaldab ilmselt mingi sellise predikaadi nagu PÕLEV), NP-ga, milles kehtib sõnale kustunud vastav informatsioon (sisaldab ilmselt eelmise predikaadi eituse). Sellises teisenduses pole midagi ebanormaalset. Samal ajal aga nimisõnafaas kustunud tuli ei esinda mingit teisendust, vaid tähistab objekti, mille kohta peaks üheaegselt kehtima informatsioon, mis sisaldub sõnas tuli ja ka informatsioon, mis sisaldub sõnas kustunud.

2. Üheks põhiliseks faktiks, mis kirjeldatud semantika käsitluse korral esile tuleb, on see, et sugugi mitte vähem oluliseks probleemiks kui predikaatide (ja lausete) semantiliste representatsioonide esitamine - millega generatiivse grammatika semantika teoorias seni põhiliselt on tegeldud - on probleem, kuidas esitada argumentide (NP-de) sisestruktuuri. Predikaatide ja lausete semantilised representatsioonid omavad käesoleva käsitluse seisukohalt iseseisvat staatust vaid sedavõrd, kui võrd nad määravad ära teisendused, mis vastavas lauses resp. vastava predikaadi korral tuleb teostada vastavate NP-dega. Kuid just NP-d on need, mis säilivad ja omavad absoluutses mõttes iseseisvat staatust. Ja sellega seoses kerkibki küsimus, missugust materjali põhimõtteliselt sisaldavad NP-d ja kuidas see formaalselt neis peab olema esitatud. Üldisemalt, eriti seotud teksti semantika seisukohalt vaadatuna, on see küsimus sellest, kuidas üldse esitada kõneleja ja kuulaja teadmisi, "informatsioonid-

massiivi", mis koguneb sedamööda, kuidas kommunikatsioonis - näiteks teksti lugemises - edasi liigutakse.

Me oleme eelnevas kasutanud mingi argumendi kohta eeldatava informatsiooni (presupositsioonide) esitamiseks NP-struktuuri, kus eeldatav informatsioon on toodud "kõrvallauasena" vastavat indiviidi tähistava referentsiindeksi (resp. muutuja) juures:

kus S-i all võib esineda ka mitme lause konjunktsioon, kusjuures igas sellises lauses peab reeglina mingiks argumentiks olema x (me jätame siin kõrvale küsimuse, kas sellises struktuuris on sobiv kasutada lausesümbolit S; sellele probleemile osutasime eespool). Sellise struktuuri kasutamine presupositsioonide esitamiseks on meie arvates motiveeritud eelkõige sellega, et põhimõtteliselt samasuguses vormis võime esitada mis tahes identifitseeriva väljendi semantilise struktuuri, muuhulgas iga nimisõna semantilise struktuuri. Loogikas kasutatakse analoogilist struktuuri mõistete sisu esitamiseks; mõiste struktuuri võib üldkujul esitada sellisena:⁵⁸

$$x A(x),$$

kus A(x) on predikaat, mis väljendab vastava mõiste sisu resp. mis kehtib iga indiviidi x kohta, mis kuulub antud mõiste alla. Toodud väljendi võime lugeda: x, kelle/mille kohta kehtib A (või: x, kes/mis on A). A võib olla ka kompleksne predikaat. Näiteks mõiste "mees" võime esitada kui

$$x \text{ MEES}(x)$$

või kui analüüsime predikaadi MEES näiteks komponentideks

⁵⁸ В. К. Смирнов, Понятие. Москва, 1987, vt. eriti lk. 73 jj.

INIMENE, MEESSOOST ja TÄISKASVANUD, siis:

x (INIMENE (x) & MEESSOOST (x) & TÄISKASVANUD (x)).

On üsna ilmne, et semantika seisukohalt pole põhimõttelist vahet selles, kas mingi identifitseeriv - mingit mõistet tähistav - väljend on esitatud üheainsa nimisõnana või mingi komplekssema väljendina, näiteks ühendina omadussõna + nimisõna või nimisõna + täiendkõrvallause. Semantika seisukohalt võib iga kompleksse nimisõna fraasi asemele keelde tuua kindla üksiksõna. (Semantika seisukohalt poleks midagi erilist ka selles, kui eesti keeles oleks omaette kindel sõna, mis tähistaks näiteks objekti "vasaku jala väikese varba all olev konnasilm".) Faktorid, mis reguleerivad üksiksõnade sissetoomist selliste komplekssete kirjeldavate väljendite asemele, on pragmaatilised, mitte semantilised. Ning kui mingi kompleksse väljendi asemele on keelde toodud kindel üksiksõna, kehtivad sellega seoses kõik semantilised faktid, mis kehtivad vastava kompleksse väljendiga seoses. Näiteks kui lause

Sellel puudega kaetud maa-alal ei kasva ühtki puud.

on semantiliselt vasturääkiv, siis peab see omadus säilima ka sel juhul, kui väljendi puudega kaetud maa-ala asemel kasutame mõnd samatähenduslikku üksiksõna, näiteks mets. See tähendab, lause

Selles metsas ei kasva ühtki puud.

peab olema samuti vasturääkiv. Ning loomulikult ta seda ka on.

See kõik tähendab aga, et semantiline alusstruktuur peab olema põhimõtteliselt ühesugune kõigil identifitseerivatel väljenditel, nii üksiksõnadel, täienditega varustatud nimisõnadel kui ka nimisõna ja täiendkõrvallause ühenditel. Loogiliselt - ja ka generatiivse grammatika seniste kogemuste järgi - on neist struktuuridest primaarne täiendkõrvallausega nimisõna (resp. pronoomeni) struktuur. Seetõttu on loomulik valida just see struktuur identifitseerivate struktuuride ühiseks semantiliseks alusstruktuur-

riks. Ning lõpuks, kuna presupositsioonid moodustavad alati ühe spetsiifilise osa identifitseerivast informatsioonist - nimelt informatsiooni, mille kehtimist antud indiviidi kohta väidetav predikaat eeldab, selleks et ta oleks mõttekalt väidetav (või eitatav) - siis on ka loomulik, et samasugust struktuuri kasutame presupositsioonide esitamiseks. Eristus presupositsioonide ja muu informatsiooni vahel mingi indiviidi kirjes ei oma mõtet indiviidi enda seisukohalt, see omab mõtet vaid predikaadi seisukohalt, mida antud indiviidi kohta parajasti väidetakse. Seepärast ei saa ka nõuda, et presupositsioonid oleksid indiviidide kirjetes mingil erilisel viisil esile tõstatatud, erinevana muust informatsioonist, mis antud indiviidi kohta kehtib.

Nüüd on aga oluline rõhutada, et mitte kõik teadmised mingi kindla indiviidi kohta, mis kogunevad kommunikatsiooni (teksti) arenedes, s.t. mitte kogu materjal, mis tuleb vastava NP semantiliselt kirjesse, ei tule sisse otseselt predikatsiooni kaudu. Iga keelekollektiivi puhul on olemas suur hulk informatsiooni, mida kõiki selle kollektiivi liikmeid eeldatakse teadvat reaalsuse kohta, mis võib olla kommunikatsiooni objektiks, ning mida seepärast kunagi eraldi ei teatata, ehkki selle informatsiooni teadmisele tugineb uute teadete mõistmine. Seejuures teatud kindel hulk "teadmisi" maailma ehituse kohta selles mõttes sisaldub juba keele struktuuris. Keele omandamisega omandab laps ähtlasi vastava ettekujutuse reaalsusest, nii nagu see implitsiitselt on antud keele struktuuriga. Ja see informatsioon on alati aluseks, kui suheldakse keele abil. Seda ei teatata eraldi kunagi ning see ei sõltu ka mingist uuest informatsioonist, mida reaalsuse kohta antud süsteemis hiljem võidakse teatada. See informatsioon on n.-õ. keele "mõistus" alati olemas, selle kehtimist eeldatakse mitte mingite konkreetsete lausete poolt, vaid kogu keele kui kindla suhtlemissüsteemi poolt tervikuna. Kuid keeleväljendite semantika kirjeldamisel tuleb sellisedki teadmised eksplitsiitselt esile tuua, sest teadmistena

mõjutavad need teiste teadete (teksti) mõistmist niisamuti nagu kõik muudki, predikatiivselt sissetoodud teadmised.

Just sellise materjaliga puutumegi kokku eelmises peatükis isiku kategooria sisestruktuuri analüüside. Nagu nägime, on isiku kategooria semantiliselt kompleksne, kuid seda mitte predikaadina. Sõnad nagu meel, tuju, iseloom, meelelaad, meeleolu tähistavad isiku kindlaid osi, "parameetreid", mille seisukohalt me iga isikut võime iseloomustada. Kuid vastavat informatsiooni - et antud konkreetsel isikul on iseloom, tujud jne. - ei väideta. Seda ei ole loogiliselt võimalik teatada kui uut informatsiooni, sest keele semantilises struktuuris puudub vastav kategooria, mille kohta seda informatsiooni uuena saaks teatada. Ning teiselt poolt, kui vastav indiviid on identifitseeritud juha kui isik, on tema kohta ühtlasi teada, et tal on mingisugune iseloom, tujud, meeoleud, ning järelikult ei saa seda ka enam teatada kui uut informatsiooni.

Isiku mõiste semantiline sisestruktuur, nii nagu see siin avaldub, peegeldab "maailma struktuuri" (täpsemini: seda, kuidas me maailma struktuuri mõistame) niisiis selles mõttes, et isiku mõistet käsitletakse lahutamatuna mõistetest, mida tähistavad sõnad meel, iseloom, tuju, meeleolu, meelelaad. Isiku mõiste "sees" puudub selline iseseisvat staatust omav osa - mõiste -, millele ülaloodud mõisted oleksid preditseeritavad uue informatsioonina. Kandes selle üle reaalsuse tasemele, võiks öelda, et me ei kujutle võimalikuna sellist objekti, millel võiksid olla ülaloodud sõnadega tähistatud omadused ja millel need võiksid samahästi ka puududa, kusjuures see "objekt" kujutaks endast isikute kindlat osa. Isikud eksisteerivad meie kujutluses - kui lähtuda sellest, kuidas me neist kõneleme - kui kindlad funktsionaalsed tervikud, nad ei ole jagatavad osadeks, millel võiks olla objektiivselt iseseisev staatus.

Kui võrd teadmised isiku mõiste sisestruktuuri kohta, nagu seda esitavad sõnad meel, meeleolu, meelelaad, ise-

loom, tuju, kuuluvad tegelikult eesti keele oskuse juurde ning kui võrd sellest tulenevalt neid teadmisi ei saa sisse tuua predikatiivselt, siis on vaja neid käsitleda erinevalt teadmistest, mis vastavate indiviidide kohta võidakse preditseerida. Belnevas me tegimegi seda nii, et formuleerisime spetsiaalsed reeglid, mis fikseerivad isiku mõiste ja kõnealuste mõistete seose. Need reeglid toovad vastavad üksused nõutava NP alla otseselt, ilma lausesümboli S vahendusega. Selles avaldubki formaalselt nende üksuste sisetoomise mittepredikatiivsus.

3. Belmises kahes paragrahvis tegelesime probleemidega, mis lähtusid predikatsiooni äldkateooria ja isiku mõiste sisestruktuuri kirjeldavate predikaatide iseloom, tuju, meel jne. omaduste eksplitsiitse esitamise vajadusest. Vaatleme nüüd äldistavalt ka "emotsioonisõnade" ja "eesmärgipärase/resultatiivse tegevuse sõnade" analüüsi tulemusi. Leidsime selles analüüsis järgmised predikaadid:

USKUMA $D_{(NP(x))} O_{(S(y))}$
 TAHTMA $D_{(NP(x))} O_{(S(y))}$
 TÄHELEPANU $D_{(NP(x))} O_{(S(y))}$
 TEGEMA $A_{(NP(x))} O_{(S(y))}$
 EI $O_{(S(x))}$
 VÕIMALIK $O_{(S(x))}$
 PÕHJUSTAMA $I_{(S(x))} F_{(S(y))}$
 ALGAMA $O_{(S(x))}$
 RÕÕM $D_{(NP(x))}$
 MURE $D_{(NP(x))}$
 TUSK $D_{(NP(x))}$
 HIRM $D_{(NP(x))}$
 MEELEHEIDE $D_{(NP(x))}$

Analüüsitud sõnade alusstruktuurid kujutavad nende

predikaatide kindlaid kombinatsioone. Nagu me juba osutasime, (eriti "eesmärgipärase tegevuse" situatsiooni analüüsid), võime leida nerdestsamadest alusstruktuuridest lähtuvat üpris paljude konkreetsete sõnade tähendused keeles; needsamad kombinatsioonid sisalduvad paljude sõnade alusstruktuurides. (Kui me räägime siin predikaatide kombinatsioonidest, siis peame silmas eelkõige kaht tüüpi vormilisi seoseid predikaatide vahel: 1) üks predikaat resp. selle predikaadiga moodustatud lause on teise predikaadi argumentiks ja 2) erinevatel predikaatidel on mõni argumentidest referentsiaalselt identne, mida osutab vastavate argumentide positsioonis esineva referentsiindeksi või muutuva samasus.)

Toodud elementaarpredikaatide endi semantilisest omadustest lähtudes võiksime nende predikaatidega moodustada suurel hulgal teisigi kombinatsioone, mis võiksid olla kindlate sõnade alusstruktuurideks (või sisalduda neis). Kuid kaugeltki mitte iga selline kombinatsioon pole keeles realiseeritud mingis konkreetses sõnas. Õeldud tuleb esile asjaolu, et ühed elementaarpredikaadid esinevad palju sagedamini koos kui teised, ühed elementaarpredikaatide kombinatsioonid korduvad palju sagedamini ning on püsivamad kui teised - neil on palju suurem funktsionaalne koormus keeles kui teistel. Näiteks osutasime eespool, et eesti keeles (ja võib ilmselt olla kindel, et ka teistes keeltes) võib leida väga palju verbe, mis väljendavad inimese eesmärgipärasest tegevust või resultatiivset tegevust: otsima, püüdma, jälitama, nuruma, paluma, veenma, käsutama, sundima, õpetama, hoiatama, ennustama, (ära) näitama, (ära) töestama, selgeks tegema, tapma, mõrvama jne. Nimeetatud "eesmärgipärasus" ja "resultatiivsus" on määratud eelkõige nelja elementaarpredikaadiga: TAHTMA, USKUMA, TEGEMA ja PÕHJUSTAMA vastavates fikseeritud kombinatsioonides. Seega võime täheldada, et toodud predikaatide nendel kombinatsioonidel on üpris suur funktsionaalne koormus keele struktuuris. Samal ajal võime leida, et loetle-

tud predikaatide mõnede teistele kombinatsioonidele ei vasta keeles mingit omaette sõna, kus selline kombinatsioon võiks sisalduda. Nii näiteks võime semantika seisukohalt iga ülaltoodud predikaati vabalt eitada, s.t. moodustada uue kombinatsiooni, lisades predikaadi EI ühte või teise kohta olemasolevas struktuuris. Selline "väike" muudatus võib aga vastava struktuuri funktsionaalset koormust otustavalt muuta. Näiteks kõigi ülaltoodud "eesmärgipärase tegevuse" verbide ühiseks aluseks oleva abstraktse struktuuri võime sõnastada järgmiselt (vt. III ptk.):

"x, kes tahab y ja usub, et z tegemine põhjustab y, teeb z"

See, nagu öeldud, on produktiivne, funktsionaalselt koor-
matud struktuur. Kuid kui eitame siin ükskõik missugust predikaati, on intuitiivseltki selge, et saadud struktuur esindab eesti keele seisukohalt äpris iseäralikku tähendust, mille puhul pole sugugi tõenäoline, et seda konkreetiseeritaks kuigivõrd suures hulgas sõnades (ehkki igatse puhul neist võime leida mõne sõna, mille alusstruktuuri ta sobib; see on loomulik, sest, nagu öeldud, semantiliselt on kõik need struktuurid samavõrd õiged kui ülaltoodud struktuur):

"x, kes ei taha y ja usub, et z tegemine põhjustab y, teeb z"

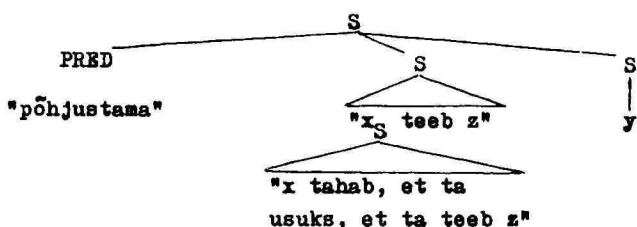
"x, kes tahab y ja ei usu, et z tegemine põhjustab y, teeb z"

"x, kes tahab y ja usub, et z tegemine põhjustab y, ei tee z"

Võib osutada ka, et kui muudame nimetatud nelja predikaadi (TAHTMA, USKUMA, TEGEMA, PÕHJUSTAMA) omavahelisi seoseid mingil viisil, võime saada struktuuri, mille puhul pole (vähemalt intuiitivselt otsustades) mõeldav kuigivõrd lai kasutus; näiteks:

"x, kes tahab, et ta usuks, et ta teeb z, teeb z, ja see põhjustab y",

s. t.

Faktid, mis puudutavad elementaarpredikaatide kindlate kombinatsioonide suuremat või väiksemat funktsionaalset koormust, on kahtlemata keele semantilist struktuuri iseloomustavad faktid. Kuid faktorid, millest sõltub mingi konkreetse semantilise struktuuri funktsionaalne koormus, pole enam semantilist, vaid pragmaatilist päritolu. See sõltub eelkõige sellest, kui oluline on üks või teine predikaatide kombinatsioon kommunikatsiooni seisukohalt, muuhulgas - kui sageli on vaja kasutada kommunikatsioonis üht või teist predikaatide kombinatsiooni. (Head illustreerivat materjali pakub sellelt seisukohalt teaduste terminoloogia. Millest sõltub mingi uue termini toomine vastava teadusala keelde? Kahtlemata üks tavalisemaid on juhtum, kus olemasolevate terminite teatav kombinatsioon muutub nii sageli tarvitataavaks, et juba teksti lühiduse huvides antakse vastavale mõistele omaette nimi - moodustatakse uus termin. Kuid vastava ühendi tarvitamise sagedus pole siiski ainus määrav faktor.) Selle, kui oluline on antud predikaatide kombinatsioon - kui sageli on vaja seda kasutada kommunikatsioonis -, määrab eeskätt keskkond, milles tegutseb vastav kollektiiv. Keskkonda siinses mõttes ei tule muidugi mõista kitsalt ainult loodusliku keskkonnana, vaid see haarab endasse sugugi mitte vähem olulise komponendina sotsiaalse keskkonna, aga samuti võib siia arvata kõnelejate endi kui kindla bioloogilise liigi esindajate bioloogiliselt determineeritud füüsilised ja tunnetuslikud iseärasused (viimased on iga kõneleja individuaalse subjektiivse tahte seisukohalt samavõrd objektiivsed kui näiteks ümbritsev füüsiline loodus). Kir-

jeldatud sõltuvust keskkonnast on faktiliselt ikka arvestatud näiteks ajaloolises keeleteaduses (või ajaloolise keeleteaduse materjalide kasutamisel teistas ajaloolistes teadustes, näiteks etnograafias): kui antud keele mingil ajaloolisel perioodil täheldatakse rohkete uute sõnade tulekut keelde, võib järeldada, et antud perioodil toimus vastava keelekollektiivi keskkonna oluline muutumine; ning keelde tulnud sõnade temaatilisest laadist võib järeldada, milles see keskkonna muutumine seisnes. Seejuures peetakse silmas põhiliselt konkreetset füüsilist keskkonda, sest kirjeldatud seos avaldub väliselt küllalt ilmekalt just konkreetse leksika puhul. Kuid on ilmne, et põhimõtteliselt samasugune seos kehtib ka abstraktsemate semantiliste üksuste ja struktuuride puhul. Ning meie arvates võib öelda: mida abstraktsem on vastav struktuur, seda kaudsem on ka selle sõltuvus füüsilisest, konkreetsest reaalsusest; seda vähem kajastab selline struktuur otseselt seda, mis on omane kõnelejaid ümbritsevale reaalsusele iseenesest, seda enam esindab see pigem mõisteid, mille termineis mõistetakse, tõlgitakse seda reaalsust kõnelejate poolt. Ühes sellega aga iseloomustavad need struktuurid mitte niivõrd mingit konkreetset keelt mingis konkreetses keskkonnas, vaid iseloomustavad hoopis suuremal määral keele üldist kontseptuaalset struktuuri. Seejuures jääb aga kehtima tõsiasi, et nende struktuuride eriline roll keeles on määratud empiiriliste faktorite poolt, mitte keelesiseste loogiliste seaduspärasustega (näiteks elementaarpredikaatide kombineerimisvõimalustega). Vastavalt me näemegi abstraktsõnade - nagu näiteks käesolevas töös vaadeldute - analüüsimise teoreetilist olulisust selles, et nende kaudu on võimalik kõige otsesemal viisil jõuda funktsionaalselt oluliste semantiliste struktuurideni keeles ning seeläbi saada andmeid keele empiirilise organisatsiooni kohta.

Selliste kindlate funktsionaalselt koormatud struktuuride - "täpsituatsioonide" - olemasolu keeles, mille ümber koonduvad konkreetSED sõnad, osutab, et keele semant-

tilist struktuuri pole täpne kujutleda mingi ühtlaselt liigendatud seoste "võrguna". Keel osutub ühtedes kindlates suundades või piirkondades hoopis tugevamini struktureerituks kui teistes. Teatud kindlatel teemadel on võimalik hoopis üksikasjalisem, peenemalt liigendatud kommunikatsioon kui teistel teemadel. Käesolevas töös analüüsitud "emotsioonisõnad" ja "eesmärgipärase/resultatiivse tegevuse sõnad" esindavad ilmselt kaht sellist kindlas suunas struktureeritud piirkonda, kusjuures neid mõlemaid ühendavaks lüliks on semantiline isiku kategooria. "Emotsioonisituatsioon" ja "eesmärgipärase/resultatiivse tegevuse situatsioon" on kaks teemat, mille seisukohalt on isikute kohta võimalik edasi anda detailiseeritud informatsiooni.

Niisuguste empiiriliselte determineeritud funktsionaalsete struktuuripiirkondade väljaselgitamine ning nendes kehtivate seoste kirjeldamine on semantika üks olulisemaid ülesandeid. Kahtlemata on just empiiriliselte tingitud seaduspärasused neid faktoreid, mis segavad vaatlemast loomulikku keelt puhtloogilise süsteemina ning mille tõttu seega ka keele formaalne kirjeldamine osutub tunduvalt keerulisemaks, kui seda on kujutletud.

KOKKUVÕTE

Käesolevas töös analüüsisime kolme rühma sõnu, mis seostuvad semantilise isiku kategooriaga. Need olid esiteks sõnad, mis tähistavad emotsioone (rõõm, nure, hirm, tusk, meeleheide), teiseks sõnad, mis on seotud eesmärgipärase mõistega (eesmärk, taotlema, saavutama, tulemus, edu), kolmandaks rühm sõnu, mis tähistavad isiku "parameetreid" (meel, iseloom, meelelaad, tuju, meeleolu). Meie eesmärgiks oli analüüsida nimetatud sõnade tähendused nende elementaarseteks komponentideks ning näidata nende komponentide vahelisi seoseid vastavate sõnade semantilises struktuuris, s.t. leida analüüsitavate sõnade semantilised representatsioonid. Briti huvitas meid seejuures küsimus, missugust osa nende sõnade semantilises struktuuris etendab isiku kategooria ja mida võime isiku kategooria semantilise olemuse kohta öelda nende sõnade analüüsi põhjal.

Analüüsi aluseks oli generatiivse grammatika semantikateooria, mida kirjeldasime üksikasjaliselt esimeses peatükis. Üldiseks grammatikamudeliks, mille raames me analüüsi teostasime ning mille formaalsete vahendite abil analüüsitava materjali esitasime, oli C. J. Fillmore'i käändegrammatika. Konkreetsete semantilist analüüsi juhtivate põhimõtetenähtena töötasime aga esimeses peatükis välja järgmised põhimõtted.

(1) Iga sõna analüüsisime predikatiivses positsioonis, s.t. situatsioonis (lausetes), kus parajasti see sõna on uue, väidetava informatsiooni esitaja. Vastavalt rääkisimegi analüüsitavatest sõnadest kui predikaatidest.

(2) Püüdsime välja selgitada, mis selles situatsioonis peab kehtima, selleks et kuulajal oleks võimalik iden-

tifitseerida antud sõnaga teatav fakt. Seda püüdsime leida selle kaudu, et selgitasime välja, missugused "elementaarlausend" järelduvad loogiliselt mis tahes antud predikaatsõnaga esitatud lausest analüüsitava situatsioonis.

(3) Järelduvad "elementaarlausend" vormistasime struktuuridena, milles kasutasime sümboleid PRED, S, NP ja käändegrammatika käändesümboleid.

(4) "Elementaarlausete" seas eristasime väidet, s.o. predikaadi tähendust kitsamas mõttes - informatsiooni, mida antud sõna kasutades otseselt teatatakse -, ja presupositsiooni, mis esitavad tingimusi, mis peavad kehtima, selleks et vastava uue informatsiooni teatamiseks saaks kasutada antud sõna. Järelduvad "elementaarlausend" üheskoos (organiseeritud vastavalt presupositsioonide ja väite erinevusele) moodustavadki antud predikaadi semantilise representatsiooni.

(5) Analüüsitava predikaadi argumendid semantilises mõttes defineerisime kui need tema semantilisse representatsiooni kuuluvate elementaarpredikaatide argumendid, mis on esitatud muutujatega.

Analüüsitud sõnarühmade semantilise struktuuri kirjeldamisel läks meil tarvis järgmisi elementaarpredikaate:

ISIK $O_{(NP(x))}$
 RÕÕM $D_{(NP(x))}$
 MURE $D_{(NP(x))}$
 HIRM $D_{(NP(x))}$
 TUSK $D_{(NP(x))}$
 MEELEHEIDE $D_{(NP(x))}$
 TÄHELEPANU $D_{(NP(x))} O_{(S(y))}$
 TAHTMA $D_{(NP(x))} O_{(S(y))}$
 USKUMA $D_{(NP(x))} O_{(S(y))}$
 TEGEMA $A_{(NP(x))} O_{(S(y))}$

EI $O(S(x))$
 VÕIMALIK $O(S(x))$
 AIGAMA $O(S(x))$
 PÕLJUSTAMA $I(S(x)) P(S(y))$
 MEEL $D(NP(x))$
 TUJU $D(NP(x))$
 ISELOOM $D(NP(x))$
 MEELLOLU $D(NP(x))$
 MEELLAAD $D(NP(x))$

Analüüsitud emotsioonisõnadele esitasime järgmised semantilised representatsioonid.

(1) x on rõõmus, et y

Presupositsioonid:

ISIK $O(NP(x))$

"x on isik"

TÄHELEPANU $D(NP(x)) O(S(y))$

"x-i tähelepanu on suunatud sellele, et y"

TAHTMA $D(NP(x)) O(S(y))$

"x tahab, et y"

USKUMA $D(NP(x)) O(S(y))$

"x usub, et y"

Võide:

RÕÕM $D(NP(x))$

"x tunneb rõõmu"

(2) x on tussane, et y

Presupositsioonid:

ISIK $O(NP(x))$

"x on isik"

TÄHELEPANU $L_{NP}(x)$ $O_S(y)$

"x-i tähelepanu on suunatud sellele, et y"

TAHTMA $D_{NP}(x)$ $O_S(EI O_S(y))$

"x tahab, et mitte-y"

USKUMA $D_{NP}(x)$ $O_S(y)$

"x usub, et y"

Väide:

TUSK $D_{NP}(x)$

"x tunneb tuska"

(3) x on meeleheitel, et y

Presupositsioonid:

ISIK $O_{NP}(x)$

"x on isik"

TÄHELEPANU $D_{NP}(x)$ $O_S(y)$

"x-i tähelepanu on suunatud sellele, et y"

TAHTMA $D_{NP}(x)$ $O_S(EI O_S(y))$

"x tahab, et mitte-y"

USKUMA $D_{NP}(x)$ $O_S(y)$

"x usub, et y"

Väide:

MEELEHEIDE $D_{NP}(x)$

"x tunneb meeleheidet"

(4) x on mures, et y

Presupositsioonid:

ISIK $O_{NP}(x)$

"x on isik"

TÄHELEPANU $D_{NP}(x)$ $O_S(VÕIMALIK O_S(y))$

"x-i tähelepanu on suunatud sellele, et on võimalik, et y"

USKUMA $D_{NP}(x)$ $O_S(VÖIMALIK O_S(y))$

"x usub, et on võimalik, et y"

TAHTMA $D_{NP}(x)$ $O_S(EI O_S(y))$

"x tahab, et mitte-y"

Väide:

MURE $D_{NP}(x)$

"x tunneb muret"

(5) x on mures, kas y

Presupositsioonid:

ISIK $D_{NP}(x)$

"x on isik"

TÄHELEPANU $D_{NP}(x)$ $O_S(VÖIMALIK O_S(EI O_S(y))))$

"x-i tähelepanu on suunatud sellele, et on võimalik, et mitte-y"

USKUMA $D_{NP}(x)$ $O_S(VÖIMALIK O_S(EI O_S(y))))$

"x usub, et on võimalik, et mitte-y"

TAHTMA $D_{NP}(x)$ $O_S(EI O_S(EI O_S(y))))$

"x tahab, et ei kehtiks mitte-y"

Väide:

MURE $D_{NP}(x)$

"x tunneb muret"

(6) x on hirmul, et y

Presupositsioonid:

ISIK $D_{NP}(x)$

"x on isik"

TÄHELEPANU $D_{NP}(x)$ $O_S(VÖIMALIK O_S(y))$

"x-i tähelepanu on suunatud sellele, et on võimalik, et y"

USKUMA $D_{NP}(x)$ $O_S(VÖIMALIK O_S(y))$

"x usub, et on võimalik, et y"

TAHTMA $D_{NP}(x)$ $O_S(EI O_S(y))$

"x tahab, et mitte-y"

Väide:

HIRM $D_{NP}(x)$

"x tunneb hirmu"

Kõik analüüsitud emotsioonisõnad esindavad seega semantiliselt suhteliselt kompleksseid struktuure. Seejuures osutub aga materjal, mis nende sõnade tähendustes on avastatav liisaks "puhast emotsiooni" esitavale komponendile, suhteliselt standardseks. See materjal tuleb sisse eeskätt predikaatide TAHTMA, USKUMA ja TÄHELEPANU kaudu. Need on predikaadid, mis otseselt on preditseeritavad isikule (indiviidile resp. muutujale, mille kohta kehtib predikaat ISIK). Kui mõne emotsioonisõna tähendusse kuulub (lisaks "puhtale emotsioonile") peale toodud predikaatide veel mingisugune semantiline materjal, on see seotud isiku kategooriaga nende predikaatide vahendusel (nagu predikaadid VÖIMALIK ja EI sõnade nure ja hirm puhul). Emotsioonisõnade semantiliselt analüüsi üks põhilisi tulemusi ongi selles, et nende sõnade kaudu tuleb esile nimetatud elementaarpredikaatide (TAHTMA, USKUMA, TÄHELEPANU) oluline funktsioon isiku kategooria kirjeldamisel.

Esimärgipärasuse mõistega seotud sõnade (eesmärk, taotlema, saavutama, tulemus, edu) analüüsimisel leidsime, et nende puhul võime rääkida kahest erinevast semantilisest representatsioonist. Üks nendest on aluseks predikaatidele eesmärk ja taotlema, teine predikaatidele saavutama, tulemus ja edu. Need semantilised representatsioonid on järgmised.

(I) Presupositsioonid:

ISIK $O_{NP}(x)$

"x on isik"

USKUMA $D_{NP}(x) O_S(PÕHJUSTAMA I_S(TEGEMA A_{NP}(x) O_S(z))) F_S(ALGAMA O_S(y))$

"x usub, et see, et ta teeb z, põhjustab selle, et algab y"

TEGEMA $A_{NP}(x) O_S(z)$

"x teeb z"

Väide:

TAHTMA $D_{NP}(x) O_S(ALGAMA O_S(y))$

"x tahab, et algaks y"

(II) Presupositsioonid:

ISIK $O_{NP}(x)$

"x on isik"

TAHTMA $D_{NP}(x) O_S(ALGAMA O_S(y))$

"x tahab, et algaks y"

USKUMA $D_{NP}(x) O_S(PÕHJUSTAMA I_S(TEGEMA A_{NP}(x) O_S(z))) F_S(ALGAMA O_S(y))$

"x usub, et see, et ta teeb z, põhjustab selle, et algab y"

TEGEMA $A_{NP}(x) O_S(z)$

"x teeb z"

Väide:

PÕHJUSTAMA $I_S(TEGEMA A_{NP}(x) O_S(z)) F_S(ALGAMA O_S(y))$

"See, et x teeb z, põhjustab selle, et algab y"

Toodud struktuurides on elementaarpredikaatideks, mis otse-selt on preditseeritud isikule, järelegi predikaadid TAHTMA ja USKUMA; neile lisandub siin aga veel predikaat TEGEMA, mis esitab üldisel kujul intentsionaalset aktiivsust. Nende

kolme predikaadi kaudu seostubki isiku kategooria eesmärgipärasuse/resultatiivsuse situatsiooniga. Muu materjal, mis sisaldub toodud struktuurides (struktuurid predikaatidega PÕHJUSTAMA, ALGAMA) seostub isikuga predikaatide TAHTMA ja USKUMA vahendusel.

Toodud kaks semantilist struktuuri esindavad tegelikult kaht "täpsituatsiooni" - selles mõttes, et neist kahest struktuurist kui abstraktselt alusstruktuurist võime saada rohkesti konkreetseid struktuure nende ähe või teise aspekti suhtelise konkretiseerimise kaudu. Selliseid alusstruktuure on võimalik konkreetsemaks muuta eelkõige nendes sisalduvate muutujate ähe- või teistsuguse konkretiseerimise kaudu, s.o. täiendavate elementaarpredikaatide lisamise kaudu nende muutujate kohta. Pole raske leida ka sõnu, mille tähendused kujutavad toodud struktuuride kindlaid konkretisatsioone; faktiliselt võib sellistena vaadelda enamikku verbe, mis väljendavad mingisugust aktiivset (agenti omavat) tegevust, nagu näiteks otsima, pöödma, paluma, nuruma, veenma, saagima, kandma. Niisugused "täpsituatsioonid" kujutavad endast olulisi funktsionaalseid üksusi keeles. Nende läbier koonduvad konkreetseid sõnad, moodustades semantiliselt seotud sõnarühmi. Konkreetseid sõnad ise võivad seejuures olla äpris ebapäsiivad ja individuaalselt mõistetavad, kuna aga vastav "täpsituatsioon" on hoopis päsiivam ning universaalsem.

Parameetersõnu meel, iseloom, meelgiad, meeleolu, tuju analüüsidest leidsime, et nende seos isiku mõistega on hoopis erilaadne. Nende sõnade poolt tähistatavate mõistete ja isiku mõiste vahelist seost ei saa kirjeldada ei niimoodi, et nimetatud sõnad eeldavad isiku kategooriat (nende presupositsioonidesse kuulub predikaat ISIK) ega ka niimoodi, et predikaat ISIK eeldab neid. Nende sõnade poolt tähistatavad mõisted kuuluvad isiku mõiste sisse; seega tuleb nende sõnade kaudu esile isiku mõiste kompleksne sisestruktuur. Kuid neid sõnu ei saa kunagi väita,

teatada nende poolt esitatavat informatsiooni kui uut informatsiooni lahus isiku mõistest. Ja seega ka, ehkki isiku mõiste omab kompleksset sisestruktuuri, omab kindlaid "osi", ei saa teda ometi teatada "osade kaupa". Predikaadina funktsioneerib isiku mõiste alati kui tervik. Teisiti öeldes, komplekssele sisestruktuurile vaatamata tuleb isiku mõistet kui predikaati käsitleda elementaarpredikaadina. Isiku mõiste komplekssus ilmneb vaid identifitseerivas funktsioonis - kus isiku kohta teatatakse mingit uut informatsiooni.

Kuna sõnu meel, iseloom, tuju, meeleolu, meelelaad kunagi ei väideta, siis ei saa me neid ka formaalselt kirjeldada samal viisil, nagu eelnevas kirjeldasime teisi predikaatsõnu. Pigem esitavad need sõnad semantilises mõttes informatsiooni, mis sarnaneb informatsiooniga, mis aksiomaatilistes süsteemides tuuakse sisse aksiomidega: see informatsioon kehtib "aksiomaatilisel" alati, kui on tegemist isiku kategooriaga, ehkki seda keeles isiku kohta kunagi ei saa teatada uue informatsioonina. Niisiis peaksimegi esitama selle informatsiooni reeglitega, mis kehtivad keele semantilises kirjelduses aksiomidena ning mis ühtekokku määravad isiku kategooria ja kõnealuste sõnade aluseks olevate mõistete semantilise vahekorra. Iga selline reegel peab formaalselt tagama, et struktuuris, kus indiviidi x kohta kehtib predikaat ISIK, lisatakse automaatselt selle sama indiviidi kohta kehtivana - predikaadi ISIK "sees" - vastav predikaat MBEEL, ISELOOM, TUJU, MBELEOLU, MBELELAAD, seega faktiliselt määrama vastava transformatsiooni. Nimeetatud reeglid esitasime selliselt:

$$\begin{aligned} \text{ISIK } O_{(\text{NP}(x))} &\supset \text{MBEEL } D_{(\text{NP}(x))} \\ \text{ISIK } O_{(\text{NP}(x))} &\supset \text{ISELOOM } D_{(\text{NP}(x))} \\ \text{ISIK } O_{(\text{NP}(x))} &\supset \text{TUJU } D_{(\text{NP}(x))} \\ \text{ISIK } O_{(\text{NP}(x))} &\supset \text{MBELEOLU } D_{(\text{NP}(x))} \\ \text{ISIK } O_{(\text{NP}(x))} &\supset \text{MBELELAAD } D_{(\text{NP}(x))} \end{aligned}$$

Neid tõlgitsemise järgmiselt:

"iga x-i puhul, kui kehtib "x on isik", kehtib ka "x omab meelt";

"iga x-i puhul, kui kehtib "x on isik", kehtib ka "x omab iseloomu"

jne.

Formaalselt määrab igaüks neist transformatsiooni, mis NP-struktuuri, kus x-i kohta kehtib predikaat ISIK, lisab viimase argumendiks oleva x-i kohta kehtivana ka vastava predikaadi MEEL, ISELOOM jne. Asjaolu, et vastav struktuur on domineeritud kategooria NP poolt, mitte S-i poolt, kajastab fakti, et informatsioon, mida esitavad parameetersõnad, tuuakse sisse mitte predikatiivselt (lausega), vaid teada oleva informatsioonina indiviidi kohta, kes on identifitseeritud kui isik.

Viimases, viiendas peatükis analüüsisime lähemalt predikatsiooni kategooriat. Selle kategooriaga on otseselt seotud generatiivse semantika enamik mõisteid, nagu predikaat, presupositsioon, väide, referentsindeks. Kuid predikatsiooni mõiste enda käsitlemine on jäänud intuiitivsele tasemele. Selle kategooria semantilise olemuse eksplitsiivse otsese vajadusega puutusime kokku aga eelmises, neljandas peatükis, kus parameetersõnade iseloom, tuju, meel jt. ja isiku kategooria vahetamine selgitamisel oli vaja eksplitsiivselt eristada informatsiooni predikatiivset ja mittepredikatiivset sissetoomist, predikatiivseid struktuure (lauseid) ja identifitseerivaid struktuure (NP-struktuure).

Nimetatud küsimuste lahendamatus on ühelt poolt tingitud sellest, et lause ja nimisõnafraasi kategooriad (S ja NP) on otseselt süntaksist üle võetud, kuid vajalikku semantilist tõlgendust nendele kategooriatele pole antud. Üldisemal kujul avaldub selles aga tõik, et praegune generatiivse grammatika semantikategooria vaatleb keelt liiga abstraktsel tasemel. Faktiliselt ignoreeritakse keele kommunikatiivset funktsiooni ning eriti asjaolu, et just lause on keeles minimaalseks kommunikatiivseks üksuseks. "Abst-

raktsetesalusstruktuurides", mis lausetele vastavusse asetatakse, ei kajastu kuidagi see, et need laused peaksid olema kommunikatsiooni vahendiks, peaksid "teatama midagi uut millegi kohta" - et nende tulemusena peaks midagi muutuma kuulaja teadmistes.

Iga lause semantiline kirjeldus peab eksplitsiitses vormis esile tooma, missuguseid "informatsiooni töötlemise protsesse" - missuguseid muudatusi varasemates teadmistes - antud lause esitab. Vastavalt peab semantikteooria suutma iga lause semantilise representatsiooni esitamisel vastata lisaks senistele veel järgmistele küsimustele:

(1) Mis on need objektid, mille kohta antud lauses midagi teatatakse? Formaalset: missugused NP-argumendid antud lause semantilises representatsioonis on need, mille kirjesse antud lause lisab mingit uut informatsiooni?

(2) Mida konkreetselt teatatakse iga sellise objekti (resp. NP) kohta antud lauses?

(3) Missugune informatsioon vastavate objektide kohta on varem teada ja kuidas see peab olema esitatud?

(4) Kuidas kõrvutada antud konkreetse objekti (NP) kohta varem teada olevat informatsiooni ja uut informatsiooni, mis antud lausega selle kohta teatatakse, ja kuidas tuuakse see uus informatsioon NP-sse?

Põhiline, mis niisuguse käsitluse puhul esile tuleb, on see, et lause pole semantilises mõttes mingi järv struktuur, vaid lause tähendus on mõistatav muutusena, mille see lause toime paneb kuulaja teadmistes. Semantilises mõttes esindab lause üleminekut ühtede semantiliste kirjetega NP-delt teistsuguste semantiliste kirjetega NP-dele, ühtede NP-de töötlemist teistsugusteks NP-deks. Sellises töötlemises ongi predikatsiooni semantiline olemus.

On seega vaja formaalseid vahendeid, mis teostaksid vastavad teisendused. Lause semantilisse representatsiooni on vaja lülitada kindlad operaatorid; iga operaator määrab kindla (kindlat tüüpi) transformatsiooni ning viimased

teostavadki vastavad ümberkorraldused. Ühelt poolt peavad sellised operaatorid sõltuma konkreetsest üksusest, mis vastavas lauses on predikaadiks. Iga predikaadiga peavad olema seotud omad kindlad operaatorid; vastavate operaatorite väljaselgitamine kuulub ühe põhilise ülesandena iga predikaadi semantilise analüüsi juurde. Teiselt poolt on aga vaja ka operaatoreid, mis seostuvad vahetult lausega ja mis mõjutavad kindlal viisil kogu vastavale lausesümbolile alluva struktuuri töötlemist; need on nn. performatiivsed operaatorid, mis vastavad keele kasutamise põhilistele tüüpidele: väitmine, küsimine, käskimine, samuti ühvardamine, hoiatamine jne. Konkreetseteks eeskujudeks, kus selliseid operaatoreid on kasutatud, on mitmesugused rakenduslingvistilised semantilised süsteemid.

Peatäki lõpuosas käsitlesime (kirjeldataud põhimõtete valgusel) üldistavalt parameetersõnade ja isiku mõiste vahetkorda ning osutasime emotsioonisõnade ja eriti eesmärgipärasuse mõistega seotud sõnade analüüsis leitud struktuuride funktsionaalsele rollile keeles.

KIRJANDUS

- A u s t i n, J.L., How to Do Things with Words. Oxford, 1962.
- B a c h, E., Nouns and Noun Phrases. - Universals in Linguistic Theory. New York, 1968, lk. 90-122.
- B a k e r, A.J., Presupposing and the Types of Clause. - Mind, 1956, vol. 65, lk. 368-378.
- B e c k e r, R., Prepositions as Predicates. K&Sikiri, 1968.
- B e l l e r t, I., On the Use of Linguistic Quantifying Operators in the Logico-Semantic Structure Representation of Utterances. - International Conference on Computational Linguistics, Sãnga-Sãby, sept. 1969, Preprint No. 28.
- B i n n i c k, I.R., An Application of an Extended Generative Semantic Model of Language to Man-Machine Interaction. - International Conference on Computational Linguistics, Sãnga-Sãby, sept. 1969, Preprint No. 18.
- C h o m s k y, N., Syntactic Structures. The Hague, 1957.
- C h o m s k y, N., Current Issues in Linguistic Theory. - The Structure of Language. Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1964, lk. 50-118.
- C h o m s k y, N., Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass., 1965.
- E l l i o t t, P.E., The Syntax of the Verb "happen". - Working Papers in Linguistics 3. Columbus, Ohio, 1969, lk. 1-21.
- F i l l m o r e, C.J., The Case for Case. - Universals in Linguistic Theory. New York, 1968, lk. 1-99.

- F i l l m o r e, C.J., The Grammar of hitting and breaking.
- Working Papers in Linguistics 1. Columbus, Ohio,
lk. 9-29.
- F i l l m o r e, C.J., Lexical Entries for Verbs. -
Foundations of Language, 1968, vol. 4., No. 4,
lk. 373-393.
- F i l l m o r e, C.J., Types of Lexical Information. -
Working Papers in Linguistics 2. Columbus, Ohio,
1968, lk. 65-103.
- F r a a s s e n (van), B.C., Presupposition, Implication,
and Self-Reference. - Journal of Philosophy, 1968,
vol. 65, No. 5, lk. 136-152.
- G o o d m a n, N., "About". - Mind, 1961, vol. 70, No. 277,
lk. 1-24.
- H i n t i k k a, J., Knowledge and Belief. An Inquiry into
Epistemic Logic. Ithaca 1962.
- K a r t t u n e n, L., The Identity of Noun Phrases. RAND
Corp. Report No. P-3756, 1967.
- K a r t t u n e n, L., What do Reference Indices Refer
to? RAND Corp. Report No. P-3854, 1968.
- K a r t t u n e n, L., Discourse Referents. International
Conference on Computational Linguistics, Sãnga-
Sãby, sept. 1969, Preprint No. 70.
- K a t z, J.J., The Philosophy of Language. New York, 1966.
- K a t z, J.J., F o d o r, J.A., The Structure of a
Semantic Theory. - Language, 1963, vol. 39,
No. 2, lk. 170-210.
- K a t z, J.J., P o s t a l, P.M., An Integrated Theory
of Linguistic Descriptions. Cambridge, Mass.,
1964.
- K l i m a, E., Negation in English. - The Structure of
Language. Englewood Cliffs, 1964, lk. 246-323.
- L a k o f f, G., On the Nature of Syntactic Irregula-
rity. - Harvard Computational Laboratory,
Report No. NSF-16, 1965.

- L a k o f f, G., Precyclical and Postcyclical Transformational Rules. - Linguistic Society of America. 42. Annual Meeting. Meeting Handbook, Chicago, 1967, lk. 42.
- L a k o f f, G., Presuppositions and Relative Grammaticality. - Linguistic Society of America. 43. Annual Meeting. Meeting Handbook, New York, 1968, lk. 13-14.
- L a n g e n d o e n, T.D., Selection, Projection, Meaning, and Semantic Content. - Working Papers in Linguistics 1. Columbus, Ohio, 1967, lk. 100-109.
- L e e, P.G., Do from Occur. - Working Papers in Linguistics 3. Columbus, Ohio, 1969, lk. 36-113.
- L e w i s, C.J., The Modes of Meaning. - Philosophy and Phenomenological Research, 1943-1944, vol. 4, lk. 236-250.
- L y o n s, J., On the 'notional' Theory of the 'parts of speech'. - Journal of Linguistics, 1966, vol. 1, No. 2, lk. 209-236.
- M a r s h a l l, G.D., On Being Affected. - Mind, 1968, vol. 77, No. 306, lk. 243-259.
- M c C a w l e y, J.D., The Respective Downfalls of Deep Structure and Autonomous Syntax. K&Sikiri, 1967.
- M c C a w l e y, J.D., The Role of Semantics in a Grammar. Universals in Linguistic Theory. New York, 1968, lk. 124-169.
- M c C a w l e y, J.D., Lexical Insertion in a Transformational Grammar without Deep Structure. - Papers of the 1968 Regional Meeting, Chicago Linguistic Society. Chicago, 1968, lk. 71-80.
- M c C a w l e y, J.D., Where do Noun Phrases Come from? K&Sikiri (ilmub raamatus Readings in the Theory of Transformational Grammar).
- M c C a w l e y, J.D., Tense and Time Reference in English. K&Sikiri, 1969.

- M o n t g o m e r y, C.A.,** Linguistics and Automated Language Processing. International Conference on Computational Linguistics, Sānga-Sāby, sept. 1969, Preprint No. 41.
- N e h r l i c h, C.,** Presupposition and Entailment. - American Philosophical Quarterly, 1966, vol. 2, No. 1. lk. 33-42.
- N e h r l i c h, C.,** Presupposition and Classical Logical Relations. - Analysis, 1967, vol. 27, No. 3, lk. 104-106.
- P o s t a l, P.M.,** Underlying and Superficial Linguistic Structures. - Harvard Educational Review, 1964, vol. 34, No. 3, lk. 246-266.
- P u t n a m, H.,** Formalization of the Concept "about". - Philosophy of Science, 1958, No. 2, lk. 125-130.
- R a j a n d i, H.,** Nihetest lingvistika probleemasetuses. - Keel ja Kirjandus, 1965, nr. 11, lk. 659-668 ja nr. 12, lk. 741-750.
- R a j a n d i, H.,** Besti impersonaali ja passiivi sūntaks. Vāitekiri filoloogiakandidaadi kraadi taotlemiseks. Tallinn, Besti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut, 1969.
- R o s é n, H.,** Die Ausdrucksformen für 'veräußerlichen' und 'unveräußerlichen' Besitz im Frühgriechischen. - Lingua, vol. 8, 1959, lk. 264-293.
- R o s s, J.R.,** Auxiliaries as Main Verbs. Kāsikiri, 1967.
- R y l e, G.,** "About". - Analysis, 1933, No. 1, lk. 10-11.
- S c h w a r z, R.M.,** Towards a Computational Formalization of Natural Language Semantics. International Conference on Computational Linguistics, Sānga-Sāby, sept. 1969, Preprint No. 29.
- S e l l a r s, W.,** Presupposing. - Philosophical Review, 1954, vol. 63, No. 2, lk. 194-215.
- S h a n k, R.S., T e s l e r, L.,** A Conceptual Dependency Parser for Natural Language. International Conference on Computational Linguistics, Sānga-Sāby,

sept. 1969, Preprint No. 2.

- S t a a l, J.F., Some Semantic Relations between Sentoids. - Foundations of Language, 1967, vol. 3, No. 4, lk. 66-88.
- S t r a w s o n, P.F., On Referring. - Mind, 1950, vol. 59, lk. 320-344.
- S t r a w s o n, P.F., Introduction to Logical Theory. London, 1952.
- W e i n r e i c h, U., Explorations in Semantic Theory. - Current Trends in Linguistics III. Theoretical Foundations. The Hague, 1966, lk. 395-477.
- W o o d s, W., Semantics for a Question-Answering System. - Computer Laboratory of Harvard University, Report No. NSF-19, 1967.
- А п р е с я н, Ю. Д., Толкование лексических значений как проблема теоретической семантики. - Известия Академии Наук СССР, Серия литературы и языка, т. XXVIII, 1968, вып. I, lk. II-23.
- А п р е с я н, Ю. Д., Об экспериментальном толковом словаре русского языка. - Вопросы языкознания, 1968, № 5, стр. 34-49.
- В о й ш в и л л о, Е. К., Понятие. Москва, 1967.
- Ж о л к о в с к и й, А. К., М е л ь ч у к, И. А., О возможном методе и инструментах семантического синтеза. - Научно-техническая информация, 1965, № 6, lk. 23-28.
- Ж о л к о в с к и й, А. К., М е л ь ч у к, И. А., О системе семантического синтеза I. - Научно-техническая информация, 1966, № II, lk. I7-27.
- Ж о л к о в с к и й, А. К., М е л ь ч у к, И. А., О системе семантического синтеза II. - Научно-техническая информация, 1967, № 2, lk. 48-55.
- Ж о л к о в с к и й, А. К., М е л ь ч у к, И. А., О семантическом синтезе. - Проблемы кибернетики, вып. I9, 1967, lk. I77-238.

- И л ь и н, Т. М., Л е й к и н а, Б. М., Н и к и т и -
н а, Т. М., О т к у п щ и к о в а, М. И., Ф и т и а -
л о в, С. Я., Модель семантики текста и система "запрос-от-
вет" (к постановке вопроса). - Научно-техническая
информация. Серия 2, 1969, № 1, лк. 10-14.
- П а д у ч е в а, Е. В., Международная конференция по семио-
тике в Польше. - Научно-техническая информация,
1967, № 2, лк. 35-44.
- Ш р е й д е р, Ю. А., Об одной модели семантической теории
информации. - Проблемы кибернетики, вып. 13, 1965,
лк. 233-240.
- Ш р е й д е р, Ю. А., О семантических аспектах теории ин-
формации. - Кибернетика и информация. Москва,
1967, лк. 15-47.
- Ы й м, Х. Я., О лексических категориях в глубинной струк-
туре. - Keele modelleerimise probleemid III, 2,
TRÜ Toimetised, vihik 228, 1969, лк. 197-207.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА СЛОВЕСНЫХ ГРУПП, СВЯЗАННЫХ С ПОНЯТИЕМ ЛИЦА В ЭСТОНСКОМ ЯЗЫКЕ

Халдур Ням

Р е з ю м е

Под категорией лица мы в настоящей работе понимаем семантическое, а не грамматическое лицо. В семантическом смысле категорию лица выражают только те выражения, которые обозначают человека.

В настоящей работе проанализируются три группы эстонских слов, связывающихся с семантической категорией лица: во-первых, слова обозначающие различные эмоции, во-вторых, слова, связывающиеся с понятием целенаправленности, в-третьих, группа слов, выражающих определенные аспекты, "параметры" человеческой психики. В основе анализа лежат принципы семантической теории порождающей грамматики.

Г л а в а I

I. В течение последних 5 лет в теории порождающей грамматики произошли значительные изменения. В частности, эти изменения проявляются в сильном развитии теории семантики.

Исходным пунктом названных изменений послужило разделение структуры предложения, проведенное Н. Хомским, на глубинную и поверхностную. Глубинная структура предложения — это абстрактная структура, описывающая внутреннюю организацию предложения, которая, как правило, не совпадает с непосредственно наблюдаемой формой — поверхностной структурой предложения. Глубинная структура определяется в основном семантическими факторами. В глубинной структуре содержится все, что существенно с семантической точки зрения, так как трансформации, которые преобразуют глубинную структуру в соответствующие поверхностные структуры, не должны ничего изменять в значении преобразуемых структур.

Дальнейшее развитие порождающей грамматики выразилось в постепенном "углублении" понятия глубинной структуры. Можно выделить следующие основные моменты в названном процессе:

1) объединение всех семантически значимых единиц (как глаголов, прилагательных, существительных и наречий, так и большинства предлогов, союзов и т.д.) в единый класс - класс предикатов;

2) замещение грамматических отношений, выражаемых в поверхностной структуре (в частности, отношений грамматического подлежащего и дополнения) более глубокими отношениями, связывающими предикаты с их аргументами.

В результате этих перемен глубинные структуры предложений приобрели форму абстрактных структур, формально представляемых предикатами и их аргументами. После этого уже нетрудно было увидеть, что если в таких абстрактных структурах в качестве терминальных единиц выбрать не лексические единицы (слова), а элементарные семантические единицы (элементарные предикаты), то мы получим модель грамматики, качественно отличающуюся от прежней модели порождающей грамматики, а именно, модель, где будут порождаться не синтаксические структуры предложений, которые затем подлежат интерпретации в семантическом и фонологическом компонентах, а семантические структуры (семантические репрезентации) предложений, которые при помощи трансформаций будут перерабатываться в соответствующие синтаксические - поверхностные - структуры.

Такая модель и называется порождающей семантикой. Описанные идеи развивались, в первую очередь, такими учеными, как Ч. Фильмор, Д. Макколи, Д. Лакофф, Д. Росс, Д. Грубер и др. Следует также отметить, что в принципе совершенно аналогичная модель грамматики - хотя и происходящая из иного контекста и использующая иные формальные средства - уже в течение некоторого времени разрабатывается советскими лингвистами Ю.Д. Апресяном, И.А. Мельчуком, А.К. Жолковским и др.

В качестве конкретной модели грамматики, в рамках которой проводится анализ, мы выбрали грамматическую модель, представленную Ч. Фильмором - т.н. грамматику падежей. Особенно-

стью этой модели является то, что здесь в явной форме указываются глубинные синтаксические отношения, связывающие предикаты с их аргументами. Эти отношения Фильмор называет (глубинными) падежами. В работе "The Case for Case" Фильмор вводит, например, следующие падежи.

Агентив (А): аргумент в этом падеже обозначает одушевленное существо, которое является осуществителем действия, обозначаемого предикатом;

Инструментал (I): аргумент обозначает инструмент - в самом общем смысле - с помощью которого или через который осуществляется действие или процесс, выражаемый предикатом;

Датив (D): аргумент обозначает существо, подлежащее воздействию через активность, обозначаемую предикатом, или пребывающее в некотором пассивном состоянии;

Фактитив (F): аргумент обозначает объект или состояние, являющееся результатом действия, выражаемого предикатом;

Локатив (L): аргумент указывает на пространственную локацию действия или процесса, обозначаемого предикатом;

Объектив (O): семантически наиболее нейтральный падеж; аргумент обозначает объект, состояние или процесс, на которое направлена активность, выражаемая предикатом.

2. В практическом анализе нас интересует семантический анализ отдельных слов. Соответственно, нас интересуют такие вопросы, как: что представляет собой семантическая структура отдельного слова, каким образом эта структура включается в общую структуру соответствующего предложения и, в особенности, как следует анализировать отдельные слова, на основе каких фактов и в соответствии с какими принципами составляются их семантические репрезентации?

В соответствии с прежней семантической теорией порождающей грамматики (выработанной Катцом и Фодором) семантическим описаниям слов предъявлялись следующие общие требования.

I) Семантическая репрезентация каждого слова должна быть составлена так, чтобы она обеспечила образование семан-

тически нормальных предложений с этим словом

2) В случае многозначных слов для каждого отдельного значения следует давать самостоятельную семантическую репрезентацию.

3) Синонимичные выражения должны иметь одинаковые семантические репрезентации.

В рамках порождающей семантики добавляются следующие требования:

4) Все слова с точки зрения семантики являются предикатами. То есть, каждому слову в семантической репрезентации реального предложения соответствует свое абстрактное "предложение".

5) Каждый предикат характеризуется его аргументами: во-первых, числом аргументов, во-вторых, категорией каждого аргумента (NP или S), в-третьих, содержательным отношением, связывающим данный аргумент с предикатом - т.е. падежом аргумента.

6) Семантическая репрезентация каждого (семантически элементарного) слова представляет собой структуру, оформляемую в виде дерева (формально аналогичного синтаксическим деревьям предложений), где терминальными единицами являются элементарные семантические предикаты и переменные.

Но если нас интересует семантический анализ конкретных слов-предикатов, то и этих требований недостаточно. Прежде всего, они позволяют описывать значения языковых единиц, но не дают семантике никакой объяснительной силы. Целью семантической теории должно быть оформить связь между каждым предикатом (как конкретной языковой единицей) и его семантической репрезентацией таким образом, чтобы семантическая репрезентация не только описывала, но и объясняла семантические и синтаксические особенности - реальное употребление данного предиката. А для этого нужны соответствующие общие принципы, которые легли бы в основу такого объяснения в каждом отдельном случае.

В данной работе мы вводим один общий принцип, называемый принципом идентификации. Этот принцип вытекает из ком-

муникативной функции языка. При нормальной коммуникации язык используется для сообщения индивидуальных фактов, событий и т.д. Слушатель должен быть способен идентифицировать соответствующие индивидуальные факты. Соответственно, принцип идентификации гласит, что для каждого предиката – используемого для сообщения новой информации – существуют определенные требования, которые должны быть удовлетворены при использовании данного предиката, чтобы слушатель имел возможность идентифицировать (= понимать) сообщаемую новую информацию. Эти требования можно называть условиями идентификации данного предиката.

На основе описанного принципа мы дополнительно вводим следующие требования относительно семантического анализа предикатов:

7) Каждое слово – предикат следует анализировать в ситуации, где данное слово является как раз предсказуемой единицей. Это требование особенно важно иметь в виду, например, когда анализируемое слово является существительным.

8) Анализ должен выявить условия идентификации данного предиката. Это требование можно осуществить таким образом, что мы находим все элементарные предикаты (или "элементарные высказывания"), которые логически выводим из анализируемого предиката, так как можно показать, что множество элементарных высказываний, логически выводимых из данного предиката, эквивалентно множеству элементарных высказываний, представляющих его условия идентификации.

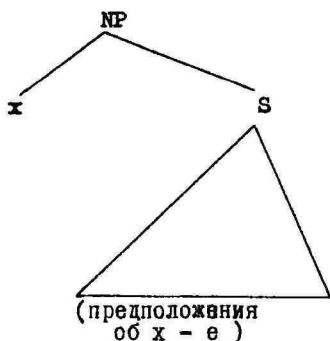
9) Аргументы данного слова-предиката можно определить как те аргументы элементарных предикатов в его семантической репрезентации, которые представлены переменными, так как именно через индивидуальные значения этих переменных можно индивидуализировать информацию, сообщаемую данным предикатом в конкретных случаях.

10) Наконец, в семантической репрезентации предиката существенно различать то элементарное высказывание, которое непосредственно сообщается или утверждается данным предикатом, и те элементарные высказывания, которые представляют

информацию, предполагаемую в ситуации, где предикативно употребляется данное слово. Это различие было введено в лингвистику Фильмором и оно стало одним из наиболее актуальных тем в современной семантике.

В настоящей работе мы различаем утверждаемую и предполагаемую информацию в значении анализируемых предикатов по следующему критерию: те из элементарных высказываний, входящих в семантическую репрезентацию предиката, которые остаются в силе без изменений при отрицании предиката, принадлежат к предположениям, а то элементарное высказывание, которое отрицается при отрицании данного предиката, представляет его утверждение.

В работе мы используем следующие формальные обозначения. Категории: S для предложения, PRJD для предиката, NP для аргумента - непредложения; символы A, I, F, D, O, L для нужных падежей аргументов; буквы x, y, z и т.д. для терминальных символов - переменных. Семантические репрезентации можно представить в виде дерева. В этих деревьях "главным" предложением всегда выбирается то элементарное высказывание, которое представляет утверждение данного предиката, а предположения соединяются с соответствующими аргументами этого главного предложения в качестве "придаточных" предложений, т.е. в виде структур:

В работе мы ограничимся семантическим анализом указанных слов и оформлением их семантических репрезентаций. Задачей работы не является детальное описание процесса перехода от семантических репрезентаций к соответствующим поверхностным структурам.

Г л а в а П

Из слов, обозначающих различные эмоции, мы подвергли детальному анализу следующие слова: *rõõm* 'радость', *mure* 'забота, тревога', *hirm* 'страх', *tusk* 'досада, тоска', *meeleheide* 'отчаяние'.

В результате анализа, проведенного в соответствии с требованиями (I) - (IO) мы выяснили для этих слов следующие семантические репрезентации.

I. x on rõõmus, et y 'x рад, что y'

Предположения:

ISIK ((x))

O NP

'x есть лицо'

TÄHELEPANU ((x)) ((y))
D NP O S

'внимание x направлено на то, что y'

TAHTMA ((x)) ((y))
D NP O S

'x хочет, чтобы y'

USKUMA ((x)) ((y))
D NP O S

'x верит, что действительно y'

Утверждение:

RÕÕM ((x))
D NP

'x чувствует радость^{*}

(последний предикат. RÕÕM 'радость' обозначает 'чистое эмоциональное состояние'; чтобы не путать его интерпретации с реальным словом радость, мы отметили интерпретацию со звездочкой).

2. x on tusane, et y 'чувствует досаду о том, что y'

Предположения:

ISIK ((x))
O NP

TÄHELEPANU ((x)) ((y))
D NP O S

TAHTMA ((x)) ((EI ((y)))))
D NP O S O S

'x хочет, чтобы не - y'

USKUMA ((x)) ((y))
D NP O S

Утверждение:

TUSK ((x))
D NP

'x чувствует досаду^{*}

3. x on meeleheitel, et y 'x в отчаянии, что y'

Предположения:

ISIK ((x))
O NP

TÄHELEPANU ((x)) ((y))
D NP O S

TAHTMA ((x)) ((EI ((y)))))
D NP O S O S

'x верит, что возможен не - y'

ТАНТМА ((x)) ((КИ ((КИ ((y)))))))
D NP O S O S O S

'x хочет, чтобы не-не-y' (т.е. 'x хочет, чтобы y').

Утверждение:

MURE ((x))
D NP

6. x on hirmul, et y 'x боится того, что y'

Предположения:

ISIK ((x))
O NP

ТАНТЕРАПУ ((x)) ((VÕIMALIK ((y)))))
D NP O S O S

USKUMA ((x)) ((VÕIMALIK ((y)))))
D NP O S

ТАНТМА ((x)) ((КИ ((y)))))
D NP O S O S

Утверждение:

HIRM ((x))
D NP

'x чувствует страх* '.

Как видно из приведенных семантических репрезентаций, в описании всех анализируемых слов мы имеем дело с двумя переменными - x и y; всякий раз, когда при помощи этих слов хочется сообщить некоторый индивидуальный факт, эти переменные нужно наполнить конкретным материалом. Следовательно, в семантическом смысле можно говорить о двух аргументах у всех анализируемых слов.

Все анализируемые слова, а на основе данных слов можно сказать, что также большинство других слов, обозначающих эмоции, представляют собой относительно комплексные семантические структуры. Но материал, обнаруженный в значении этих слов кроме компонента, выражающего "чистую эмоцию", яв-

ляется весьма стандартным. Этот материал описывается, в первую очередь, предикатами **TANTMA** 'хотеть', **USKUMA** 'верить', **TÄNKELEPANU** 'внимание'. Это все предикаты, предиклируемые категории лица. Если в значении какого-нибудь слова, обозначающего определенную эмоцию, входит еще какой-то материал, то этот материал связывается с категорией лица через названные предикаты (как, например, предикат **VÕIMALIK** 'возможный' при словах **mure** и **hirm**).

Компоненты, обозначающие непосредственные эмоции в значениях исследованных слов, придется признать лингвистически неанализируемыми. Что содержится в значениях предикатов **RÕÕM**, **MURE**, **TUSK**, **MEELELEIDE**, **HIRM**, это уже проблема психологии или даже физиологии.

Следует также подчеркнуть, что весь материал, содержащийся в значениях анализируемых слов сверх "чистой эмоции", принадлежит к предположениям соответствующих слов, а не к утверждениям. Если данные слова употребляются в качестве предикатов, то непосредственно утверждается только то, что соответствующий субъект - лицо - находится в соответствующем эмоциональном состоянии.

Г л а в а Ш

Для анализа второй группы слов мы выбрали слова **eesmärk** 'цель', **tulemus** 'результат', **edu** 'успех', **taotlema** 'добиваться', **saavutama** 'добиться'. Все эти слова определенным образом связываются с понятием "целенаправленной деятельности". Так как в языке существует большое количество слов, выражающих конкретные целенаправленные действия, то весьма важно узнать, что именно содержит в себе "ситуация целенаправленности" и, в частности, какую роль в этой ситуации играет категория лица.

Мы нашли, что в основе названных пяти слов лежат две различные семантические репрезентации. Одна из них является репрезентацией для слов *eesmärk* 'цель' и *taotlema* 'добиваться', другая для слов *saavutama* 'добиться', *tulemus* 'результат', *edu* 'успех'.

Эти семантические репрезентации следующие:

1. Предположения:

ISIK ((x))
O NP

USKUMA ((x)) ((PÕHJUSTAMA ((TEGEMA
D NP O S I S

((x)) ((z)))) ((ALGAMA ((y))))))
A NP O S F S O S

'x верит, что если он делает z, то это каузирует то, что наступает y'

TEGEMA ((x)) ((z))
A NP O S

'x делает z'

Утверждение:

ТАНТМА ((x)) ((ALGAMA ((y)))))
D NP O S O S

'x хочет, чтобы наступило y'

2. Предположения:

ISIK ((x))
O NP

ТАНТМА ((x)) ((ALGAMA ((y)))))
D NP O S O S

USKUMA ((x)) ((PÕHJUSTAMA ((TEGEMA
D NP O S I S

((x)) ((z)))) ((ALGAMA ((y))))))
A NP O S F S O S

TEGEMA ((x)) ((z))
 A NP O S

Утверждение:

PÖNJUSTAMA ((TEGEMA ((x)) ((z)))) ((ALGAMA ((y)))))
 S O S I S A NP O S F

'то, что x делает , каузирует то, что наступает у'

В обоих репрезентациях ("ситуациях") содержится три переменных (x, y, z), которые мы и можем рассматривать в качестве аргументов соответствующих предикатов. Более конкретная роль этих переменных в проанализированных ситуациях определяется элементарными предикатами ISIK 'лицо', TEGEMA 'делать', TANTMA 'хотеть', USKUMA 'верить', PÖNJUSTAMA 'каузировать', ALGAMA 'начинаться, наступать'.

Предикат ISIK - представляющий здесь категорию лица - введен через переменную x. Эта же переменная встречается в качестве одного из аргументов предикатов TANTMA, USKUMA и TEGEMA. Эти последние и являются теми элементарными предикатами, через которые "целенаправленность" в обсуждаемом смысле предцируются категории лица.

Как из этого видно, "целенаправленность" всегда связана с определенной активностью (представленной здесь предикатом TEGEMA), агентом которой является x, т.е. лицо. При этом конкретное содержание данной активности в случае проанализированных слов никак не определено. Это дано переменной z.

Переменная y в структуре слов eesmärk и taotlema связывается с переменной x (т.е. с соответствующим лицом) только через посредство предикатов TANTMA и USKUMA. Это существенно, так как позиция объекта этих предикатов представляет собой т.н. интенциональный контекст и потому из того факта, что истинны предложения x tahab, et y 'x хочет, чтобы y' и x usub, et y 'x верит, что y', нельзя заключать, что истинно y. Это объясняет, почему, например, из

предложения Antsu eemärgiks oli jõuda pool kaheksa väljuvate Tallinna bussile "Целью Антса было успеть на Таллинский автобус, выходящий в половине восьмого" не следует логически — Ants jõudis pool kaheksa väljuvate Tallinna bussile "Антс успел на Таллинский автобус, выходящий в половине восьмого".

С другой стороны, в структуре слов saavutama, tulemus и edu аргумент у встречается не только в описанном контексте, но и в элементарном высказывании, в котором утверждается, что активность x каузировала y, то есть в неинтенциональном контексте. Поэтому из предложений с предикатом saavutama, tulemus и edu всегда следует y; например, из предложения Ants saavutas selle, et tema naaber kolis teise korterisse "Антс добился того, что его сосед переселился в другую квартиру".

логически следует:

Antsu naaber kolis teise korterisse

"Сосед Антса переселился в другую квартиру".

Ситуации, представленные приведенными двумя семантическими репрезентациями, можно назвать "типовыми" в том смысле, что из этих двух структур можно получить большое количество более конкретных структур через конкретизацию некоторых их аспектов. Такие структуры могут быть конкретизированы, в первую очередь, через конкретизацию содержащихся в них переменных, т.е. через введение новых элементарных предикатов к ним. И фактически нетрудно найти в языке много слов, которые могут быть истолкованы как конкретизации приведенных двух "типовых ситуаций". Например: otsima 'искать', püüdma 'ловить', jälitama 'преследовать', paluma 'просить', pürgema 'попрошайничать', ähvardama 'угрожать', или же: (ära) veenma 'убедить', (üles) leidma 'найти', tabama 'настигнуть', 'поймать', avama 'открыть', sulgema 'закрывать' и т.д.

У большинства из этих слов, как видим, конкретизированы переменные y и z, т.е. то, что x хочет каузировать и то, что он делает, чтобы каузировать это.

Такие "типовые ситуации" представляют собой важные функциональные единицы языка. Вокруг этих "ситуаций" группируются конкретные слова, образуя семантически связанные словесные группы ("семантические поля"). При этом эти конкретные слова могут иметь весьма индивидуальные, случайные и неустойчивые значения, в то время как соответствующая "типовая ситуация" намного универсальнее и устойчивее.

Г л а в а I V

В качестве третьей группы слов мы проанализировали слова, обозначающие определенные "параметры" человеческой психики: *meel* 'чувство, дух', *iseloom* 'характер', *meelelaad* 'склад ума', *meeleolu* 'настроение, расположение духа', *tuju* 'настроение, прихоть'. Использование этих слов можно проиллюстрировать предложениями следующего типа:

- (1) *Antsul on sõbralik iseloom*
'У Антса дружелюбный характер'.
- (2) *Ants on sõbraliku iseloomiga*
'Антс - с дружелюбным характером'.
- (3) *Antsu iseloom on sõbralik*
'Характер Антса дружелюбен'.
- (4) *Ants on iseloomult sõbralik*
'Антс по характеру дружелюбен'.
- (5) *Ants on sõbralik*
'Антс дружелюбен'.
- (6) *Antsul on iseloom*
'У Антса характер'
- (7) *Iseloom on sõbralik*
'Характер дружелюбен'.

Из этих предложений (1) - (5) являются парафразами, предложение (6) является аналитическим: человек без какого-нибудь характера немислим, и предложение (7) является семан-

тически неполным (нужно указать, о чьем характере идет речь).

Анализ показывает, что семантическая связь между данными словами-параметрами и категорией лица своеобразна. Эту связь мы не можем описывать ни так, что слова-параметры как предикаты предполагают категорию лица, ни так, что предикат **ISIK** сам предполагает их. С одной стороны, если какой-нибудь индивид идентифицирован как лицо, то, разумеется, известно также, что данный индивид имеет какой-нибудь характер, он (в данный момент) в каком-нибудь настроении и т.д. С другой стороны, невозможно сообщить о каком-нибудь индивиде, что он имеет характер, какое-нибудь настроение и т.д., раньше, чем сообщается, что он лицо.

Понятия, обозначаемые данными словами-параметрами, входят определенным образом в понятие лица. Но мы не можем утверждать эти слова — сообщать содержащуюся в них информацию — независимо от понятия лица. Таким образом, хотя понятие лица имеет сложную внутреннюю структуру, имеет определенные "части", оно не может быть сообщено "по частям". В качестве предиката понятие лица функционирует как неделимое целое, т.е. как элементарный предикат. Сложное строение понятия лица обнаруживается только в идентифицирующей функции, где о нем сообщается какая-нибудь новая информация.

Так как слова **meel, iseloom, meelelaad, meeleolu, tuju** никогда не употребляются предикативно, их нельзя описывать таким образом, как мы описывали другие слова-предикаты. Эти слова представляют, скорее, информацию, похожую на информацию, которая в аксиоматических системах вводится аксиомами. Нам нужно сформулировать определенные правила, которые в семантическом описании языка действуют в качестве "аксиом" и которые вместе определяют семантическую связь между данными словами-параметрами и категорией лица. Формально каждое такое правило должно обеспечить то, что в структуре, где предикат **ISIK** действителен по отношению индивида x , автоматически вводится и соответствующий предикат **MEEL, ISELoom, TUJU, MEELEOLU, MEELELAAD**. Эти правила можно сформулировать в следующем виде:

$$\begin{array}{l}
 \text{ISIK} \left(\begin{array}{c} (x) \\ \text{NP} \end{array} \right) \supset \text{ISELOOM} \left(\begin{array}{c} (x) \\ \text{D} \quad \text{NP} \end{array} \right) \\
 \text{ISIK} \left(\begin{array}{c} (x) \\ \text{O} \quad \text{NP} \end{array} \right) \supset \text{TUJU} \left(\begin{array}{c} (x) \\ \text{D} \quad \text{NP} \end{array} \right)
 \end{array}$$

и т.д.

Эти правила мы интерпретируем так:

"для всякого x , если действительно " x - лицо", то действительно также " x имеет характер"", и т.д.

Формально каждое такое правило определяет трансформацию, которая в NP-структуру, где к переменной x присоединено предложение " x - лицо", вводит также соответствующие предикаты ISELOOM, TUJU и т.д. Этой трансформацией порождается структура, которую можно понимать как внутреннюю структуру категории лица.

Г л а в а У

В этой главе анализируется категория предикации. С этой категорией связывается большинство понятий порождающей семантики ("предикат", "утверждение", "предположение" и т.д.), но само это понятие оставалось на интуитивном уровне. А прямо к необходимости эксплицитного истолкования понятия предикации мы подошли в IV главе, где для объяснения соотношения между категорией лица и словами-параметрами нужно было провести различие между предикативными структурами (предложениями) и идентифицирующими структурами (NP-структурами),

Незавершенность названных проблем обусловлена, с одной стороны, тем, что категории NP и S взяты прямо из синтаксиса, а нужное семантическое истолкование этих категорий отсутствует. Но в более общем виде здесь проявляется то обстоятельство, что нынешняя семантическая теория рассмат-

ривает язык на слишком абстрактном уровне. Фактически игнорируется коммуникативная функция языка и, в особенности, то, что именно предложение является минимальной коммуникативной единицей языка. В тех семантических репрезентациях, которые ставятся в соответствие с предложениями, никак не отражается то, что эти предложения являются средством общения и должны что-то изменить в знаниях слушателя.

Семантическое описание каждого предложения должно выявить в эксплицитной форме, какие "процессы переработки информации" — какие изменения в прежних знаниях слушающего — репрезентируются данным предложением. Соответственно, теория семантики должна быть способной при описании каждого предложения отвечать также на следующие вопросы:

(1) Про какие объекты сообщается что-то новое в данном предложении? Формально: в какие NP —аргументы добавляется что-нибудь новое в данном предложении?

(2) Что конкретно сообщается про каждый из этих объектов (NP —аргументов)?

(3) Какая информация об этих объектах известна уже раньше и каким образом она должна быть представлена?

(4) Как сопоставлять информацию, известную раньше о данном объекте, и новую информацию, сообщаемую об этом объекте данным предложением; каким образом вводится информация в соответствующий NP ?

Главное, что выявляется при таком подходе, является тот факт, что в семантическом смысле предложение не является какой-нибудь статической структурой; значение предложения можно понимать скорее как изменение, совершаемое в знаниях воспринимающего. С точки зрения семантики предложение представляет переход от одних NP —структур (NP —структур с одним семантическим содержанием) к другим NP —структурам (NP —структурам с другим семантическим содержанием). В такой "переработке" и есть сущность предикации.

Соответственно, нужны формальные средства, которые совершали бы такую "переработку". В семантические репрезентации предложений нужно включать определенные операторы;

каждый оператор определяет соответствующие правила трансформаций, а последние и совершают нужные преобразования. Такие операторы зависят, с одной стороны, от той конкретной единицы, которая является в данном предложении предикатом. С каждым предикатом — с каждым словом — должны быть связаны определенные операторы, а выявление этих операторов входит в качестве одной из главных задач в семантический анализ каждого предиката.

С другой стороны, нужны также некоторые общие операторы, непосредственно связывающиеся с символом предложения и соответствующие основным типам использования языка: утверждение, вопрос, приказание и т.д.

Конкретными примерами употребления таких операторов могут служить всякие прикладные семантические системы.

SEMANTIC STRUCTURE OF WORD GROUPS CONNECTED WITH
THE CATEGORY OF PERSON IN ESTONIAN

Haldur Õim

S u m m a r y

In the present paper under the category of person we understand the semantic, not the grammatical concept of a person. In the semantic sense the category of person is represented by the expressions that refer to human beings.

We have under consideration here three groups of Estonian words connected with the semantic category of person: first, words referring to definite emotions; second, words connected with the concept of intentional, or purposive activity; third, a group of words referring to definite aspects, or parameters of human psychology. The analysis proceeds in the frames of the semantic theory of generative grammar.

CHAPTER I

As the theoretical basis of analysis we accept the principles of generative semantics as developed by G. Lakoff, J.D. McCawley, J.R. Ross and others. The main requirements presented to semantic descriptions of words in generative semantics are the following:

(1) From the semantic point of view all words are predicates, and as such every word has to be characterized

by the following features: (a) by the number of its arguments; (b) by the categories of the corresponding arguments (NP or S).

(2) Semantic representation of every (semantically nonelementary) word should be given in the form of a tree (formally analogous to syntactic trees of sentences) where the terminal elements are elementary semantic predicates and variables.

We have tried to connect the generative semantic model with the "case grammar" model of C.J. Fillmore in that in semantic representations we have stated explicitly the relations between predicates and their corresponding arguments. So the following requirement is added to the first two given above:

(3) In semantic representations of words the relations between elementary predicates and their arguments should be explicitly expressed by case symbols.

But these three principles are too general, of course, for determining in sufficient detail the semantic representations of concrete words. First of all, the goal of a semantic theory should be to formulate the relation between a semantic representation and the corresponding word in such a way that the concrete syntactic and semantic properties of the word (e.g. the number of its arguments, the categories of these arguments, etc.) automatically follow from its semantic representation. But for this end definite general principles are required, on the basis of which such inferences could be carried out in every concrete case.

In the present work we have introduced one such principle which we call the principle of identification. This principle rests on the communicative function of language. In normal communication language is used to communicate individual facts, events, etc. The hearer should always be able to identify the corresponding individual fact. Accordingly, the principle of identification states that in

the case of every single predicate there exist definite requirements that should be fulfilled in order for the hearer to be able to identify (= to understand) the corresponding fact communicated by the use of this predicate. These requirements may be called the conditions of identification of this predicate.

On the basis of this principle we have introduced the following additional requirements with respect to the semantic analysis of words.

(4) Every word should be analysed in the context of a situation where the corresponding word is just the predicated (asserted) unit. This requirement is particularly important, for instance, when the word under analysis is a noun.

(5) The aim of the analysis is to establish the conditions of identification of the corresponding word. This aim can be achieved in such a way that we establish all the elementary predicates (or, rather, the "elementary propositions") which can be logically inferred from the word (predicate) under analysis, since it is possible to show that the set of elementary propositions deducible from a given predicate is equivalent to the set of elementary propositions representing its conditions of identification.

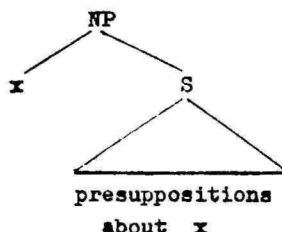
(6) The arguments of a predicate word can be defined as those arguments of the elementary predicates in its semantic representation that are represented by variables, since it is just through giving individual meanings to these variables that one can individualize the information communicated by the given predicate in a concrete case.

(7) In semantic representations of predicates it is important to distinguish between the elementary proposition which is immediately asserted by the given predicate, and those elementary propositions that represent the in-

formation which is presupposed in the situation where the given word can be used predicatively (this distinction was introduced into linguistic semantics by C.J. Fillmore).

In the present paper we distinguish between presupposed and asserted information in the meaning of a predicate according to the following criterion: the elementary proposition that is negated when the word itself is negated presents the assertion of the word, while those elementary propositions that are not negated present its presuppositions.

Semantic representations are given in the form of trees. In these trees the main proposition is always the elementary proposition presenting the assertion of the corresponding predicate while the propositions presenting the presuppositions about the arguments in this main proposition are connected with the corresponding arguments in the form of relative clauses, so that the arguments of the main proposition have the following general form:

CHAPTER II

We have analysed in detail the following Estonian words denoting emotions: rõõm 'joy', 'delight', mure 'grief, worry', hirm 'fear', tusk 'sulky mood', meeleheide 'despair'. As the result of the analysis we have established the following semantic representations for these words.

1. x on rōomus, et y 'x is delighted that y'

Presuppositions:

ISIK ((x))
O NP

'x is a person'

TÄHELEPANU ((x)) ((y))
D NP O S

'attention of x is directed towards y'

TAHTMA ((x)) ((y))
D NP O S

'x wants y'

USKUMA ((x)) ((y))
D NP O S

'x believes that y'

Assertion:

RŌOM ((x))
D NP

'x feels joy*'

(The last predicate RŌOM is intended to denote a "pure emotional state"; in order to avoid possible confusion of the interpretation of this predicate with the meaning of the real word rōôm 'joy' itself we have marked the interpretation with an asterisk.)

2. x on tusane, et y 'x is sulky that y'

Presuppositions:

ISIK ((x))
O NP

TÄHELEPANU ((x)) ((y))
D NP O S

TAHTMA ((x)) ((EI ((y))))
D NP O S O S

'x wants not-y'

USKUMA ((x)) ((y))
D NP O S

Assertion:

TUSK ((x))
D NP

'x feels sulky*'

3. x on meeleheitel, et y 'x is desperate that y'

Presuppositions:

ISIK ((x))
O NP

TÄHELEPANU ((x)) ((y))
D NP O S

TAHTMA ((x)) ((EI ((y))))
D NP O S O S

USKUMA ((x)) ((y))
D NP O S

Assertion:

MEELEHEIDE ((x))
D NP

'x feels desperate*'

4. x on mures, et y 'x worries that y'

Presuppositions:

ISIK ((x))
O NP

TÄHELEPANU ((x)) ((VÕIMALIK ((y))))
D NP O S O S

'x's attention is directed towards the fact that
it is possible that y'

USKUMA ((x)) ((VÕIMALIK ((y))))
D NP O S O S

'x believes that it is possible that y'

TAHTMA ((x)) ((EI ((y))))
D NP O S O S

'x wants not-y'

It can be seen that in the descriptions of all these words there occur two different variables; every time one wants to tell an individual fact by means of these words these variables should be filled in with concrete material. Consequently, we can say that in the semantic sense all the analysed words have two arguments.

All the analysed words represent quite complex semantic structures. But the material discovered in the meanings of these words appears to be quite uniform. This material is described, first of all, by the predicates TAHTMA 'to want', USKUMA 'to believe' and TÄHELEPANU 'attention'. These are all the predicates that are directly predicated to the category of person. If the meaning of some word denoting a certain emotion contains some additional material, it is connected with the category of person through the predicates given above (as, for instance, is the predicate VÖIMALIK 'possible' in the meanings of the words mure and hirm).

The predicates denoting "pure emotions" in the meanings of the given words have to be treated as unanalysable. What is contained in the meanings of the predicates RÖÖM, MURE, TUSK, MÄELEHIDE and HIRM is not a problem of linguistics but of psychology or even physiology.

It is worth noting also that all the material beyond "pure emotions" in the meanings of the analysed words belongs to presuppositions and not to the asserted meaning of these words. When the given words are used as predicates, then what is immediately asserted is only that the given person is in the corresponding emotional state. The information about what the person wants, believes, etc. only follows in a definite way from the use of these words.

CHAPTER III

Here we have analysed the words eesmärk 'purpose', tulemus 'result', edu 'success', taotlema 'to aspire' and saavutama 'to attain'. All these words are connected in a certain way with the concept of "purposeful activity". Since in any language there are many words denoting concrete purposeful activities it is important to discover what constitutes this "situation of purposiveness" on the most abstract level, and, in particular, what is the role of a person in this situation.

We have found that the given five words rest on two different semantic representations. One of them represents the meaning of the words eesmärk and taotlema, the other that of saavutama, tulemus and edu. These semantic representations are the following.

1. Presuppositions:

a) ISIK ((x))
O NP

b) USKUMA ((x)) ((PÕHJUSTAMA ((TEGEMA
D NP O S I S
((x)) ((z)))) ((ALGAMA ((y))))))))
A NP O S F S O S

'x believes that when he does z so this causes
it that y begins'

c) TEGEMA ((x)) ((z))
A NP O S
'x is doing z'

Assertion:

TAHTMA ((x) ((ALGAMA ((y)))))
D NP O S O S

'x wants y to begin'

2. Presuppositions:

- a) ISIK ((x))
 O NP
- b) TAHTMA ((x)) ((ALGAMA ((y)))))
 D NP O S O S
- c) USKUMA ((x)) ((PÖHJUSTAMA ((TEGEMA
 D NP O S I S
 ((x)) ((z)))) ((ALGAMA
 A NP O S F S
 ((y))))))))
 O S
- d) TEGEMA ((x)) ((z))
 A NP O S

Assertion:

PÖHJUSTAMA ((TEGEMA ((x)) ((z)))))
 I S A NP O S
 ((ALGAMA ((y)))))
 F S O S

'x's doing z causes it that begins y'

Both representations contain three variables (x, y, z) that can be considered as presenting the arguments of the corresponding words. More concretely the role of these variables is determined by elementary predicates ISIK 'person', TAHTMA 'want', TEGEMA 'to do', PÖHJUSTAMA 'to cause' and ALGAMA 'to begin'.

The predicate ISIK - Which presents here the category of person - is introduced through the variable x. The same variable occurs as an argument of the predicates TAHTMA, USKUMA and TEGEMA. These are just the elementary predicates by means of which "purposiveness", according to our analysis, is predicated to the category of person.

The variable y in the meanings of the words eesmärk and taotlema, as we see, is connected with the variable x (i.e. with the corresponding person) only through the predicates TAHTMA and USKUMA. This is important since the ob-

ject position of these latter predicates constitutes a so-called intensional context, because of which from the fact that sentences of the type x tahab, et y 'x wants that y' or x usub, et y 'x believes that y' are true, it cannot be inferred that also y is true. This explains why, for instance, from the sentence Antsu eesmärgiks oli jõuda poole kaheksa ajal väljuvale bussile. 'The purpose of Ants was to catch the bus that leaves at seven thirty' it cannot be inferred that Ants really caught this bus.

On the other hand, in the structure of the words saa-
vutama, tulemus and edu the argument y occurs not only in the described context but also in the proposition where it is asserted that the activity of x causes y, i.e. in the nonintensional context. Because of this from sentences with the words saavutama, tulemus and edu as predicates it can always be inferred logically that y. For instance, from the sentence Ants saavutas selle, et ta naaber kolis teise korterisse. 'Ants achieved it that his neighbour moved into another flat' it follows that the neighbour really moved into another flat.

The situations presented by the two semantic representations may be called "typical (or archetypal) situations" in the sense that from these many other more concrete structures can be derived by means of specifying their certain aspects in greater detail. Such structures can be made more concrete, first of all, by introducing additional elementary predicates about the variables in the corresponding structures. And it is not difficult to find very many words that indeed may be interpreted as concretizations of the given two representations.

CHAPTER IV

As the third group we have analyzed some words denoting certain "parameters" of human psychology: meel 'mind, sense', iseloom 'character', meelelaad 'disposition', meeleolu 'mood', tuju 'temper'. The facts connected with these words which we are interested in may be illustrated by the following sentences.

- (1) Antsul on sõbralik iseloom.
'Ants has a friendly character.'
- (2) Ants on sõbraliku iseloomuga.
'Ants is of a friendly character.'
- (3) Antsu iseloom on sõbralik.
'The character of Ants is friendly.'
- (4) Ants on iseloomult sõbralik.
'Ants is friendly by character.'
- (5) Ants on sõbralik.
'Ants is friendly.'
- (6) Antsul on iseloom.
'Ants has a character.'
- (7) Iseloom on sõbralik.
'The character is friendly.'

Of these sentences (1) - (5) are paraphrases, sentence (6) is analytic (there cannot be any person without a character) and the sentence (7) is semantically incomplete (it is necessary to point out whose character it is).

The analysis shows that the relation between the given words and the category of person is a peculiar one. We cannot describe this relation in such a way that these words as predicates presuppose the predicate ISIK, nor so that the predicate ISIK itself presupposes them. On the one hand, if some individual is identified as a person, it is

clear also that he has a certain character, that he is (at the given moment) in a definite mood, etc. On the other hand, it is logically impossible to say about some individual that he has a character, is in a definite mood, etc., without making it clear also that this individual is a person.

The concepts denoted by the given words are included in a definite way in the concept of a person. However, we cannot assert these words - i.e. convey the information carried by them as new information - independently of the category of person. Thus, although the category of person has a complex structure, we cannot render its content piecemeal. As a predicate the category of person functions as an undivisible whole, i.e. as an elementary predicate. Its complex organization reveals itself only in the identifying function, where something is said about it.

Since the words meel, iseloom, tuju, meeleclu, meelelaad cannot be used as predicates, in the strict sense of the word, we cannot describe them in the way we have described other predicates. These words represent, rather, information of the type that in axiomatic systems is introduced by axioms. We have to formulate certain rules that function as axioms in the semantic description of language and which determine the semantic relation between the given words-parameters and the category of person. Formally these rules should guarantee that in a structure where the predicate ISIK holds about an individual x, also the corresponding predicates MEEL, ISELOOM, TUJU, etc. are introduced as holding about this individual. These rules may be given in the following form:

$$\text{ISIK} \left(\begin{array}{c} (x) \\ \text{O NP} \end{array} \right) \supset \text{ISELOOM} \left(\begin{array}{c} (x) \\ \text{D NP} \end{array} \right)$$

$$\text{ISIK} \left(\begin{array}{c} (x) \\ \text{O NP} \end{array} \right) \supset \text{TUJU} \left(\begin{array}{c} (x) \\ \text{O NP} \end{array} \right)$$

etc.

These we interpret so:

"For every x, if "x is a person" is true, then also "x has a character" is true", etc.

These rules together generate a structure that may be understood as the inner structure of the category of person.

CHAPTER V

In this chapter the category of predication is analysed. Most of the notions used in present-day semantic theory (such as predicate, presupposition, assertion, etc.) are somehow related to this category; but the category of predication itself has remained on the intuitive level. The problem of differentiating explicitly between identifying structures (NP's) and predicative structures (sentences) we faced directly in the preceding chapter where we had to distinguish the predicative and nonpredicative uses of certain words.

That the problem of the semantic nature of predication is not clear (and, in fact, is even not raised) in present-day semantic theory is largely due to the fact that this theory considers language on a too abstract level. The communicative function of language and, in particular, the fact that it is the sentence that is the minimal communicative unit of language are practically ignored. The semantic representations that sentences are related to by this theory do not reveal in any way that these sentences are used to communicate something and, correspondingly, should change something in the knowledge of receivers.

Semantic descriptions of sentences should reveal in an explicit form, what processes of "information processing" (what changes in the previous knowledge of hearer) are re-

presented by the corresponding sentences. Accordingly, semantic theory should be able to answer also the following questions in the case of every sentence:

(1) What are the objects (NP-arguments) about which something new is said in the given sentence?

(2) What concretely is said about each of these objects (NP-arguments)?

(3) What information about these objects is previously known and how should it be represented?

(4) How is the new information about the corresponding object in the given sentence to be related to what was previously known; i.e. how is the new information to be introduced into the corresponding NP's?

The main fact that becomes clear in case of such a treatment of sentences is that in the semantic sense sentences are not static structures representing certain facts or states of affairs in an abstract form.

The meaning of a sentence should be understood, rather, as a modification carried out in the knowledge of the receiver. From the point of view of semantics a sentence presents a transition from NP-structures of one form to NP-structures of another form.

Correspondingly, definite formal means are needed for carrying out such "processing". In semantic representations of sentences there should be included certain operators; every operator determines a certain transformation, and these transformations perform the required modifications. Such operators depend, first of all, upon the concrete items that function in the corresponding sentences as predicates. With every predicate there should be connected definite operators; the establishment of these operators is to be understood as one of the main components of the semantic analysis of predicates.